

ДВНЗ «Криворізький національний університет»

Філологічні студії

Науковий вісник
Криворізького національного університету

Збірник наукових праць

За загальною редакцією Ж. В. Колоїз

Випуск 7

Засновано 2008 року

Кривий Ріг
ТОВ «ЦЕНТР-ПРИНТ»
2012

УДК 811.161.2(082)

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 18956-7746ПР від 04.04.2012 р.

Затверджено як фаховий для філологічних наук: мовознавство
постановою Президії ВАК України від 01.07.2010 року № 1-05 / 5
(Бюлетень ВАК України. – № 7. – 2010. – С. 13).

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

- Колоїз Ж. В.**, доктор філологічних наук, професор, Криворізький педагогічний інститут ДВНЗ «Криворізький національний університет»
(*відповідальний редактор*)
- Козлов А. В.**, доктор філологічних наук, професор, Криворізький педагогічний інститут ДВНЗ «Криворізький національний університет»
- Білоусенко П. І.**, доктор філологічних наук, професор, Запорізький національний університет
- Олексенко В. П.**, доктор філологічних наук, професор, Херсонський державний університет
- Калашник В. С.**, доктор філологічних наук, професор, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
- Поповський А. М.**, доктор філологічних наук, професор, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ
- Караман С. О.**, доктор педагогічних наук, професор, Гуманітарний інститут Київського міського педагогічного університету імені Б. Д. Грінченка
- Малюга Н. М.**, кандидат філологічних наук, доцент, Криворізький педагогічний інститут ДВНЗ «Криворізький національний університет»
(*відповідальний секретар*)
- Віняр Г. М.**, кандидат філологічних наук, доцент, Криворізький педагогічний інститут ДВНЗ «Криворізький національний університет»
(*технічний секретар*)
- Бакум З. П.**, доктор педагогічних наук, професор, Криворізький педагогічний інститут ДВНЗ «Криворізький національний університет»

РЕЦЕНЗЕНТИ:

- Пристайко Т. С.**, доктор філологічних наук, професор, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара
- Конюхова Л. І.**, кандидат філологічних наук, доцент, Львівський національний університет імені Івана Франка

Рекомендовано до друку вченою радою Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет» (протокол № 3 від 11.10.2012 р.).

Адреса редакції:

пр. Гагаріна, 54, м. Кривий Ріг, 50086
+38 (0564) 71-42-47
kafedra_movy_kdpu@ukr.net

ISBN 978-966-177-000-2

© ДВНЗ «КНУ», 2012.

ЗМІСТ

СТРУКТУРА І СЕМАНТИКА МОВНИХ ОДИНИЦЬ

Акімова Н. В. Проблема розуміння крізь призму теорій сенсу і значення.....	5
Ачилова О. Л. Аспектуально-фазові модифікації багатократних дієслів у сучасній українській мові.....	15
Живіцька І. А. Національно-культурна своєрідність топонімів у прислів'ях на означення рис характеру людини.....	22
Іншаков А. Є. Кольоратив <i>жовтий</i> у староукраїнській мові (XI–XIII ст.).....	29
Іншакова І. Є. Структурні особливості словотвірних гнізд із одоративними коренями в українській мові II пол. XIX століття (за «Словником української мови» Б. Грінченка).....	34
Кажан В. И., Калинина Р. П. Основные способы номинации хореографических понятий.....	40
Карікова Н. М. Борис Антоненко-Давидович як борець за культуру української мови.....	48
Колоїз Ж. В. Українсько-німецькі пареміологічні паралелі.....	60
Литовченко І. О. Явище синонімії у військовій лексиці української мови.....	81
Наконечна Л. Б. Семантико-функціональний потенціал граматичної категорії виду.....	91
Овчиннікова І. І. Адресатна синтаксема в реченнях з дієслівними предикатами дії в українській мові.....	98
Осіпова Т. Ф. Гендерний аспект комунікативної поведінки людини: параметри вербальної і невербальної комунікації.....	109
Романова Н. В. Семантика асоціатів на слово-стимул <i>Übertaschung</i> (на матеріалі спрямованого асоціативного експерименту).....	120
Самойленко О. В. Основні принципи класифікації квазікомполітивів (на матеріалі української, російської, англійської та французької мов).....	130
Тихоненко О. В. Проблема диференціації офіційно-ділового стилю української мови.....	141
Ткаченко Ю. В. Градаційні опозиції дієслів.....	147
Цымбалюк Е. В. Непроизводные русские предлоги в исторической лексикографии: векторы семантического осмысления.....	158
Шундель Т. О. До питання про диференціацію опозиції сурядність/ підрядність у науковій літературі.....	174
Юрчишин Т. В. Речення узагальненого змісту в сучасних синтаксичних дослідженнях.....	185

ЛІНГВІСТИКА І ПОЕТИКА ТЕКСТУ

Ігнатська С. Є. Функціонально-комунікативний простір в українському щоденниковому дискурсі.....	194
Любецкая В. В. Эстетика барокко в творчестве Л. де Гонгоры и Э. Шклярского.....	204
Малюга Н. М. «О слово рідне, хто без тебе я?» (Про стиль доби та індивідуальний стиль Дмитра Павличка).....	214
Остроушко О. А. Деякі граматичні труднощі англо-українського перекладу (на матеріалі інформаційних текстів).....	232
Посмітна В. В. Особливості маніпулятивного мовного впливу у військових і правоохоронних періодичних виданнях України.....	245
Хоменко Г. Є. Інтертекстуальні можливості експресивних засобів в інформаційних текстах.....	258
Щербак С. В., Каневська О. Б. Лексико-стилістичні особливості українських дитячих лічилочок.....	265

МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ МОВ

Бакум З. П. Історія української фонології в підготовці майбутніх учителів-словесників.....	277
Балаласва О. Ю. Латина і мови для спеціальних цілей: pro et contra.....	285
Боровцова М. С., Віняр Г. М. Адаптація статоворольового опитувальника BSRI для молодшого шкільного віку шляхом перефразування.....	293
Вакулик І. І. Огляд новітньої навчальної літератури з латинської мови для неспеціальних факультетів.....	300

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

ПРОБЛЕМА РОЗУМІННЯ КРІЗЬ ПРИЗМУ ТЕОРІЙ СЕНСУ І ЗНАЧЕННЯ

Акімова Н. В. Проблема розуміння крізь призму теорій сенсу і значення.

У статті розглянуті класичні та сучасні теорії сенсу та значення. Прослідковано філософське коріння таких теорій. Установлено деякі відмінні ознаки сенсу та значення. Проаналізована наукова дискусія з зазначеного питання. Визначено основні здобутки сучасних теорій сенсу і значення та можливості використання цих теорій для поглибленого дослідження проблеми розуміння.

Ключові слова: сенс, значення, розуміння.

Акімова Н. В. Проблема понимания в русле теорий смысла и значения.

В статье рассмотрены классические и современные теории смысла и значения. Отслежены философские основания таких теорий. Установлены некоторые отличительные признаки смысла и значения. Проанализирована научная дискуссия по данному вопросу. Определены основные достижения современных теорий смысла и значения и возможности использования этих теорий для углубленного исследования проблемы понимания.

Ключевые слова: смысл, значение, понимание.

Akimova N. V. Problem of understanding in course of theories of sense and meaning.

The article deals with the classic and modern theories of sense and meaning. The philosophical root of such theories is considered. Some distinctive features of sense and meaning are ascertained. Basic achievements of modern theories of sense and meaning are determined, and possibility of the use of these theories for deep research of problem of understanding.

Key words: sense, meaning, understanding.

Одним із здобутків сучасної психолінгвістики є розрізнення значення і сенсу слова, вислову, тексту. Така диференціація семантичної структури дозволяє поглибити традиційну теорію розуміння тексту, по-новому оцінити роль комунікантів і ситуації спілкування. Проте у визначенні і значення, і сенсу наукове співтовариство поки що не дійшло спільного висновку, оскільки, як зазначає А. В. Колмогорова, проблема сенсу мовного знаку в конкретному контексті не часто ставала предметом вивчення лінгвістів унаслідок відсутності в даного феномена ознаки системності, яка забезпечувала б успішність дослідження з позицій

детермінізму [8]. Ще одну причину називає А. І. Новіков у дослідженні «Сенс: сім дихотомічних ознак»: «Відомо, що робилися неодноразові спроби виключити сенс із сфери наукового аналізу. Слід зазначити, що для цього є певні підстави. Одна з них пов'язана з уявленням про сенс як екстралінгвістичне явище...» [13, с. 132].

Метою статті є аналіз класичних та сучасних теорій сенсу і значення, їх впливу на концепцію розуміння.

Теорії сенсу та значення розроблялися кількома лінгвістичними школами (Д. О. Леонт'євим, Р. І. Павлієнісом, Н. А. Слюсарєвою, І. М. Кобозєвою, О. В. Бондарко, І. Р. Гальперіном, Е. Д. Сулейменовою та ін.), але результати цих досліджень досі не були узагальнені.

Про необхідність виокремлення у структурі слова кількох різних типів значення йшлося ще у класичних роботах ХІХ–ХХ ст. Зокрема, Г. Фреге вважав, що текст може мати тільки одне значення, але декілька сенсів, або ж не мати значення (якщо в реальності йому ніщо не відповідає), але мати при цьому сенс [9, с. 10]. Узагальнюючи філософські тези, Д. О. Леонт'єв зазначає, що сенс не заданий а priori, він створюється на кожному етапі опису; він ніколи не буває структурно завершений; джерелом, що приписує сенс речам, є свідомість, актуальний впорядкований досвід [9, с. 10–11]. Сучасний аналіз філософських джерел, присвячених проблемі сенсу та значення, дозволяє виокремити кілька концептуальних підходів. І. І. Матюшина називає такі підходи «менталіськими» та «лінгвоцентриськими». На її думку, «менталісти» бачать джерело сенсів у свідомості людини, а роботу мови розуміють як втілення, структуризацію, репрезентацію змісту свідомості в деяких знакових формах. Свідомість активно породжує і зберігає сенси, які виражають її цілісність через мову як механізм об'єктивування (Представники – Е. Гуссерль, Г. Фреге, В. фон Гумбольдт і О. О. Потебня); «лінгвоцентристи» вважають, що мова як ціле через свою внутрішню структуру породжує сенси відповідно до правил мови. (Представники – Л. Вітгенштейн, Ф. де Соссюр) [10, с. 7–8]. Еволюція цих підходів привела до формування комунікативної концепції (будь-який сенс є комунікативним у тому аспекті, що він народжується не тільки в підсистемах адресанта S1 і адресата S2, він народжується у процесі їх зіткнення, взаємодії на деякому «життєвому світі», задаючи форму їх синтезу [10, с. 40]), яка, як нам здається, прагне інтегрувати кращі досягнення традиційних шкіл.

Філософія сенсу відбилася в сучасній лінгвістиці в роботах В. М. Кикоть, Н. М. Нестєрової, А. І. Новікова та ін. Цікавий підхід до

даної проблеми запропонований в роботах А. І. Новікова та його послідовників. Розглядаючи проблему сенсу тексту, вони протиставляють його не значенню, а змісту, що представляється їм коректнішим, коли мова йде не про окремі знаки, а про цілий текст. «Зміст і сенс – це різні ментальні утворення. Обидва ці явища є результатами розуміння, але в основі їх формування лежать різні мислиннево-мовленнєві механізми. Зміст формується як ментальне утворення, що моделює той фрагмент дійсності, про який мовиться в тексті, а сенс – це думка про цю дійсність, тобто інтерпретація того, що повідомляється в тексті» [11, с. 215]. Учні і послідовники А. І. Новікова, аналізуючи окремі мовні одиниці тексту, розрізняють значення і сенс як «проекцію тексту на свідомість» і «проекцію свідомості на текст» [12, с. 13; 14]. Але при цьому вважається, що сенс базується певною мірою на з'ясуванні «суті справи, запрограмованої автором у задумі тексту, який при сприйнятті уявляється як певний код, який слід розшифрувати» [14, с. 143], тобто процес розуміння інтерпретується як розшифровка задуму автора.

Т. С. Серова, визначаючи поняття «сенс» та «значення», звертається до дефініцій О. В. Бондарко: «значення є змістовною стороною деякої одиниці даної мови як елементу системи мови, тоді як сенс – це явище мови, що має контекстну і ситуативну обумовленість і передається різними одиницями в даній мові» [20, с. 235].

Білоруські дослідники також розрізняють сенс та значення, підкреслюючи, що останнє є більш конкретним [17].

Згідно з думкою Т. Ю. Сазонової, психолінгвістичне трактування значення слова (услід за О. О. Залевською) постає як процес співвідношення словоформи з деякою сукупністю продуктів переробки досвіду людини та з продуктами різноманітних плотських вражень, які і створюють перцептивно-когнітивно-афектний внутрішній контекст. Прийнята «за домовленістю» система значень є лише медіатором, що забезпечує вихід індивіда на його образ світу [6, с. 50; 19, с. 71]. Професор О. О. Залевська виділяє у слові два види значення: загальносистемне і психологічне. «Перше включає знання, що розділяється (за домовленістю) всіма носіями тієї або іншої мови (культури), узгоджується з дефініціями тлумачних словників і забезпечує взаєморозуміння людей у процесі комунікації. Друге є результатом процесу співвідношення загальносистемного значення з

індивідуальним образом світу, тобто розуміння значення слова, встановлення його «для себе» [5, с. 40].

Ще О. О. Потебня, розглядаючи лексичне значення слова, виділив два типи: подальше (словникове) і найближче (дане носієм мови) значення. Ця теорія отримала розвиток в рамках сучасної психолінгвістики в роботах Й. А. Стерніна, де розрізняються лексикографічне і психологічно реальне значення слова: «Значення, що фіксується в словниках і іменоване в лінгвістиці системним, створюється лексикографією відповідно до принципу редуccionізму, тобто мінімізації ознак, що включаються в значення. Отримуване в результаті застосування принципу редуccionізму при складанні словникової дефініції значення можна умовно назвати лексикографічним, оскільки воно сформульоване (змодельоване) спеціально для представлення слова в словниках. Лексикографічне значення в більшості випадків виявляється недостатнім для опису реального функціонування слова в мові, воно завжди виявляється за обсягом менше реального значення, що існує у свідомості носіїв мови. Багато ознак реально функціонуючого значення в лексикографічному значенні не відбито, і, навпаки – деякі ознаки, що увійшли до лексикографічного опису, можуть бути дуже і дуже периферійними, а їх яскравість у свідомості носіїв мови виявляється надзвичайно малою. У зв'язку з цим представляється доцільним говорити про існування ще одного типу значення – психологічно реального значення слова. Психологічно реальне значення слова – це впорядкована єдність всіх семантичних компонентів, які реально пов'язані з даною звуковою оболонкою у свідомості носіїв мови. Це той обсяг семантичних компонентів, який актуалізує ізольовано взяте слово у свідомості носіїв мови, в єдності всіх утворюючих його семантичних ознак – більш і менш яскравих, ядерних і периферійних» [22, с. 171–172]. Не викликає сумнівів той факт, що найближче (за О. О. Потебнею), психологічно реальне (за Й. А. Стерніним) або психологічне (за О. О. Залевською) значення не збігається із словниковою дефініцією, і, якщо слово активно використовується, певно, що трактування, дане носіями мови, буде ширше лексикографічного. Але чи можемо ми в цьому випадку говорити про значення або мова йде вже про сенс? Припустимо, що загальний компонент визначень слова, отриманих від носіїв мови ще можна розглядати як значення (і те не завжди), але індивідуальні й оригінальні варіанти тлумачень правильніше інтерпретувати як сенси.

Таким чином, власне значенням є лише подальше, лексикографічне. А найближче, психологічно реальне значення, швидше за все, є результатом взаємодії читацької свідомості із словниковим значенням і контекстом, і в такому розумінні є, по суті, сенсом. Схожого визначення сенсу дотримується також В. Ю. Новікова, посилаючись на роботи М. Ф. Алефіренко [15]. Сенс як актуалізоване значення розглядає також авторитетний фахівець з комунікативної лінгвістики, Ф. С. Бацевич [1, с. 77]. Він вирізняє кілька типів сенсу:

- мовленнєві / актуальні (результат взаємовпливу мовних знаків у контексті вислову. Так, у реченні *Ольга не зможе нести цю валізу: адже вона жінка* актуальний сенс слова жінка – ‘фізично слабка’);
- особистісні (індивідуальна, потенційна інформація, неповторний концепт у комунікації, який залежить перш за все від внутрішнього світу учасників спілкування, контексту комунікації, специфіки каналу спілкування, наявності та якості зворотного зв’язку, а також ряду інших складових);
- комунікативні (інформаційний компонент спілкування, що формується як результуюча домінанта комунікативних стратегій всіх учасників (кооперативного) спілкування в межах певного контексту і ситуації з використанням вербальних, невербальних і паравербальних засобів) [1, с. 77–78].

Подібної позиції дотримується й А. І. Новіков, який вважає значення засобом актуалізації сенсу у певному вислові [22, с. 137], мотивуючи свою думку тим, що значення тієї або іншої одиниці є елементом мовної системи, тоді як конкретний сенс – це явище мовлення, що має ситуативну зумовленість, протиставлення сенсу значенню здійснюється як протиставлення конкретно ситуативного (прагматичного) змісту повідомлення його абстрактному мовному змісту [13, с. 137].

Н. М. Несерова виділила наступні відмінні ознаки значення і сенсу [11, с. 7–8]:

- сенс суб’єктивний, тоді як значення об’єктивне;
- сенс не буває заданим, він завжди вибудовується, тоді як значення задається знаком / текстом;
- сенс мінливий, нестабільний, тоді як значення стабільне.

У процесі аналізу тексту твердження про об’єктивність і стабільність значення здаються сумнівними (хоча така точка зору досить поширена завдяки роботам В. П. Беляніна, В. Ю. Новікової та ін.): безумовно, значення стабільніше, ніж сенс, але теж мінливе. Так

більшість слів східнослов'янських мов багатозначні, їх значення досить споріднені, це веде до того, що у конкретному тексті можуть одразу актуалізуватися кілька значень. Наприклад: *В. Путин отдал «Единую Россию» Д. Медведеву* [18] Рецепт цього тексту (новинного анонсу) ускладнюється через зайву полісемію та експресію, що створюється дієсловом «отдать». За словником воно має 12 значень, у наведеному контексті припустимі 5 із них: «1. Дать обратно, возвратить. 2. Передать кому-либо, вручить. 3. Проиграв сражение, отступив, оставит неприятелю, сдать. 4. Передать куда-либо, на время, с какой-либо целью. 6. Предложить за плату, продать» [2, с. 743]. Відповідно виникає 5 варіантів інтерпретації. Думки щодо суб'єктивності значення дотримується також А. В. Колмогорова, мотивуючи свою позицію таким чином: мовне значення суб'єктивне, оскільки є структурою знань, що формується у свідомості представників певного національно-лінгвокультурного співтовариства [8]. Значення включає три тісно взаємопов'язані складові: 1) образ об'єкту як результат узагальнення мовною особистістю досвіду взаємодій з об'єктом в буденному житті і сакральних взаємодій в культурній практиці; 2) образ знаку як результат узагальнення досвіду взаємодії із знаком у мовній практиці в рамках певного національно-лінгвокультурного співтовариства; 3) алгоритм побудови сенсу, що є процедурним знанням про те, які операції на різних рівнях свідомості (когнітивному, ментально-мовному, ментально-ситуативному, рівні мовної організації) потрібно провести, щоб за допомогою вживання цього мовного знаку в мові реалізувати той або інший дискурсивний сенс [8]. Про суб'єктивність значення свідчить також І. О. Бубнова, яка підкреслює його здатність відображати сенс слова для особистості [4, с. 8]. Між тим слабким місцем пропонованих аргументацій є нечітка диференційованість сенсу та значення.

Для того, щоб встановити різницю між значенням та сенсом (а також спробувати прослідкувати межу між ними), ми звернулися до рецептивного експерименту, попросивши невелику групу молодих людей пояснити значення деяких використаних В. Пелевіним чотирьохбуквених аббревіатур, спираючись як на контекст, так і на свій життєвий досвід. Хронологічна віддаленість респондентів від епохи Союзу дозволила нам прослідкувати відмінності в сприйнятті цих аббревіатур залежно від специфіки установки при прочитанні даного тексту. Альтернативні установки імовірно вплинули тільки на смисловий компонент трактування, не зачіпаючи значення як елемент

системи мови. Отже, двом групам студентів був запропонований один і той же текст (розповідь В. Пелевіна «ГКЧП як тетраграматон» [16]) і такі інструкції: 1. Ця розповідь написана в 90-і роки ХХ ст. як критика радянського режиму. На ваш погляд, навіщо автор трансформує відомі абрєвіатури, і який сенс в них вкладає? 2. Ця розповідь написана в 90-і роки ХХ ст. на підтримку ідеології радянського режиму. На ваш погляд, навіщо автор трансформує відомі абрєвіатури, і який сенс в них вкладає?

Отримані результати представлені в таблиці.

Абрєвіатури	лексикографічне значення [21]	значення в контексті твору	дефініції, отримані від реципієнтів (курсивом виокремлені компоненти, що співпадають з лексикографічним значенням, підкресленням – зі значенням у контексті твору, а жирним – оригінальні компоненти – сенси)	
			I група	II група
НКВД	Народный комиссариат внутренних дел	классический магический тетраграматон, связанный с причинением страданий и зла	<i>Народный комиссариат внутренних дел</i> (2); буквы, вызывающие страх (4), заставляет молчать ; <u>причинение страданий и зла</u> ; <u>магическая аббревиатура</u> , которая негативно влияет на людей , <u>страдания</u> ; безучастно наблюдать насилие (НК – насилие, ВД – видеть, Н – нейтрально)	<u>причинение страданий и зла</u> (2), по их приказу убили много людей ; комитет, который следил за порядком и скрывал свободу действий ; все, что связано с причинением боли; <i>силовая структура</i> ; негативная магия
КПСС	Коммунистическая партия Советского Союза	два самых мощных и долговременных тетраграматона созданных для объединения людей	одно из самых мощных заклинаний ; <i>коммунистическая партия</i> (2); власть, сила, мощь; страх; сила, пустота, разочарование; лагерь агрессивных змей (КП – лагерь, К – агрессия, СС – шипение змеи)	что-то мощное, сильное; много умных людей ; относительное равенство между людьми; кровь; коммунистическая партия
СССР	Союз Советских Социалистических Республик		<i>союз; союз социалистических республик</i> (2); мощное государство	<i>союз</i> (3); что-то мощное, сильное, много умных людей ;

			без проблем; власть; мощная сила, которой люди боялись; <u>мощь</u> , сила, пустота; змеи, командующие народом рабов (СС – шипение змеи, СР – сор, народ рабов, Р – «робити», командовать)	
ГКЧП	Государствен- ный комитет по чрезвычайному положению	неудачно составленный тетраграмматон, поэтому не имеющий магической силы	главный <i>комитет по чрезвычайному положению</i> ; <u>неправильно составленная аббревиатура</u> ; <u>безрезультатная надежда</u> ; <u>неудачная аббревиатура</u> , которая заставила людей задуматься об ее значении, а, заодно, и о том, для чего она создана; чрезвычайное происшествие, связанное с агрессией (ЧП – чрезвычайное происшествие, К – агрессия)	конец государства; высмеивается правительство; командный пункт (2), власть

Порівнюючи визначення, отримані в результаті рецептивного експерименту, з лексикографічними і контекстними значеннями, можна виділити ряд загальних особливостей:

1. Реакції, отримані в ході дослідження, достатньо оригінальні й індивідуальні, що дозволяє розглядати їх швидше як сенси, ніж як значення.

2. У групах відповідей можна виділити певні смислові доміанти (наприклад, для I групи: НКВД – страх (4 реакції), КПРС і СРСР – сила (по 2 реакції)).

3. Інструкція відчутно вплинула на оцінний компонент сенсів, що актуалізуються реципієнтами (порівняйте, наприклад: СРСР – багато розумних людей і змії, командувачі народом рабів).

4. При розшифровці абревіатур учасники експерименту частіше керуються особистим досвідом, ніж лексикографічним або контекстним значенням даних лексем.

На закінчення відзначимо, що робота щодо розмежування значення і сенсу ще тільки починається. Широко застосовних визначень цих термінів поки немає, а їх формулювання, напевно, слід починати з виділення ознак зазначених понять. У лінгвістичному аспекті такими диференціювальними ознаками значення виступають тісний зв'язок із знаком / текстом, спільність компонентів найближчого або психологічно реального значення, елементи контекстних дефініцій, що збігаються. Як сенс пропонуємо розглядати все те нове, індивідуальне й оригінальне, що привносить у текст конкретний читач.

Здобутками сучасних теорій сенсу та значення вважаємо, по-перше, виокремлення властивості домінантності сенсу, «домінантність представлена ключовими словами, смисловими віхами, опорними пунктами, які створюють своєрідний «рельєф» семантичного простору, що формується в свідомості» [20, с. 235]; по-друге, висновок, що, чим вищим є рівень одиниць (речення, текст, дискурс), тим більш значущим стає смисловий компонент в їх семантичній сфері [15]; і, по-третє, встановлення невідповідності сенсів адресата й адресанта як причини комунікативних девіацій [1, с. 79].

Отже, сучасні теорії сенсу та значення дозволяють суттєво поглибити концепцію розуміння тексту через виділення у семантичній структурі загальних компонентів визначень та індивідуальних й оригінальних варіантів тлумачень. Таке розрізнення семантики пояснює варіативність інтерпретацій. У перспективі планується проаналізувати особливості впливу розбіжності сенсу та значення вислову на процес розуміння тексту, зокрема, виникнення комунікативних девіацій.

Література

1. Бацевич Ф. С. Прологомени к теории коммуникативного смысла / Ф. С. Бацевич // Культура народов Причерноморья. – 2004. – №49, Т.1. – С. 77–79.
2. Большой толковый словарь русского языка / Гл. ред. С. А. Кузнецов. – СПб. : Норинт, 2009. – 1536 с.
3. Бондарко А. В. Грамматическое значение и смысл / А. В. Бондарко. – М. : Наука, 1978. – 176 с.
4. Бубнова И. А. Структура субъективного значения слова (психолингвистический аспект) : автореф. на соискание уч. степени доктора филологических наук: спец. 10.02.19 – «Теория языка» / И. А. Бубнова. – Москва, 2008. – 51 с.
5. Залевская А. А. Введение в психолингвистику / А. А. Залевская. – М. : Российск. гос. ун-т, 1999. – 382 с.
6. Залевская А. А. Некоторые особенности естественного семиозиса / А. А. Залевская // Слово и текст: психолингвистический поход : Сб. науч. тр. – Твер : Твер. гос. ун-т,

2004. – Вип. 3. – С. 49–61.

7. Залевская А. А. Текст и его понимание : [монография] / А. А. Залевская. – Твер : Твер. гос. ун-т, 2001. – 177 с.

8. Колмогорова А. В. Языковое значение и речевой смысл (функционально-семиологическое исследование прилагательных – обозначений светлого и тёмного в современных русском и французском языках : дис. на соискание уч. степени доктора филологических наук : спец. 10.02.19 – «Теория языка» / А. В. Колмогорова. – Иркутск, 2006 – 412 с.

9. Леонтьев Д. А. Психология смысла. Природа, строение и динамика смысловой реальности / Д. А. Леонтьев. – М.: Смысл, 2003. – 488 с.

10. Матюшина І. І. Комуникативна природа смислу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.02 «Діалектика та методологія пізнання» / І. І. Матюшина. – Одеса, 2007. – 17 с.

11. Нестерова Н. М. Психолінгвістика тексту, или есть ли смысл в тексте? / Н. М. Нестерова // Вопросы психолінгвістики. – 2009. – №9. – С. 213–219.

12. Новиков А. И. Доминантность и транспозиция в процессе осмысления текста / А. И. Новиков // Scripta linguisticae applicatae. Проблемы прикладной лингвистики. – 2001. – С. 155–180.

13. Новиков А. И. Смысл: семь дихотомических признаков / А. И. Новиков // Теория и практика речевых исследований. – М. : МГУ, 1999. – С. 132–144.

14. Новиков А. И. Текст и его смысловые доминанты / А. И. Новиков. – М. : «Азбуковник», 2007. – 224 с.

15. Новикова В. Ю. Интерпретация терминов «смысл» и «значение» на фоне проблемы понимания абсурдного текста [Электронный ресурс] / В. Ю. Новикова. – Режим доступа : <http://fege.narod.ru/librarium/novikova2.htm>

16. Пелевин В. О. Фокус-группа : [рассказы и эссе] / В. О. Пелевин. – М. : Эксмо, 2008. – 320 с.

17. Проблемы генерирования мауления ы тексту у сучаснай лінгвістыцы [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.bsu.by/ru/sm.aspx?guid=184863

18. РосБизнесКонсалтинг [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://www.rbc.ru/>

19. Сазонова Т. Ю. Психолінгвістический подход к проблеме означивания / Т. Ю. Сазонова // Вопросы психолінгвістики. – 2009. – №10. – С. 69–76.

20. Серова Т. С. Осмысление, понимание и фиксация информации исходного текста как программы предметного содержания и смыслового развития вторичного текста письменного перевода / Т. С. Серова. – Вопросы психолінгвістики. – 2009. – №9. – С. 231–241.

21. Словарь сокращений русского языка [Электронный ресурс]. – Режим доступа к словарю : <http://www.sokr.ru>.

22. Стернин И. А. Значение в языковом сознании: специфика описания / И. А. Стернин. – Вопросы психолінгвістики. – 2006. – №4. – С. 171–179.

Стаття надійшла до редакції 30.08.2012 р.

АСПЕКТУАЛЬНО-ФАЗОВІ МОДИФИКАЦІЇ БАГАТОКРАТНИХ ДІЄСЛІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Ачилова О. Л. Аспектуально-фазові модифікації багатократних дієслів у сучасній українській мові.

Статтю присвячено проблемі словотвірної модифікації аспектуально-фазових значень українських дієслів з багатократною семантикою. Системний підхід до вивчення дієслів з мультиплікативною семантикою дає можливість виділити семантичні групи цих дієслів і встановити специфіку аспектуально-фазових модифікацій, а також засобів і умов її реалізації.

Ключові слова: багатократність, однократність, фазові модифікації, початковість, тривалість, результативність.

Ачилова Е. Л. Аспектуально-фазовые модификации многократных глаголов в современном украинском языке.

Статья посвящена проблеме словообразовательной модификации аспектуально-фазовых значений украинских глаголов с многократной семантикой. Системный подход к изучению глаголов с мультипликативной семантикой даёт возможность выделить семантические группы этих глаголов и установить специфику аспектуально-фазовых модификаций, а также средств и условий её реализации.

Ключевые слова: многократность, однократность, фазовые модификации, начинательность, длительность, результативность.

Achylova O. L. Aspectual And Phasal Modifications Of Multiplicative Verbs In Modern Ukrainian.

This article discusses the issue of word-formative modification of aspectual and phasal meanings of the Ukrainian verbs, which possess repetitive semantics. Systematic approach to the study of verbs, which possess multiplicative semantics, gives a possibility to identify semantic groups of verbs, determine specificity of aspectual and phasal modifications and means and conditions of its realization.

Key words: multiplicative, semelfactive, phasal modifications, beginning, duration, resultativeness.

Дії (події, ситуації), розчленовані на необмежено повторювані акти або «кванти», називають багатократними (мультиплікативними) [1; 2; 3; 4; 9]. Семантична категорія кратності реалізується в загальнодієслівній категорії аспектуальності та її субкатегоріях: виду і родів дієслівної дії.

Вивчення семантико-словотвірних особливостей дієслова передбачає залучення його лексико-семантичних варіантів, здатність дієслова до реалізації кратної семантики також пов'язана із семантичним

варіюванням. Категорія кратності виявляється в опозиції багатократність / однократність: «Кратність – це аспектуальне значення, яке реалізується як сукупність двох взаємопов'язаних значень: однократності й багатократності» [8, с. 3]. В опозицію насамперед вступають дієслова з формально вираженою ознакою хоча б однієї з протиставлених сем, наприклад, зміною суфікса первинної основи на суфікс *-ну-* (*-ону-*). Форми недоконаного виду (НДВ) виражають багатократне значення, а їх кореляти доконаного виду (ДВ) – однократне значення. Тобто однократність, зумовлена одноактністю, морфемно виражена, а багатократність актуалізується лише в умовах опозиції.

Основу опозиції складають багатократні дії, здатні повторюватися й членуватися на дискретні акти. Ці дії виражені дієсловами, які умовно можна розподілити на такі семантичні групи (СГ): 'звуки, які видає людина', 'звуки, які видають істоти', 'звуки предметів / явищ природи', 'мовленнєва діяльність людини', група зі значенням 'бити, кидати, стріляти', 'рух, зміна положення в просторі', 'фізичний вплив на об'єкт / суб'єкт', 'фізична дія без впливу на об'єкт / суб'єкт', 'фізіологія', 'дії, пов'язані з рідиною', 'зоровий ефект', 'падіння', 'споживання їжі, питва', 'особливості ходи'.

Для більшості базових багатократних дієслів НДВ української мови властивою є природна здатність вступати до вказаної опозиції з відповідною зміною видової характеристики мотиватора. Мотивати ДВ з однократним значенням актуалізують дію, яка здійснюється в один прийом (тобто фази початку і завершення дії абсолютно або частково збігаються) і є одним з можливих актів відповідного мультиплікатива (*ойкати* – *ойкнути*, *бекати* – *бекнути*, *брякати* – *брякнути*, *жбурляти*, *жбурити* 1 – *жбурнути*, *виляти* 1, 2 – *вильнути*, *буркати* – *буркнути*, *колати* 1, 2 – *кольнути*, *брикати* 1 – *брикнути*, *дихати* – *дихнути*, *капати* 1, 3 – *капнути*, *мелькати* – *мелькнути*, *хлебестати* – *хлебеснути*, *беркуцати* – *беркуцнути*, *шкандибати* – *шкандибнути* тощо). Наприклад: *Артамонов намагався думати про батьків, як вони зрадіють, побачивши його, як будуть охати й ахати, пританцьовуючи від радості* (Л. Дмитерко) і *Євгеній аж ахнув при такім несподіванім обороті справи* (І. Франко); *Довго підступали до стола люди, довго брязкали п'ятаки на столі* (І. Нечуй-Левицький) і *Вікно брязнуло, розлетілась шибка, посипалося скло* (К. Гордієнко).

Такі опозиційні відношення репрезентують одне з трьох значень граматичної фазовості: «провесно-завершувальної, багатократно-однократної, початково-процесної» [5, с. 50], а саме – багатократно-

однократне. Під терміном «фазовість» розуміємо вираження обмеженості процесності будь-яким часовим відрізком від моменту її початку до завершення [6, с. 128].

Мультиплікативні дієслова найчастіше аналізують з погляду їхнього входження до опозиції багатократність / однократність. Проте внаслідок перфективації дієслів з багатократною семантикою не завжди виникає зазначена опозиція (яка зводиться до утворення похідних із суфіксом *-ну-*). У перфективації дієслів з багатократним значенням також беруть участь префікси, що модифікують семантику мотиватора без її подальшої нівеляції. Це означає, що префіксальні дієслова ДВ, похідні від багатократних основ, є аспектуально-фазовими модифікаціями мультиплікативів, тобто реалізують певну фазу перебігу повторюваних дій («початок дії», «тривалість дії», «результат дії»).

Актуальність роботи зумовлена необхідністю системного дослідження дієслів з багатократною семантикою та їх аспектуально-фазових модифікацій.

Наукова новизна статті полягає в системному описі похідних від багатократних дієслів з метою вивчення семантичних перетворень, пов'язаних з перфективацією.

Метою цієї розвідки є аналіз аспектуально-фазових модифікацій багатократних дієслів у сучасній українській мові. Роботу виконано на матеріалі Словника української мови в 11 томах.

Методика і матеріал: у роботі використано метод суцільної вибірки зі словника, опозиційний аналіз у межах мотиваційно пов'язаних одиниць і контекстний аналіз.

Аналіз показав, що мультиплікативні основи мотивують дієслова із семантичною ознакою «початок дії», при цьому кратне значення основи-мотиватора не втрачає своєї актуальності, а семантика префікса (*за-*) накладається на значення основи. Таку модель семантично можна схарактеризувати як початок повторюваної дії, тобто як таку фазову точку, що є відправною для подальшого розвитку кратної дії.

Від мультиплікативних дієслів НДВ усіх СГ походять перфектні дієслова ДВ з початковою семантикою: *охати* – *заохати*, *бекати* – *забекати*, *бряжчати* – *забряжчати*, *барабанити* – *забарабанити*, *вляти* – *завляти*, *бурчати* – *забурчати*, *дряпати* – *задряпати*, *брикати* – *забрикати*, *кахикати* – *закахикати*, *булькати* – *забулькати* 1, 2, *блимати* – *заблимати*, *сьорбати* – *засьорбати*, *гупати* – *загупати* 2, *крокувати* – *закрокувати*. Пор.: *Знов полізла [Кайдашиха] на піч*,

заохала й знов лягла одпочивать (І. Нечуй-Левицький) і *Того ж таки тижня самого занедужала* панночка. *Охає* і *стогне*, і *кричить* (Марко Вовчок); *Мати кинулася до кошика, забряжчала* посудом, *подала пирога* (В. Кучер) і *Та ось бряжчать* ключі, *скриплять завіси*, *Стукочуть кроки – се сторожа входить* (І. Франко).

Окремо виділяємо дієслівні лексеми, утворені шляхом приєднання конфікса *роз-* (*рози*)...-ся. У значенні таких дієслів семантика початковості виявляється в тому, що після інтенсивного початку повторювана дія триває. Це значення «інтенсивного, раптового початку дії» [7, с. 126]. Багатократна семантика основи при цьому залишається незмінною: *ахати – розахатися*, *гавкати – розгавкатися* 1, *брязкати – розбрязкатися*, *кивати – розкиватися*, *кричати – розкричатися*, *брикати(ся) – розбрикатися* 1, *моргати – розморгатися*, *полоскати(ся) – розполоскатися*, *падати – розпадатися*. На зразок: *Це вже дід твій запалив люльку та розживендзявся та розбухикався так, що й мертвого розбудить* (Ю. Збанацький) і *А вночі, як спала [Маріка], бухикала так густо, як велика* (С. Васильченко); *Їм було байдужісінько, чого, власне, сердиться німець, чого розбрехався його собачка-такс* (О. Ільченко) і *Собаки брехали, аж вили, неначе за поли когось водили* (І. Нечуй-Левицький).

У процесі перфективізації дієслова НДВ з мультиплікативною семантикою можуть набувати значення певної тривалості дії (формально виражене префіксом *по-*) без втрати семантичного компонента багатократності: *гейкати – погейкати*, *белькотати – побелькотати*, *брязкати – побрязкати*, *гупати – погупати* 1, *виляти – повиляти*, *бубоніти – побубоніти*, *гризти – погризти* 1, *брикати – побрикати*, *дихати – подіхати*, *бризкати – побризкати* 2, *блискати – поблискати*, *клювати* 1 – *поклювати* 2, *крокувати – покрокувати* 2. Пор.: *Надійшов старий Рябина, хахикає, харкотить і охає* (І. Франко); – *Він пошпортав рукою в потертому портфелі. Витяг звідти якісь папери, покахикав* (С. Журахович); *Стара пані притуляє до очей якісь прозорі скельця і щось белькоче* (О. Донченко); – [Петраш:] *Тут нова okazія... Парламентер від Петлюри..., може, хай трохи побелькоче з тобою?* (Ю. Мокрієв).

Значимо, що дієслівні лексеми групи ‘падіння’ характеризуються нездатністю мотивувати похідні зі значенням повторюваної дії певної тривалості, що, на наш погляд, зумовлене закладеною в них семантикою моментальності, раптовості.

Окрему групу становлять дієслова з префіксом *про-*, який також надає похідним семантичної ознаки «певний час»: *ахати – проахати*,

валувати – провалувати, бренькати – пробренькати, бемкати – пробемкати, гойдати – прогойдати, базікати – пробазікати, гризти – прогризти 2, плигати – проплигати 2, зівати – прозівати, булькотати, булькотіти – пробулькотати, пробулькотіти, крокувати – прокрокувати 2. Для лексем СГ ‘падіння’, ‘споживання їжі, питва’, ‘зоровий ефект’ значення багатократної дії, обмеженої часовим відрізком і виражене префіксом *про-*, не є актуальним. Семантику обмеженості дії в часі дієслова цих груп реалізують шляхом поєднання мультиплікативів НДВ з лексичними показниками тривалості (*мерехтіти якийсь час, довго мигтіти* тощо).

На відміну від дієслівних утворень з формантом *по-*, лексемам з префіксом *про-* необхідна контекстна підтримка для вираження повторюваної дії, обмеженої певним часовим проміжком (лексичні показники тривалості). За відсутності лексичних показників семантика дієслів з афіксом *про-* зводиться до однократного виявлення дії: *прокукурикувати цілу ніч* (багатократна тривала дія) – *прокукурикувати* (один раз). Пор.: *В другому кінці вагона дедалі голосніше **стогнав** обпалений танкіст* (О. Гончар); *Он учора, як сова та, як сич, цілу ніч простогнала [Загнибідиха] та проголосила* (Панас Мирний); *Раптом **простогнав** Василь Максимович – тим довгим здавленим стогоном, коли сниться щось жахливе* (Ю. Шовкопляс); *На селі було тихо. Тільки десь на далекому кутку сонно **брехав** собака* (О. Донченко); *Усю ніч Рябко **пробрехав**, – мабуть вовка чув* (Словник Грінченка).

Особливу групу зі значенням обмеженості дії в часі складають суто українські похідні з редулькованим префіксом *попо-*, які виражають «тривалу, інтенсивну або багато разів повторювану дію, здійснювану протягом певного часового відрізка» [7, с. 128]. Серед них є також похідні від мультиплікативних основ-мотиваторів. Крім багатократної значення мотиватора, дієслова з префіксом *попо-* актуалізують семантику обмеженості дії в часі та інтенсивність її перебігу (*стогнати – попостогнати, лаяти – пополаяти, гриміти – попогриміти, бити – попобити 1, крутити – попокрутити, говорити – попоговорити, топтати – попотоптати, скакати – попоскакати, дихати – поподихати, брѣхатися – попобрѣхатися, падати – попопадати, їсти – попоїсти*). Пор.: *Вічно товчуться [у заїзді] оті створіння [люди], **кричать**, метушаться і сміяться* (М. Коцюбинський); *Поранений глухо **стогнав*** (П. Кочура); *Що вже **попокричав**, що **попостогнав** уві сні, так бодай і не згадувати...* (Остап Вишня); *Кругом його [стовпа] **гуде** безсонний жук* (Л. Глібов);

*Дітки гомонять самі одні, і вже така їм утішка з того, як горобці прилетять – зацвірінькають або голуб **попогуде** (Марко Вовчок).*

Обмежено-інтенсивну дію не актуалізують дієслова СГ ‘зоровий ефект’ і ‘особливості ходи’ через наявність у їхньому значенні семи інтенсивності. Що ж до обмеженості дії в часі, то їх реалізують похідні від дієслів цих груп з префіксами *по-* і *про-*.

Багатократні основи мотивують також похідні з фазовим значенням завершеності або результату дії. При цьому багатократність основи-мотиватора зберігається і в похідних дієсловах ДВ з результативним значенням, але стає менш актуальною, периферійною. Тут багатократність, ускладнена результативністю, перетворюється на інтенсивність. Модель утворення результативних дієслів від мультиплікативних мотиваторів можна визначити як фінальну фазову точку, якій передувала повторювана дія.

Семантика результативності може виявлятися з різним наповненням: досягнення дією результату, завершення дії без її подальшого продовження тощо: *гарикати – нагарикати, скрекотати, скрекотіти – відскрекотати, відскрекотіти, дзвонити – віддзвонити 2, стрелити – дострелити 1, 2, колисати – заколисати 1, базікати – добазікатися, гризти – обгризти, стрибати – відстрибати, смоктати – досмоктати, крапати – закрапати, сьорбати – насьорбатися 1. Пор.: Знаю, що так не минеться – буде **гарикати** [Мотря] під дверима, буде витівати, поки не зволоче мене з ліжка (С. Васильченко); За день так наговоришся та **нагарикаєшся**, що увечері тільки й тягне на самоту (В. Кучер); Над парками на кийських кручах кружляло, **каркаючи**, гайвороння (Ю. Смолич); Вона [ворона] повернулася з дуба тільки ввечері і **накаркала** такого дощу й грому, що погноїла все сіно (О. Довженко).*

Результативні дієслова не походять від мультиплікативних основ-мотиваторів СГ ‘зоровий ефект’, ‘падіння’, ‘особливості ходи’, що зумовлено неактивністю суб’єкта дії і незалежністю результату від суб’єкта.

Результативні дії можуть характеризуватися високим ступенем інтенсивності; це стосується кумулятивних (сумарних) і дистрибутивних дієслів. Їхньою обов’язковою ознакою є наявність суб’єкта (або суб’єктів), який виконує дії, та множинність об’єктів, на які дія спрямована. Кумулятиви і дистрибутиви зараховуємо до багатократних дієслів і зазначаємо, що деякі з них походять від основ з мультиплікативною семантикою.

Кумулятивні дієслова походять від дієслівних основ СГ ‘фізичний вплив на об’єкт / суб’єкт’, ‘мовленнєва діяльність людини’, ‘бити, кидати, стріляти’, ‘рух, зміна положення в просторі’, ‘фізіологія’, тобто від дієслів, що позначають дії суб’єкта / суб’єктів і можуть бути спрямовані на досягнення результату із семантичною ознакою «певна кількість» (*кусати – накусати, базікати – набазікати, кидати – накидати 1, смикати – насмикати 1, 2, ковтати – наковтатися*). Пор.: *Лакеї, конюхи і слуги, Всі кухарі і скороход, Побравившись за руки, ходили 1 все о плутнях говорили* (І. Котляревський); *Клава взяла чемодан в другу руку, кинула весело: – Наговорила, накаркала – тьху! Не будемо гадати та загадувати* (І. Рябокляч); *Батько... десь під посадкою похапцем ковтає торішні консерви з бляшанки* (О. Гончар); *Довго я пірнав, аж поки води наковтався* (Юрій Збанацький).

Дієслова з дистрибутивним значенням походять від базових дієслів СГ ‘фізичний вплив на об’єкт / суб’єкт’, ‘бити, кидати, стріляти’, ‘рух, зміна положення в просторі’, ‘фізіологія’. Ці дієслова характеризуються спрямованістю дії на різні об’єкти (або на різні місця, охоплені дією) і наявністю певного виконувача або виконувачів (*кусати – обкусати, кидати – викидати 1, глитати – переглитати, хватати – розхватати*). Пор.: *Десь далеко стукає калатало нічного сторожа* (М. Коцюбинський); *Узяв [Микола] залізний ломик і почав обстукувати стіни, стелю, перевіряючи, чи не відірветься під час роботи якийсь шматок* (Д. Ткач); *Ми з архітектором стояли біля джерела і крізь скляні трубочки смоктали із склянок воду* (О. Десняк); *Дяки і гості пообідали..., кісточки пересмоктали* (Г. Квітка-Оснoв’яненко).

Отже, виділено 14 семантичних груп дієслів з мультиплікативною семантикою, від яких походять дієслова ДВ з різними аспектуально-фазовими модифікаціями в перебігу дії. У перфективах багатократне значення основ-мотиваторів зберігається, насамперед якщо модифікація стосується початку дії або її обмеженості певним часовим відрізком. Результативна модифікація певною мірою послаблює багатократну семантику основи-мотиватора, зосереджуючи увагу на результаті і перетворюючись на інтенсивність. Зміни в бік певних аспектуально-фазових модифікацій залежать від того, до якої семантичної групи належить мотиватор.

Література

1. Гловинская М. Я. Семантические типы видовых противопоставлений русского глагола / М. Я. Гловинская. – М. : Наука, 1982 – 155 с.
2. Грекова О. К. Виды значений повторяемости и средства их выражения / О. К. Грекова // Вестник Московского университета, Сер. Филология. – 1979. – № 2. – С. 37–48
3. Исаченко А. В. Грамматический строй русского языка в сопоставлении со словацким : Морфология II / А. В. Исаченко. – Братислава : Изд-во Словацкой АН, 1960. – 577 с.
4. Рощина Л. М. Способы выражения повторяемости действия в современном русском языке : автореф. дис. ... канд. филол. наук / Л. М. Рощина. – Ташкент, 1977. – 24 с.
5. Соколов О. М. Фазовое варьирование в видовых оппозициях русских глаголов / О. М. Соколов // Филологические науки. – 1985. – № 4. – С. 46–52.
6. Соколов О. М. Основы имплицитной морфологии русского языка / О. М. Соколов. – М. : Изд-во РУДН, 1997. – 203 с.
7. Соколова С. О. Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові / С. О. Соколова. – К. : Наукова думка, 2003. – 283 с.
8. Тронь А. А. Засоби вираження кратності у сучасній англійській мові : автореф. дис. ... канд. филол. наук / А. А. Тронь. – Львів, 2008. – 24 с.
9. Шелякин М. А. Категория вида и способы действия русского глагола : (Теоретические основы) / М. А. Шелякин. – Таллин : Валгус, 1983. – 216 с.

Список використаних джерел

Словник української мови : в 11-и томах. – К. : Наукова думка, 1970–1980.

Стаття надійшла до редакції 27.08.2012 р.

УДК 81.161:223

І. А. Живіцька

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНА СВОЄРІДНІСТЬ ТОПОНІМІВ У ПРИСЛІВ'ЯХ НА ОЗНАЧЕННЯ РИС ХАРАКТЕРУ ЛЮДИНИ

Живіцька І. А. Національно-культурна своєрідність топонімів у прислів'ях на означення рис характеру людини.

У статті йде мова про топоніми, засвідчені в українських прислів'ях на означення рис характеру людини; описано механізм передачі емоційно-експресивного ставлення народу до місць, за якими закріпились певні власні назви. На конкретному ілюстративному матеріалі доведено, що топоніми у прислів'ях зберігають узагальнене позначення тих чи тих рис, якими володіє географічний об'єкт.

Ключові слова: топонім, гідронім, риси характеру, позитивна оцінка, негативна оцінка.

Живицкая И. А. Национально-культурное своеобразие топонимов в пословицах, обозначающих черты характера человека.

В статье рассматриваются топонимы, представленные в украинских пословицах, обозначающих черты характера человека; описан механизм передачи эмоционально-

экспрессивного отношения народа к тем местам, за которыми закрепились определенные собственные имена. На конкретном иллюстративном материале доказано, что топонимы в пословицах сохраняют обобщенное обозначение черт характера, которыми владеет географический объект.

Ключевые слова: топоним, гидроним, черты характера, положительная оценка, отрицательная оценка.

Zhyvytska I. A. National-cultural peculiarity of toponyms in proverbs that denote man's features of character.

The article deals with toponyms which are represented in Ukrainian proverbs that denote man's features of character; the mechanism of rendering of emotional-expressive attitude of the people towards places that have certain proper names is described. It is proved on the concrete illustrated material that toponyms in proverbs preserve generalized designation of features of character which are specific for a geographical object.

Key words: toponym, hydronym, features of character, positive evaluation, negative evaluation.

Ономастичне значення за своєю сутністю вторинне, воно є результатом метафоричної інтерпретації людиною картини світу. Як справедливо зазначає Н. М. Пасік, важливим є не сам онім, а символічне значення, яким наповнюється онімічна оболонка в процесі функціонування в мовленні. Вирішальну роль у формуванні символічних значень відіграють асоціації, що замінюють поняття якоюсь своєю частиною або повністю [2, с. 4].

Власні назви, безсумнівно, мають соціально-культурну значущість у житті суспільства й у житті мови. Це виявляється зокрема в тому, що «стиль міжособистісних відносин у суспільстві знаходить своє відображення у вживанні імен» [1, с. 47].

Основна властивість ономастичних систем – зберігати історичну пам'ять, містити мовну інформацію про минуле, і цей матеріал згодом може бути інтерпретований лінгвістами. Така властивість ономастики пов'язана з її консервативністю, стійкістю, відокремленістю в мові. Ономастичний простір визначається як «сукупність усіх власних назв, вжитих даним соціумом у певну історичну епоху» [3, с. 173]. Власні назви, у свою чергу, поділяються на своєрідні сектори, всередині яких вирізняються окремі зони чи поля (антропонімія, топонімія, зоонімія, фітонімія тощо) [3, с. 173].

Топонімічна група слів досліджує географічні назви, їх функціонування, значення й походження, структуру, розвиток й зміни з часом. Сукупність топонімів на будь-якій території складає її топонімію.

Топоніми – це слова, які слугують засобом вираження національного колориту. Вони належать до розряду лексики, у структурі якого відображаються результати ментальної діяльності народу, його соціокультурний досвід. За словами Р. Файзуллаєвої, зовнішня специфіка національного колориту виявляється у культурі народу, його характері, звичаях, традиціях, почуттях, поглядах. Внутрішню специфіку національного колориту визначають слова й поняття, пов'язані зі способом життя народу. Це топоніми, реалії, слова, що означають родинні відносини, національні й релігійні обряди, ознаки епохи, національні манери й вчинки тощо [4, с. 8].

Топонімічна система – важливий фрагмент мовної картини світу. У топонімії відбиваються уявлення нації про простір і час. Це унікальний засіб відображення, ідентифікації й оцінки навколишнього світу. Вивчення топонімів дозволяє отримати цінну етнокультурну інформацію. Топоніми вживаються у народних висловах не лише як носії певного номінативного значення, а як узагальнене позначення тих чи тих рис, притаманних певному географічному об'єкту. Цей своєрідний «символ» у прислів'ях метафорично переноситься на особливості характеру людини, на взаємовідносини між людьми. Такі топоніми є найбільш значущими для народу назвами.

У багатьох випадках уживання назви населеного пункту зумовлене потребами римування й ритмічної чіткості прислів'їв: *З Вересочі повилазили очі* (5, с. 278); *І у Відні люди бідні* (5, с. 278); *Городня – голодня* (5, с. 279); *Станція Рахни – сядь і віддихни* (5, с. 282). Але зустрічаються й неримовані вислови: *Та він вже й Бахмут поминув* (5, с. 278); *Старший Галич від Львова* (5, с. 279); *Пішов до Межибожа кіз купувати* (5, с. 281).

Серед ойконімів виділяємо передусім назву нашої держави – *Україну*. Для українця його країна – унікальна, неповторна: *Нема на світі другої України, немає другого Дніпра* (5, с. 281). Семантика прислів'я передбачає вживання гідроніму – символу України. Важко уявити нашу державу без цієї повноводної та судноплавної річки, однієї з найбільших водних артерій Європи. Цей гідронім несе в собі стереотипність сприйняття, асоціюється з рідним краєм. Коли говоримо про Україну, неодмінно згадуємо й Дніпро. Гарячу любов українців до цієї річки передає народний вислів: *Дніпро – батько* (5, с. 279), оскільки лексема *батько* передбачає повагу, відданість, ніжність, шанобливе ставлення.

Власна назва *Київ* в українських прислів'ях перетворилася на семантично значущу одиницю. На важливість Києва в житті кожного українця вказує прислів'я *На кого біда нападе, то до Києва йде, а як біда минеться, то він і з Броварів вернеться* (5, с. 280). У паремійному вислові згадуються два різні за розмірами й статусом міста – столиця та містечко на шляху до неї. У пошуках порятунку люди прямують до столичного міста, оскільки в ньому зосереджуються різні державні установи, які можуть зарадити в біді. Українці покидають рідні домівки із сумом і жалем, а отже, за сприятливих умов ладні повернутися навіть тоді, коли вже досягли Броварів. Прислів'я ще раз доводить, що українець за натурою домувальник, йому важко відриватися від домівки. Народний вислів *І в Києві, і в Харкові – всюди злидні однакові* (8, с. 30) підтверджує, що економічне й соціальне становище скрізь однакове, простий народ страждає як у столиці, так і в інших місцях країни.

Прислів'я *Язык доводить до Києва, а часом і до кия* (8, с. 482) радить людям бути обережними у своїх висловах, продумувати вчинки. Водночас воно застерігає від лихослів'я, пустомельства, які призводять лише до осуду з боку інших. Уважалося, що у Києві є всі необхідні умови для отримання освіти, для її вдосконалення. Та люди, яким не судилося народитись розумними, навіть у столиці не порозумнішають: *Дурень до Києва, дурень і з Києва* (6, с. 339); *Дурний і в Києві не купить розуму* (9, с. 289).

Одним із найдавніших і найвагоміших занять українців було чумацтво. Чумацький промисел був суто чоловічою сферою діяльності, що зумовлювалося трудомісткістю й небезпечністю праці. Довготривала мандрівка загострювала в кожного з них тугу за батьківщиною, домівкою, родиною, тож чумаки завжди з палким бажанням поверталися з чужини додому: *Но! З долини в долину та на свою Україну* (8, с. 91).

Найвизначнішою місцевістю в історії України є Запорозька Січ – козацька сторона, символ свободи й незалежності. Так, у прислів'ях зустрічаємо ойконіми *Січ* і *Луг* (плавні на лівому березі Дніпра): *Наш Луг батько, а Січ мати – от де треба помирати* (8, с. 209). Козацька земля не любила лінивих, бездіяльних людей, а тому цілком справедливим є прислів'я *Хто любить піч, тому ворог Січ* (8, с. 210).

З XV ст. на берегах річки Дон виникають поселення вільних людей – козаків, у XVI ст. утворюється Донське козацьке військо. У пошуках гарного життя багато людей тікали в цю місцевість, але туга

за батьківщиною їх ніколи не покидала. Ось чому прислів'я з гідронімом *Дон* тематично належать до дихотомії «батьківщина – чужина». Любов до рідного краю втілено у вислові *Дон Доном, а найкраще удома* (5, с. 279). Прислів'я *Прийшли козаки з Дону і познали ляхів додому* (5, с. 279) пов'язане з визволенням українських земель від поляків і символізує героїзм українців у боротьбі за рідну землю.

Після перемоги над турецьким військом актуальним стало прислів'я *Більше, турок, за Дунай виходити не думай* (5, с. 279), яке попереджає ворогів про те, що їх неодмінно чекатиме опір з боку захисників України. Та яким би добрим не здавалося життя на берегах Дунаю, любов до рідного краю змушувала українців повертатися додому: *Я не до вас, а до Дунаю: водиці нап'юсь та й додому піду* (7, с. 360).

Існує значна кількість прислів'їв, які містять негативну інформацію про характер мешканців того чи того населеного пункту.

Галас людей із Полтави порівнюється із дзвонами ченців на дзвіницях у Києві: *Як в Києві на дзвіниці ченці в дзвони дзвонять, так в Полтаві перекупки на місті гуторять* (9, с. 264). Як нам здається, вибір топонімів *Київ* і *Полтава* – не випадковість, оскільки Київ – це колиска християнства на Русі з безліччю храмів, а Полтава є традиційним містом українського ярмарку. Полтава – не найкраще місто для візитів, народ радить не їздити туди, щоб уникнути неприємностей: *Ворскла – річка невеличка, береги ламає, хто в Полтаві не буває, той лиха не знає* (8, с. 289). У прислів'ї згадується гідронім *Ворскла* – річка, якою дуже пишаються мешканці Полтави. Водночас її течії є настільки сильними, що можуть викликати повені, результатом яких є, безперечно, бідкування людей.

На те, що усі люди – різні, з різними поглядами й цінностями, указує прислів'я *У Попівці люди по копійці, а в Конотопі – по копі* (5, с. 282). Народний вислів *Львов-град не всякому рад* (5, с. 281) демонструє вибіркове ставлення до людей. Серед рис характеру з негативною оцінкою вирізняється людська глупота. Місто Ромен є якраз таким, де дурнів надто багато: *Ромен – город на горі, по дві дурниці на дворі* (5, с. 282).

Традиційні уявлення про людей, які не мають нічого за душою або є такими марнотратними, що копійка в них ніколи не тримається, передає прислів'я *Купці в Бару – ні грошей, ні товару* (5, с. 278). Подібні люди мешкають у Покошичах: *Покошичі – розкошичі: хто прийде в жупані, той піде без свитки* (5, с. 282). Народна мудрість

засуджує молодих легковажних дівчат, які думають лише про веселощі: *У Диканьці дівки модні, всі гуляють, хоч і голодні* (5, с. 279).

Вислів *Що бішена кішка, що понеділкова жінка, що чоловік з Борисполя – все одно* (5, с. 278) попереджає, що від мешканця Борисполя нічого чекати, окрім біди, його поведінка – непередбачувана. Такий чоловік доречно порівнюється зі сказаною кішкою, адже хвора тварина може накоїти багато лиха.

Прислів'я *У Кутині всі наче поплутані* (5, с. 280) нагадує, що в цій місцевості мешкають чудні люди, незрозумілі для всіх інших. Натомість в Охтирці проживають лише бідні люди: *Охтирці – самі обдирці* (5, с. 281). І, навпаки, Хорол – це місто, де мешкають заможні люди: *У Хоролі всього доволі* (5, с. 283). Місто Печера «славиться» негостинними людьми, які ладні залишити гостя без вечері: *Підеши до Печери – ляжеш спати без вечері* (5, с. 281).

Є прислів'я, які уславлюють місцевість і радять обов'язково там побувати: *На Рогатин гудь, а в Рогатині будь* (5, с. 282); *Рогатин – богові побратим* (5, с. 282). Така позитивна оцінка може бути пов'язана лише з визначним значенням міста в історії нашої держави. Українця як справжнього патріота, громадянина неможливо підкупити закордонними багатствами: *Провадь мене і до Вєни, то не зробиши пана з мене* (5, с. 279). Любов до своєї рідної землі відображена також у прислів'ї *Як у Гайсині вмирають, то в Карбівці не ховають* (5, с. 279).

Уживання власних назв у прислів'ях подекуди пов'язане з історичними подіями, які мали вирішальне значення в житті народу. Так, вислів *Пропає, як швед під Полтавою* (8, с. 206) згадує поразку шведського війська під час Північної війни в 1709 р. й означає «ззнати невдачі, програти справу». Прислів'я *Добувсь, як під Очаковим* (8, с. 206), навпаки, уособлює перемогу, успіх людини, результат її прагнень і сподівань.

Треба зазначити, що інколи прислів'я з топонімами дублюють одне одного в передачі певної інформації, вони однотипні за структурою: *Золотоноша – кругом хороша: округи вода, посередині біда* (5, с. 279); *Кам'янець – вінець: кругом вода, всередині біда* (5, с. 280); *У Луцьку все не по-людськи: навколо вода, а всередині біда* (5, с. 281); *Сосниця – розкішниця: великі вжитки, кругом вода, а всередині біда* (5, с. 282) – усі ці населені пункти притягують до себе різні негаразди. Перші частини прислів'їв різняться, а інші є своєрідним узагальненням: хоч є навколо вода – символ життя, та

віщує вона лише біду. Спостерігаємо вживання прислівників-синонімів *окоури, кругом, навколо*.

Прислів'ям властиві синонімія та варіантність: *Київ не одразу збудований* (5, с. 280); *Не відразу Львів збудовано* (5, с. 281); *Не зразу Москва будувалася* (5, с. 281); *Не відразу Рим збудували* (5, с. 282); *Не відразу Краків збудовано, тільки потрошки* (5, с. 280). Так народна мудрість застерігає від зайвого поспіху. Народ радить все добре обдумувати, а потім братися за справу. Як бачимо, у цих прислів'ях вживаються власні назви не лише українських міст, а й зарубіжних, причому всі згадані населені пункти мають велику політичну, економічну й культурну вагу в державах. Українці досить обережно ставляться до всього чужого. Народна мудрість ще раз підтверджує те, що там добре, де нас нема: *Що таке Америка, спитай у Каленика: їздив по гроші, а привіз гниди та воші* (8, с. 15).

Народні вислови *І в Кракові злидні однакові* (5, с. 280); *Од Чакова до Кракова – всюди біда однакова* (9, с. 44) нагадують, що незалежно від національностей, місця проживання, люди мають типові проблеми й універсальні потреби. Прислів'я *Угадай, земляк, скільки миль до Вітебську* (9, с. 43) зосереджує увагу на далекій відстані, яку доводилося долати людині під час заробітків. Довгі випробування на чужині загартували людину і ще більше зблизили її з батьківщиною. У вислові *Ні, хлопці! Його пора в Московію послати – там з нього буде пан* (9, с. 43) українці глузують з наших найближчих сусідів – росіян, які у свідомості нашого народу закріпились як неабиякі ледарі порівняно зі співвітчизниками.

У прислів'ях реалізується семіотична опозиція. Так, уживання каламбуру *Де Крим, де Рим* разом із назвою маловідомого населеного пункту в Україні створює комічний ефект: *Де Крим, де Рим, а де Балабанівка* (5, с. 282). Про людину-недотепу влучно говорить вислів *Був у Римі та й папи римського не бачив* (5, с. 282). У прислів'ях *Золотоноша з золота, а Лубни з лубків* (5, с. 279); *Чи ти з-нід Глухова глухий* (8, с. 542) обіграється внутрішня форма топонімів, тобто умотивований зв'язок звучання із семантикою назви.

Серед топонімів вирізняються вигадані назви, які загалом характерні для усної народної творчості і є важливим елементом етнокультури. Такі назви виникають відповідно до словотворчих моделей української мови і виконують у прислів'ях різноманітні функції: оцінну, емоційно-експресивну, узагальнювальну. Так, на основі дієслова *брехати* за допомогою характерного для українських топонімів словотворчого афіксу утворюється ойконім *Брехунівка: Ви*

часом не з *Брехунівки*? (8, с. 171). Прислів'я глузує над людиною, рисою характеру якої є брехливість. Від дієслова *бувати* утворений топонім *Буваличі*: *Бував я в Буваличах і видав видаличі* (6, с. 420). Такий вислів характеризує бувалу, досвідчену людину, яка багато подорожувала й багато бачила у своєму житті.

Отже, топоніми передають емоційно-експресивне ставлення народу до місць, за якими закріпились конкретні власні назви. Топоніми у прислів'ях зберігають узагальнене позначення тих чи тих рис, якими володіє певний географічний об'єкт: мешканці *Бару* й *Покошичів* – марнотратні; дівчата з *Диканьки* – легковажні; чоловіки з *Борисполя* – непередбачувані; жителі *Печери* – негостинні. Семантично значущими одиницями для українців стали топоніми *Україна, Київ, Дніпро, Січ*.

Література

1. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание / Анна Вежбицкая. – М.: Русские словари, 1996. – 416 с.
2. Пасік Н. М. Власні назви в українській фразеології і пареміології: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / Н. М. Пасік. – К., 2000. – 20 с.
3. Суперанская А. В. Общая теория имени собственного / А. В. Суперанская. – М.: Наука, 1973. – 367 с.
4. Файзуллаева Р. Национальный колорит и художественный перевод / Рано Файзуллаева. – Ташкент: НАН, 1979. – 112 с.

Стаття надійшла до редакції 21.06.2012 р.

УДК 811.161.2'373

А. Є. Іншаков

КОЛЬОРАТИВ *ЖОВТИЙ* У СТАРОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ (XI–XIII СТ.)

Иншаков А. Е. Кольоратив *жовтий* у староукраїнській мові (XI–XIII ст.).

Дослідження історії словникового складу української мови неможливе без з'ясування становлення окремих семантичних груп лексики, зокрема кольоративів. У статті розглядається функціонування кольоратива *жовтий* та його похідних у староукраїнській мові (XI–XIII ст.). Засвідчено необмежену сполучуваність номена *жовтий*, розглянуто використання лексеми в прямому та переносному значеннях.

Ключові слова: кольороназва, лексема *жовтий*, кольоратив, похідні слова.

Иншаков А. Е. Колоратив *желтый* в староукраинском языке (XI–XIII ст.).

Исследование истории словарного состава украинского языка невозможно без выяснения становления отдельных семантических групп лексики, в частности

кологоративов. В статье рассматривается функционирование колоратива *желтый* и его производных в староукраинском языке (XI–XIII ст.). Зафиксирована неограниченная сочетаемость номена *желтый*, рассмотрено использование лексемы в прямом и переносном значениях.

Ключевые слова: цветоименование, лексема *желтый*, колоратив, производные слова.

Inshakov A. Y. The colorative *yellow* in the Old Ukrainian language of the 11th – 13th centuries.

An investigation of the history of the Ukrainian vocabulary is hardly possible without definition of a formation of separate semantic vocabulary groups, the coloratives in particular. The article deals with the functioning of the colorative yellow, widely used in ancient texts, and its derivatives in the Old Ukrainian language of the 11th – 13th centuries. The author states unlimited combinations of a nomen yellow and examines the use of the lexeme both in the literal and metaphorical sense of the word.

Key words: the name of colour, lexeme *yellow* colorative, dove-coloured, derivative words.

Низку тематичних груп лексики в аспекті діяхронії не досліджено, хоча історія їхнього становлення на різних етапах розвитку мови постійно привертає увагу мовознавців. Останнім часом у мовознавстві значно посилюється інтерес лінгвістів до кольоронайменувань.

У східнослов'янському мовознавстві увага приділялася проблемі функціонування кольоронайменувань. Це праці таких лінгвістів: М. І. Чікало, О. Рудь, В. Кушнерик, І. Бабій, А. П. Критенко, Н. Б. Бахліна, В. А. Москович, Н. Ф. Пелевіна, В. А. Юрик, І. С. Кулікова, М. А. Суровцева, Н. Н. Степанова, Л. М. Грановська, А. М. Панченко та ін.

Дослідження кольороназв староукраїнського періоду є важливим для процесу становлення, функціонування відповідної тематичної групи, виявлення закономірностей формування історичної лексикології української мови загалом. Цим і зумовлено актуальність нашого дослідження. Однією з мікрогруп є лексеми на позначення жовтого кольору.

Метою нашої статті є виявлення лексико-семантичного поля кольору жовтий та його похідних, аналіз функціонування найбільш уживаного колоратива в давніх текстах староукраїнської мови (XI–XIII ст.).

Прикметник *жовтий* у давніх пам'ятках мало вживаний, переважно для назви кольору волосся.

Семантику колоратива *жовтий* на матеріалі давніх руськоукраїнських (фольклорних) текстів інтерпретує І. Герасименко.

Автор спирається на ідею про зародження історії людства в північній частині земної кулі, в умовах «чорно-білого року». Існує думка про первинність темряви, отже, створення світу – це перехід від темряви до світла, від темного до світлого.

У давніх (фольклорних) текстах прикметник жовтий мав обмежену сполучуваність (пісок, кучері, острів, чоботи, кінь). Уже в архаїчних текстах лексема мала неоднозначну семантику, сполучаючи значення «темний» і «світлий». І. Герасименко доводить, що слово жовтий мало первинне значення «темний» і семантика світлого кольору вторинна. Підтверджує свої тези автор етимологічним матеріалом, посилаючись на коментарі Н. Луценко [2, с. 8–9], і робить висновок, що лексема жовтий спершу називала темний колір, концепт «жовтий» перетинався з «чорним». Жовтий пісок в обрядових текстах асоціюється з сирою землею, реалізуючи мотив поховання. Звідси жовтий – колір жалоби (пор.: середньовічна Іспанія, північноамериканські, азійські країни). Лінгвіст аналізує вживання кольоративу при описі різних таїнств, перетворень, міфічних дій, кольороназва пов'язана з потойбічним світом, вербалізується в замовляннях, обрядах, забобонах слов'янських народів, наприклад, жовтуху лікували рослинами жовтого кольору, за народними уявленнями, жовтий колір був небажаним у весільному обряді. Традиційно жовтий колір мав негативні конотації в забобонах через асоціації із зів'ялою рослинністю, кольором мертвого тіла. Негативні конотації кольоративу спираються на глибинну семантику слова жовтий понятійного концепту «темного».

У роботах Н. Луценко, І. Герасименко подають пояснення одного слова в кольоровій протилежності «темний» – «світлий». Поступово кольоратив жовтий із первинним значенням «темного» набув семантики світлого. Лексема *жовтий* стала ототожнюватися з «золотим» (золоті кучері, золотоволосий). Номен *жовтий* актуалізує ділянку світлого при семантичній рівнозначності зі словом білий (традиційно жовті кучері – світло-русі).

На прикладах лінгвісти доводять тотожність «жовтого», «золотого», «білого» із загальним значенням «світлий». Отже, підсумовують вони, розглядуваний кольоратив має глибинний номінативний смисл, передає власне кольорову ознаку і є лексемою, через яку реалізується ідея темряви й світла.

Лексема могла мати варіанти: *жълтыи = жълтыи = желтыи = жолтыи* «жовтий»: *Бѣаше же лицемъ румянь а тѣломъ бѣль и*

красень, желты власы (Ж. Андр. Юр. 55); волосы имѣа желты коудравы (1289 ЛП 92); бѣаху же власи главы его (ангела) желтѣ, якоже злато (там само 55); кожухъ желтая обирь съ женьчугомъ (XIV Ср I 886); номен виступає в описі одного з небесних знамень: (луна) ко двѣ лици. имущи ѿдно зелено а другое желто (1161 ЛП 516). Зі значенням жовтизна виступали форми жыльть = желть = жолть: Елень бо тѣломъ предобра и върастомъ...русовласа на желть (Хрон. И. Малалы 1).

Трапляються похідні іменники: жыльтьница = желтаница = жыльтница «цикорій, шафран»: отъ четвърьтаго же на десѣте дънии семь да ѣсте опрѣсныкы съ жыльтьницами, хлѣбъ озлобленитѣ (1073 Изб. 196); жыльчъ = жолчъ «жовток» (XV Ср I 887), могла виступати й форма жыльтъкъ = желтокъ (XIV/XV там само 886); жыльтъкъ «жовток» (XIV СДЯ III 272); похідне дієслово: желтоватисѣ = желтоватисѣа (XIII Ср I 886).

У джерелах цього періоду відомі слова на позначення змішаних кольорів плавий, половий (іноді назва масті коней). В «Остромировому євангелії», мабуть, лексему плавъ вжито як кольороназву: се глѹ вамъ възведѣте очи ваши и видите Нивы тако плавы сѣмъ к жатвѣ уже... (XI ОС 32), засвідчено вживання слова і як назви масті коней: от василя къ ростиху продаите половы коня [XI–поч. XII 1, с. 38].

І. І. Срезневський тлумачив слово плавый як «жовтуватий, стиглий» (Ср II 949), пор.: половыи, пелесый; плава – солома, а номен половыи – 1) «білуватий, жовто-білий»: взыде туча вельми грозна с полуденя, яки полова, со страшною бурєю и силнымъ вихром; 2) «половий, у білих плямах»: прииде же отъ запада кузнецъ въ Коньстантьинь градъ, имѣа грѣча полова и слѣпа, иже повелѣваемаа коузнецемъ творяше чудеса дивна (XI ХА 275) (половой – на позначення масті собак); 3) «зрілий, достиглий»: половы соуть къ жатвѣ (1144 Ср II 1130).

Церковнослов'янізми посилюють зображуваність художнього повісткування «Слова о полку Ігоревім», надають урочистості, підкреслюють важливість, значущість описуваних подій. У ролі епітетів постають слова златый, злаченный: златъ стремень (XII СПІ 15), златымъ шеломом (там само 13), злато слово, злата стола (там само), злачеными шеломы, злачеными стрелами, седла злата (там само 22), злато ожерелие. Ці лексеми можуть бути як відносними прикметниками, так, на нашу думку, і якісними

(кольороназвами): ...орла ради сѣченаго златаго (XI/XVI ИФ 244); ...се бо два сокола слѣтѣста съ отня стола злата (XII СПІ 24); на златѣкованнѣмъ столѣ (там само 30); тогда Великій Святславъ изрони злато слово слезами смѣшено... (там само 26); теремѣ златовръсѣмъ (там само 23).

Зі значеннями «блідий, жовтуватий» функціонувала в пам'ятках і лексема *блѣды* (XIII Ср I 119).

Отже, лексема *жовтий* у давніх пам'ятках була маловживаною (9 фіксацій за СДЯ), належала до загальноіндоевропейського лексичного фонду. Дослідники на етимологічному рівні підкреслюють, що первинне значення слова *жовтий* – «темний», концепт «жовтий» перетинався з «чорним», семантика світлого кольору вторинна, традиційно номен мав негативні конотації. Із часом кольоратив набув семантики світлого, почав ототожнюватися із «золотим». В аналізованих джерелах розглядуваного періоду від кольороназви були виявлені похідні іменники, дієслова. До індоевропейської спільноти належала лексема *половий*, старослов'янське *плавий*, що зазнала в різних мовах модифікацій у семантичному плані, пізніше стала назвою масті тварин. Межа номена була розмита, ознаки вписувалися в гаму «голубий – сірий – жовтий». Зі значенням «жовтуватий, стиглий» функціонувала кольороназва *палевий*, зі значенням «блідий, жовтуватий» – одиничний прикметник *блѣды*. Кольоративом у контексті давніх пам'яток міг виступати відносний прикметник-церковнослов'янським *златий*.

Перелік умовних скорочень використаних джерел

Ж. Андр. Юрод. – Житие Андрея Юродивого XIIв., сп. XVI в. // цит. за Бахліною.

1073 Изб. – Изборник великого князя Святослава Ярославича 1073 года. – Спб., 1880. – 266 с.

ИФ – Мещерский Н. А. История иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе. – М.-Л. : Изд-во АН СССР, 1958. – 578 с.

ЛІ – Ипатьевская летопись. – [2-е изд.]. – Спб., 1908. – 938с. – (Полн. собр. рус. летописей; Т. 2).

ОС – Остромирово евангелие / Изд. А. Востоковым. – Спб., 1843. – 623 с.

СДЯ – Словарь древнерусского языка (XI – XIV вв.), в 10 т. / Гл. ред. Р. И. Аванесов. – М. : Рус. яз., 1988 – 1991. – Т. 1–4.

СПІ – Слово о полку Игоревѣ // Ироическая песнь о походе на половцев удельного князя Новгорода-Северского Игоря Святославича. – М., 1800. – С. 1 – 48.

Ср – Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. – Спб., 1893 – 1912. – Т. 1–3.

ХА – Книги времени и образныя Георгия мниха // Истрин В. И. Хроника Георгия Амартола в древнем славянонорусском переводе. – Пг., 1920. – Т. 1. Текст. – 612 с.

Хрон. И. Малалы – Истрин В. М. Хроника Иоанна Малалы в славянском переводе, 1911. – Кн. 6–9.

Література

1. Бахилина Н. Б. История цветообозначений в русском языке / Наталья Борисовна Бахилина. – М. : Наука, 1975. – 288 с.

2. Луценко Н. А. Из записок по диахронической семантике «синий» / Н. А. Луценко // Нова філологія. – Запоріжжя, 2004. – № 1 (20). – С. 5–13.

Стаття надійшла до редакції 31.05.2012 р.

УДК 811.161.2'373.611 (09)

І. Є. Іншакова

СТРУКТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ СЛОВОТВІРНИХ ГНІЗД ІЗ ОДОРАТИВНИМИ КОРЕНЯМИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ II ПОЛ. XIX СТОЛІТТЯ (ЗА «СЛОВНИКОМ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ» Б. ГРІНЧЕНКА)

Иншакова И. Е. Структурні особливості словотвірних гнізд із одоративними коренями в українській мові II пол. XIX століття (за «Словником української мови» Б. Грінченка).

Дослідження історії лексичного складу української мови неможливе без з'ясування історії окремих семантичних груп. Аналіз словотвірних гнізд із одоративними коренями (за словником Б. Грінченка) репрезентує лексику запаху в українській мові II пол. XIX ст.

Ключові слова: запах, одоративна лексика, словотвірне гніздо, похідні, корінь.

Иншакова И. Е. Структурные особенности словообразовательных гнезд с одоративными корнями в украинском языке II пол. XIX столетия (по «Словарю украинского языка» Б. Гринченко).

Исследование истории лексического состава украинского языка невозможно без выяснения истории отдельных семантических групп. Анализ словообразовательных гнезд с одоративными корнями (по словарю Б. Гринченко) представляет лексику запаха в украинском языке II пол. XIX ст.

Ключевые слова: запах, одоративная лексика, словообразовательное гнездо, производные, корень.

Inshakova I. Y. Structural features of word-formation nests with odourativnymi roots in Ukrainian II halves XIX century (on «Dictionary of Ukrainian» B. Grinchenko).

Research of history of leksicheskeogo composition of Ukrainian is impossible without finding out of history of separate semantic grup. The analysis of word-formation nests with odourativnymi roots (on a dictionary B. Grinchenko) presents the vocabulary of odour in Ukrainian II halves of XIX of century.

Key words: odour, odourative vocabulary, word-formation nest, derivatives, root.

Серйозні дослідження в галузі історичної лексикології знайшли відображення в дисертаціях, авторефератах, лексикологічних збірниках, у досягненнях східнослов'янської лексикографії, науковій періодиці, виданнях українських пам'яток. Вивчення окремих семантичних груп словникового складу мови є традиційним в українському мовознавстві. Ідея системності лексики отримала загальне визнання та знайшла своє втілення в дослідженнях українських учених. Проте до сьогодні, на жаль, не було спроб комплексного опису історії одоративної лексики української мови. Повне ж дослідження історії лексичного складу української мови неможливе без з'ясування історії окремих семантичних груп.

На позначення запахових вражень мова має небагато слів. На цьому наголошував ще І. Я. Франко у праці «Із секретів поетичної творчості»: «Наша мова найбагатша на означення зору, менше багата, але все-таки досить багата на означення вражень слуху і дотику, а найбідніша на означення смаку і запаху» [4, с. 79].

Відомі окремі праці, присвячені частковим аспектам опису лексики на позначення запаху в українській, російській лінгвістиці, психолінгвістиці (І. Я. Франко, О. І. Білецький, В. В. Виноградов, В. П. Сидельников, Л. Вейсгербер, В. Дорошевський, Л. М. Васильєв, Ю. Н. Караулов, А. П. Василевич, Е. В. Гейко, Л. Б. Крюкова, В. В. Лещенко, Н. С. Павлова, І. Г. Рузін, Р. М. Фрумкіна, А. Вежбицька, А. В. Житков, Н. А. Ніколіна та ін.).

Мета нашої статті – аналіз словотвірних гнізд із одоративними коренями в українській мові II пол. XIX ст. Це слова різних граматичних категорій, що містять значення запаху (іменники, дієслова, прикметники, прислівники).

В. Дятчук, Л. Пустовіт у роботі «Семантична структура і функціонування лексики української літературної мови» за основу розподілу слів на позначення запаху взяла морфологічний критерій. Кожна частина мови, як правило, утворює свій семантичний ряд. Серед лексико-семантичної групи одоративів наявні спільнокореневі, які розрізняються продуктивністю словотворення, слововживання. Вважаємо доречним проаналізувати дібрані похідні за словотвірними гніздами.

Найбільшу кількість лексем об'єднує словотвірне гніздо з коренем **кур-** (близько 30 похідних). Переважно це дієслова з різноманітними префіксами й відповідні зворотні дієслова: *курити* (Гр II, с. 329), *куритися* (Гр II, с. 329), *закурювати* (Гр II, с. 56),

закурюватися (Гр II, с. 56), *закуріти* (Гр II, с. 56), *викурювати* (Гр I, с. 166), *накурювати* (Гр II, с. 497), *накуритися* (Гр II, с. 497), *обкурити* (Гр III, с. 13), *обкурювати* (Гр III, с. 13), *обкурюватися* (Гр III, с. 13), *окурити* (Гр III, с. 51), *підкурювати* (Гр III, с. 169), *подокурювати* (Гр III, с. 255), *покурити* (Гр III, с. 280), *понакурювати* (Гр III, с. 305), *пообкурювати* (Гр III, с. 315), *попідкурювати* (Гр III, с. 320), *розкурювати* (Гр IV, с. 70), *укуріти* (Гр IV, с. 332), *укурювати* (Гр IV, с. 332), *укурюватися* (Гр IV, с. 332). Похідних іменників небагато, вони переважно є суфіксальними: *курево* «дим» (Гр II, с. 329), *курець* (Гр II, с. 329), *куричка* «цигарка» (Гр II, с. 329), *курище* «1) хмара диму, пилу; 2) вогнище, яке димиться» (Гр II, с. 329), *куріння* (Гр II, с. 330), виявлено одиначне безафіксне утворення – *окур* «1) окурювання: початковий легкий вогонь, при якому обпалюване окурюється димом; 2) курево, яким підкурюють бджіл» (Гр III, с. 51), трапляються поодинокі прикметник – *курний* «1) що дає багато диму; 2) димний» (Гр II, с. 330), прислівник – *курно* «димно» (Гр II, с. 330).

Словотвірне гніздо із коренем **нюх-** (25 дериватів) складається переважно з похідних (префіксальних, постфіксальних) дієслів: *нюхати* (Гр II, с. 573), *винохувати* (Гр I, с. 174), *донюхуватися* (Гр I, с. 421), *знюхати* (Гр II, с. 176), *знюхатися* (Гр II, с. 176), *нанюхати* (Гр II, с. 505), *нанюхатися* (Гр II, с. 505), *нюхнути* (Гр II, с. 573), *обнюхати* (Гр III, с. 21), *обнюхувати* (Гр III, с. 21), *повинюхувати* (Гр III, с. 215), *подонюхувати* (Гр III, с. 244), *понюхати* (Гр III, с. 313), *пообнюхувати* (Гр III, с. 316), *поперенюхувати* (Гр III, с. 324), *пронюхати* (Гр III, с. 474), *рознюхати* (Гр IV, с. 53); незначна кількість суфіксальних, безафіксних іменників: *нюх* (Гр II, с. 573), *нюхання* (Гр II, с. 573), *нюхар* «той, хто нюхає тютюн» (Гр II, с. 573), синонім до нього *нюхач* (Гр II, с. 573), *понюх* «пучка тютюну» (Гр III, с. 313).

Із чергуванням приголосних зафіксовані дієслова *нюшити* «нюхати повітря (про тварину)» (Гр II, с. 573), синонім *нюшкувати* (Гр II, с. 573), *понюшити* «про тварину: понюхати повітря» (Гр III, с. 313), іменник *понюшка* = *понюх* (Гр III, с. 313).

Розмаїтішим на частини мови є словотвірне гніздо з коренем **пах-**. Похідних дієслів з префіксами, постфіксами виявлено не так багато (10): *випахатися* (Гр I, с. 175), *запахнути* (Гр II, с. 77), *напахати* «накурити чимось благовонним, надушити» (Гр II, с. 507), *напахатися* «напахуватися» (Гр II, с. 507), *пахнути* (Гр III, с. 103),

пахтіти «пахнути» (Гр III, с. 103), *пахторити* = *нюшкувати* (Гр III, с. 103), *пропахати* «наситити запахом, напахувати» (Гр III, с. 475), *пропахатися* «насититися запахом» (Гр III, с. 475), *пахати* «нюхати» (Гр III, с. 102).

Похідні іменники переважно суфіксальні: *пахання* «нюхання» (Гр III, с. 102), *пахнота* (Гр III, с. 103), *пахнячка* «вид груші» (Гр III, с. 103), *пахощі* (Гр III, с. 103), *пахучість* (Гр III, с. 103), *пахущик* «рід рослини» (Гр III, с. 103), *пахно* «запах» (Гр III, с. 103) та безафіксні: *запах* (Гр II, с. 77), *пах* «запах» (Гр III, с. 102). Виявлено небагато прикметників: *запахущий* (Гр II, с. 77), *пахнучий* (Гр III, с. 103), *пахучий* (Гр III, с. 103), *пахущий* (Гр III, с. 103).

Чергування приголосних у корені спостерігаємо в дієсловах, прикметниках, прислівниках: *запахіти* (Гр II, с. 77), *пахіти* «видавати сильний запах» (Гр III, с. 104), *запахний* (Гр II, с. 77), *пахистий* (Гр III, с. 104), *пахано* (Гр II, с. 77).

Близько 25 похідних об'єднує словотвірне гніздо з коренем **смерд-/ смород- (сморід-)**, що передає неприємний запах.

Типовими є дієслівні деривати з префіксами та постфіксами: *висмердітися* (Гр I, с. 187), *засмердити* (Гр II, с. 98), *засмердітися* (Гр II, с. 98), *насмердіти* (Гр II, с. 521), *пересмердіти* (Гр III, с. 137), *посмердіти* (Гр III, с. 364), *просмердіти* (Гр III, с. 480), *просмердітися* (Гр III, с. 480), *просмерднути* (Гр III, с. 480), *розмердітися* (Гр IV, с. 57), *смердіти* (Гр IV, с. 156). У частини похідних дієслів у корені відбувається чергування д//дж: *позасмерджувати* (Гр III, с. 259), *понасмерджувати* (Гр III, с. 308), *присмерджувати* «припахувати, трохи воняти» (Гр III, с. 439).

Словник фіксує суфіксальні іменники: *смердак* «дерево горобина» (Гр IV, с. 156), *смердюк* «вонючий, вонючка» (Гр IV, с. 156), *смердюх* «комаха» (Гр IV, с. 156), *смердюха* «вонючий предмет» (Гр IV, с. 156), *смердючка* «рослина» (Гр IV, с. 156), (у коренях наявне чергування о//і: *сморід* (Гр IV, с. 160), *смородливість* «смердючість» (Гр IV, с. 160), *смородь* = *сморід* (Гр IV, с. 160) та прикметники: *смердючий* (Гр IV, с. 156), *смородливий* (Гр IV, с. 160).

Деривати з коренем **дим-** (15) складають словотвірне гніздо з похідних дієслів: *диміти* (Гр I, с. 384), *димитися* (Гр I, с. 384), *димувати* (Гр I, с. 384), *задимити* (Гр II, с. 34), *задимлювати* (Гр II, с. 34), *задимувати* (Гр II, с. 34), *продимати* (Гр III, с. 464), *продимляти* (Гр III, с. 464), *продимлятися* (Гр III, с. 464), іменників *дим* (Гр I, с. 384), *подимне* – субстантив «подать від диму»

(Гр III, с. 241), синонім *подимщина* = *подимне* (Гр III, с. 241), суфіксальних прикметників *димний* (Гр I, с. 384), *димоватий* (Гр I, с. 384), прислівника *димно* (Гр I, с. 384).

Близько 10 лексем об'єднує словотвірне гніздо з коренем **кад-**. Це дієслова *кадити* (Гр II, с. 206), *кадитися* (Гр II, с. 206), *закадити* (Гр II, с. 45), *покадити* (Гр III, с. 269), *прокадити* (Гр III, с. 467), у похідних наявне чергування д/дж: *обкаджувати* (Гр III, с. 12), *позакаджати* «покадити» (Гр III, с. 254). Декілька прикметників, іменників утворені суфіксальним способом: *кадильний* (Гр II, с. 206), *кадний* (Гр II, с. 206), *кадження* (Гр II, с. 206), *кадило* (Гр II, с. 206).

Із коренем **чад-** серед дериватів наявні дієслова *чадити* (Гр IV, с. 443), *чадіти* (Гр IV, с. 443), *почадіти* (Гр III, с. 390), *причадіти* (Гр III, с. 451), *зачадити* (Гр II, с. 115), *зачадіти* (Гр II, с. 115), іменник *чад* (Гр IV, с. 443), прикметник *чадний* (Гр IV, с. 443), прислівник *чадно* (Гр IV, с. 443).

Словотвірне гніздо з варіантами кореня **дух-/душ-** складається лише з одного дієслова *душити* (Гр I, с. 460), іменників *дух* (Гр I, с. 459), *духота* (Гр I, с. 459), *задуха* «сильний, задушливий запах; сперте, задушливе повітря» (Гр II, с. 37), *запридуха* «дуже міцний тютюн» (Гр II, с. 85), *душок* – зменшена форма від *дух* (Гр I, с. 461), прикметників *духовитий* (Гр I, с. 459), *задушний* (Гр II, с. 37), *душистий* (Гр I, с. 460).

Похідні з коренями **тх-/тхір-** утворюють невелике за обсягом гніздо, що складається переважно з дієслів *затхнутися* (Гр II, с. 111), *натхорити* (Гр II, с. 529), *притхнутися* (Гр III, с. 449), *тхнути* (Гр IV, с. 298), *тхорити* (Гр IV, с. 299), *притхле* (Гр III, с. 449), іменника *тхніння* (Гр IV, с. 298).

За вторинним одоративним значенням, мабуть, слід розглядати похідні із коренем **дохл-**: дієслова та їх форми *здохнути* (Гр II, с. 147), *дохлий* (Гр I, с. 435), *здохлий* (Гр II, с. 147) та іменники *дохлина* (Гр I, 435), *здохлена* «м'ясо дохлої худоби» (Гр II, с. 147), *здохлина* (Гр II, с. 147), *здохляк* (Гр II, с. 147), *здохлятина* (Гр II, с. 147); **гни-**: *гнилий* (Гр I, с. 293), *загнивати* (Гр II, с. 27), *загниватися* (Гр II, с. 27), *загнилий* (Гр II, с. 27), *загнилість* «початок гниття» (Гр II, с. 27).

Словотвірне гніздо із коренем **дих-** складається з похідних дієслів *подихати* (Гр III, с. 241), *придихатися* (Гр III, с. 414), *продихатися* (Гр III, с. 464), іменника *надха* «відрижка з неприємним запахом» (Гр II, с. 487).

Низка дериватів утворює незначні за обсягом словотвірні гнізда (5-6 лексем). Наприклад, із коренем **вон-**: *воняти* (Гр I, с. 253), *навоняти* (Гр II, с. 472), *вонючий* (Гр I, с. 253), *вонливий* (Гр I, с. 253), *вонючка* (Гр I, с. 253); **бзд-**: дієслово *бздіти* (Гр I, с. 54), суфіксальні іменники *бздини* (Гр I, с. 54), *бздун* (Гр I, с. 54), *бздюха* (Гр I, с. 54), безафіксний *бздо* (Гр I, с. 54); **пар-**: дієслово *парувати* «димітися» (Гр III, с. 98), прикметники *парний* «задушливий» (Гр III, с. 97), *спарний* «душний» (Гр IV, с. 172), прислівники *парно* (Гр III, с. 97), *спарно* (Гр IV, с. 172); **перд-**: *пердіти* (Гр III, с. 108), іменники *пердіж* (Гр III, с. 108), *пердун* (Гр III, с. 108), зменшені форми *пердунець*, *пердунчик*, вигук *пердь* (Гр III, с. 108); **вій-**: *війнути* (Гр I, с. 236), *вінути* (Гр I, с. 239), *відвіювати* (Гр I, с. 207), *віяти* (Гр I, с. 244).

Кілька лексем виявлено із коренями **вітр-**: *вітрити* «нюхати повітря (про собаку)» (Гр I, с. 242), *заповітрити* «завонять» (Гр II, с. 82); **сма-**: *смалятина* «запах горілого» (Гр IV, с. 156), *шмалятина* (Гр IV, с. 505); **спек-**: *спечний* «жаркий, задушливий (про день)» (Гр IV, с. 174), *спечно* (Гр IV, с. 174) (із чергуванням приголосних к//ч у корені).

Виявлені поодинокі лексеми з одоративним значенням: *ропнути* «перднути» (Гр IV, с. 65); *фуніти* «видихатися, втрачати запах, блякнути, в'янути» (Гр IV, с. 380); дієслово *підходити* має лише одне із значень у словнику під номером 9 одоративне – підійти димом «побувши в диму, віддавати, пахнути димом»: *Жито димом підійшло, як пожежа була, так чоловік дешево продавав* (Гр III, с. 184); *відгонити* «віддавати, припахувати»: *Чим наївся, тим і відгонить* (Гр I, с. 209); *сопух* «сморід, випаровування» (Гр IV, с. 168); *давучий* «задушливий»: *давучий чад* (Гр I, с. 356); *кабака* «нюхальний тютюн» (Гр II, с. 202); *кушпелити* «димити» (Гр II, с. 336); *ладанити* «курити ладаном» (Гр II, с. 340); *мерлятина* «специфічний запах тварини: собачий, козячий» (Гр II, с. 419); *миркоти* «особливий запах овець» (Гр II, с. 426); *навсетити* «навоняти (про тварин, людину)» (Гр II, с. 513); *напишкати* «навоняти» (Гр II, с. 514); *пакати* «палити» (Гр III, с. 87); *палити* «курити» (Гр III, с. 89); *пирний*, *пирнячий* «пряний» (Гр III, с. 152).

Отже, у XIX ст. зросло вживання одоративної лексики в різних стилях і жанрах, що було ознакою вияву реалізму, який тоді охопив усі види мистецтва. Відсутність спеціальних праць із розглядуваної проблеми зумовила необхідність комплексного опису історії одоративної лексики української мови. Однією із важливих пам'яток

розглядуваного періоду став «Словник української мови» за редакцією Б. Грінченка. У лексикографічній праці (4 томи) виявлено 222 номени з одоративним значенням. За частинами мови це дієслова (125), іменники (63), прикметники (25), прислівники (9). Найбільшу кількість лексем об'єднують словотвірні гнізда з коренями **кур-**, **нюх-**, **пах-**, **смерд-**. Менш продуктивні корені **дим-**, **кад-**, **чад-**, **дух-**. Низка дериватів утворює незначні за обсягом словотвірні ряди. У словнику виявлені інші поодинокі лексеми з одоративним значенням.

Література

1. Белецкий А. И. Избранные статьи по теории литературы / А. И. Белецкий. – М. : Просвещение, 1964. – 478 с.
2. Дятчук В. В. Як передається в мові відчуття запаху / В. В. Дятчук // Культура слова. – К., 1978. – Випуск 15. – С. 35 – 42.
3. Словарь української мови / Збір. ред. журн. «Киевская старина». Упорядкував, з дод. власн. матеріалу Б. Грінченко. – К. : Лексикон, 1996. – Т. 1–4.
4. Франко І. Я. Із секретів поетичної творчості / Іван Якович Франко // Збір. творів : у 50-и т. – К., 1980. – Т. 37. – 489 с.

Стаття надійшла до редакції 20.06.2012 р.

УДК: 881.161.1(082)

В. И. Кажан, Р. П. Калинина

ОСНОВНЫЕ СПОСОБЫ НОМИНАЦИИ ХОРЕОГРАФИЧЕСКИХ ПОНЯТИЙ

Кажан В. И., Калинина Р. П. Основные способы номинации хореографических понятий.

У статті на матеріалі термінів хореографії розглядаються синтаксична деривація та запозичення як основні способи номінації хореографічних понять.

Ключові слова: термінологія, хореографічні терміни, синтаксична деривація, номінація.

Кажан В. И., Калинина Р. П. Основные способы номинации хореографических понятий.

В статье на материале терминов хореографии рассматриваются синтаксическая деривация и заимствования как основные способы номинации хореографических понятий.

Ключевые слова: терминология, хореографические термины, синтаксическая деривация, номинация.

Kazhan V. I., Kalinina R. P. The main ways of nomination of choreographic notions.

Basing on the terms in the sphere of choreography the article examines syntactical derivation and borrowings as the essential ways of nomination of choreography terms.

Key words: terminology, choreographic terms, syntactic derivation, nomination.

Для современной терминологии хореографии, незамкнутой, подвижной системы наименований, характерны лексико-семантические и словообразовательные связи не только с общелитературным русским языком, но и с другими языками мира, преимущественно западноевропейскими.

Фактический материал, извлеченный из словаря танцевальных терминов [1], специальной литературы по хореографии [2; 5; 8] демонстрирует использование для наименования понятий хореографического искусства все традиционные способы (морфологическое словообразование, заимствование, семантический перенос, создание составных терминологических единиц), но с явным преобладанием синтаксической номинации и заимствования, которые и будут описаны в настоящей статье.

Остановимся сначала на синтаксическом способе словообразования. В наблюдаемой сфере созданы различные типы составных наименований. Заметим, что прилагательных и причастий как самостоятельных терминов в системе хореографии нет. Все они терминируются в сочетании с существительными. Основную массу терминов-словосочетаний составляют двучленные наименования, которые являются одним из важных языковых средств систематизации терминов, поскольку они имеют общую часть (опорный компонент) с другими терминами, а другая их часть «служит его отличительной характеристикой в ряду смежных понятий» [3, с. 38]. На родовой признак в хореографических терминах указывают существительные: *танец, вальс, шаг, позиция (положение), ход, присядка, прыжок*. В роли второй (видовой) части подобных терминов выступают в основном имена прилагательные (чаще простые, реже – сложные), не в многочисленных случаях причастия и существительные с предлогами. В большинстве своем базой для образования определяющих компонентов (имен прилагательных) различной словообразовательной структуры послужили как исконные (меньшинство), так и заимствованные существительные конкретно-предметной семантики (город – *городской* (танец), дробь – *дробный* (ход), бег – *беговой* (шаг), круг – *круговой* (шаг); джаз – *джазовый* (танец), дуэт – *дуэтный* (танец), симфония – *симфонический* (танец), Вена – *венский* (вальс), каблук – *каблучный* (шаг), променад – *променадный* (танец), академия – *академический* (танец), Египет – *египетский* (шаг), цепь – *цепной* (танец), Англия – *английский* (вальс), тень – *тенивое* (положение), бок – *боковая* (присядка) и т. п.). Определяющие компоненты в двучленных словосочетаниях

образованы, как правило, морфологическим способом (суффиксальной разновидностью, с помощью продуктивных русских суффиксов *-н-*, *-нн-*, *-льн-*, *-т-*, *-ов-*, *-ск-/еск-*).

Между терминами-словами и двучленными терминологическими словосочетаниями возникают варианты синонимические синтаксические отношения, проявляясь в двух разновидностях:

1) термин-слово (простое, сложное) – термин-словосочетание: *мулине – фигура креста; танго-вальс – аргентинский вальс; круг – большой танец (старинный французский танец хороводной формы, в котором исполнители образуют два круга – внутренний и внешний); дорожка-променад – вальсовая дорожка; танец-шествие – прогулочный (променадный) танец; «трилистник» – дробь «в три ножки»; тетовазо – венгерский ход;*

2) термин-словосочетание – термин-словосочетание: *народный танец – фольклорный танец, сценический танец – театральный танец; восточный танец – танец живота; ритмопластический танец – свободный танец; бытовой шаг – обычный шаг; дуэтный танец – парный танец; народно-сценический танец – характерный танец; испанское выстукивание – дробное выстукивание.*

Производящими могут быть также глагольные основы (например: открыть – *открытый* (прыжок); комбинировать – *комбинированный* (ход); танцевать – *танцевальный* (шаг), нечленимые основы прилагательных (*легкий* (шаг); *кривой* (шаг); *простой* (прыжок); *простая* (присядка).

Подобные варианты имеют совпадающую мотивированность, одинаковую внутреннюю форму, называют один и тот же денотат по одинаковым признакам (наименований танцев, движений, ходов, фигур, шагов). Эти термины настолько близки, что «практически представляют функционально одну единицу, хотя и являются разными словами. Каждое слово может быть представлено в этой связи как семантически тождественное самому себе...» [6, с. 18], т. е. являются дублетами, которым свойственна функция замещения.

В терминологии хореографии продуктивными являются и многочленные словосочетания (трехчленные, четырехчленные), построенные на базе тех же опорных компонентов, что и в двучленных словосочетаниях. Например: *присядка с большим броском; прыжок с первой позиции во вторую; бытовой народный танец; эстонский парный бальный танец.* Каждый компонент определяющей части при этом выступает видовым относительно

указанного родового компонента, а с другими видовыми компонентами не вступает ни в родовые, ни в семантические связи. Каждая многочленная структура по этой причине может свободно члениться на словосочетания с одним и тем же родовым компонентом (причем, число выделенных словосочетаний соответствует количеству разнотипных атрибутивных элементов). Например, *русский переменный шаг* → *русский шаг* и *переменный шаг*; *шотландский танец с мечами* → *шотландский танец* и *танец с мечами*.

Укажем, что свое общее значение такие многочленные словосочетания сохраняют при любом порядке следования видовых компонентов. Ср.: *испанский классический танец* и *классический испанский танец*.

В исследуемой терминосистеме встречаются многочленные структуры, в которых в роли родового признака выступает не одно слово-термин (*танец, шаг, вальс* и под.), а двучленный (чаще) и даже трехчленный термин. Например: *переменный дробный ход, боковой с подскоком дробный ход, мужской переменный дробный ход* (определяемый компонент – *дробный ход*).

дробный ход

переменный	мужской переменный	боковой с подскоком
<u>дробный ход</u>	<u>дробный ход</u>	<u>дробный ход</u>

Определяющие части в этих терминах уточняют родовое понятие путем указания на такие видовые признаки, как: принадлежность полу, направление движения, классификационный признак, степень распространения танца.

Необходимость в использовании подобных усложненных конструкций объясняется, по нашему мнению, тем, что средствами такого развернутого словосочетания передается большее число дифференциальных признаков, а это, в свою очередь, способствует увеличению степени семантической мотивированности термина [11, с. 56].

В большинстве своем, как отмечалось, в усложненных структурах опорными выступают двучленные термины, выделение которых зависит преимущественно от семантических факторов, от того, как сочетаются между собой компоненты многочленного наименования, т.е. от способности опорного компонента к смысловому распространению [9, с. 175]. Определенную смысловую роль играет также и порядок следования компонентов [6, с. 88]: определяющие компоненты обычно находятся перед определяемым компонентом. Причем возле опорного

существительного рекомендуется ставить определяющий компонент, указывающий на основной признак. Второе, третье, четвертое прилагательное (или причастие) обычно замыкает цепь определяющих слов. Например, *народный танец* → *молдавский народный танец* → *массовый молдавский народный танец*.

В терминологии хореографии широко представлены терминологические единицы, заимствованные из разных языков. Значительный вклад в номинацию хореографических понятий внесли Италия, Франция, Испания, Англия, Польша, Венгрия, Украина, Белоруссия.

Заимствования внешней формы можно разделить на цельнооформленные (однословные) и раздельнооформленные (неоднословные) [4, с. 99]. Цельнооформленные заимствования возникают при перенесении на почву другого языка как однословных (например, *балет, вальс, степ, сиртаки, танец, краковяк, чардаш, гопак* и др.) единиц, так и словосочетаний (ср.: *падеде*, или *па-де-де* < фр. *pas de deux* – букв. «шаг вдвоем»).

Значительными в количественном отношении являются в терминологии хореографии однословные заимствования из таких языков, как: французский (*гавот, пуанты, кадрили, канкан, марш, менуэт, пируэт, па, лансье, мюзет* и мн. др.); испанский (*сальса, танго, болеро, кастаньеты, кукарача, румба, фламенко; хота, чакона* и мн. др.); английский (*блюз, брейк, стопп, джигга, виск, дрег, кекуок, лимбо, тейк, моррис* и т. д.); греческий (*канон, корифей, метр, миниатюра, пауза, пива, хореография* и некоторые др); итальянский (*кода, адажио, аллегро, балерина, павана, соло, сицилиана, синкопа* и др.); немецкий (*дреер, лейтмотив, лендлер, тляпфер* и др.); португальский (*капозейра, ламбада, кариока, фолья* и т. д.); польский (*коло, кувяк, мазур, оберек, обертас, отбианэ, полонез* и др.); венгерский (*понтосо, тетовазо, фортулат* и некоторые др); украинский (*дорижка, коломыйка, кравчик, тынок, шевчик, выхилас* и др.); белорусский (*кочан, лявониха, юрочка, янка* и некоторые др.) словацкий (*гыбки, дробчена*); молдавский (*жок, молдавеняска, хора*).

По нашим наблюдениям, заимствованные слова преимущественно употребляются для наименований танцев и танцевальных движений.

Раздельнооформленные единицы составляют сравнительно небольшое количество заимствований в общелитературном языке, однако в терминологии хореографического искусства их достаточно много, как и в других терминосистемах (например, музыкальной), которые

складывались под преобладающим иностранным влиянием (в нашем случае – французским). Вспомним, что устойчивая система выразительных хореографических средств оформилась в Италии в XVI в., однако дальнейшее развитие получила во Франции в XVII в., где и обрела французскую терминологию (именно Франция в XIV – XVII вв. стала законодательницей бального танца, одного из основных видов танцевального искусства). На французской почве возникли, например, такие наименования: *паз элеве* < фр. *pas élebé* – букв.: «повышенный шаг»; *па галя* < фр. *pas gala* букв.: «парадное движение»; *гранд плие* < фр. *grand plie* – букв.: «глубокое приседание»; *пье д ан лер* < фр. *piéd en l'air* – букв.: «нога в воздухе, или журавлиный шаг»; *па-де-козак* < фр. *pas de kosak* – букв.: «танец, родившийся в XIX в. во Франции под влиянием пребывания в Париже союзной и русской армии».

Определенную роль в номинации терминов хореографического искусства играет не прямое заимствование, калькирование, т.е. воспроизведение на новой языковой почве лексического значения уже реализовавшегося в другом языке наименования.

Традиционно полученные таким путем единицы (кальки) разделяют на словообразовательные и семантические. Словообразовательные кальки заимствуют только структуру терминов. Например, в результате перевода французских названий танцев и движений не целиком, а по их значимым частям (морфемам) в русской хореографии появились термины-слова: *корзиночка* (фр. *le corbillon*); *булочница* (фр. *boulangères*); *заноски* (фр. *Batteries*) – прыжковые движения с ударами одной ноги о другую в воздухе, при этом ноги должны скрещиваться. Интересна история появления этих движений, которые ввела в танец Мари Камарго (1710-1770), выступившая против правил придворного театра. Ее танец исполнялся в более быстром, оживленном темпе. Для того чтобы облегчить исполнение *заносок*, Камарго сняла с туфель каблук, укоротила юбку и убрала излишние украшения. Это помогло танцовщице обогатить новыми приемами технику сценического танца, сделать его более виртуозным и легким.

Словообразовательными кальками можно считать единицы, созданные на базе словосочетаний, как, например, наименования с первым компонентом *деми* (фр. *demi* – букв. «половина, наполовину», термин указывает на исполнение только половины движения: *деми-плие* (фр. *demi-plie* – букв. «полуприседание»), *деми-пуанты* (фр. *demi-pointe* – букв. «половина + острие стопы, пальцы ног = полупальцы»).

Семантические кальки сформировались в результате заимствования значения слова из языка-источника. Например: *крысы* – старинный французский танец, один из видов бранля (бранль исполняется под пение хора; первоначально бранль «крысы» был танцем-игрой. Исполнители разделяются на две группы, расположенные квадратом; каждая группа состоит из двух пар. Основное движение – шаг, шаг-приставка, шаг и подскок, выполняемые в характере притопывания); *платок* – одна из фигур котильона (после вальса или променада дама завязывает узелок на одном из четырех углов платка, который подносит к четырем кавалерам: тот, кто возьмет кончик с узелком, танцует с ней до ее места).

Семантические кальки возникают на основе слов разных языков, но чаще всего на базе французского языка. Некоторые из них давно освоены русским языком; например: *колонна* – фигура историко-бытовых и народных танцев (представляет собой построение рядами; в каждом ряду должно быть одинаковое количество участников, стоящих в затылок один другому; ряды стоят на небольшом расстоянии друг от друга); *лабиринт* – фигура народных танцев (например, фарандолы): исполнители образуют цепочку; ведущий идет с танцующими по полукругу, затем поворачивается и проходит под поднятыми руками тех, кто идет за ним; так получается переплетение.

Неоднословные кальки в хореографической терминологии возникли в основном на основе неоднословных номинативных единиц – словосочетаний языка-источника. Обратимся к примерам: *хромой шаг* (фр. pas boiteux), *плывущий шаг* (фр. pas flottant), *шаг цапли* (фр. pas de heron), *ломаный круг* (фр. cercle brisé), *колокольный звон* (фр. sonnerie des cloches), *крылья мельницы* (фр. d'ailes de moulinet), *ляганье коровы* (фр. ru de vache), *шаг-каблук* (фр. pas de talon), *танец живота* (англ. belly dance), *колющий удар* (фр. battement pique), *лиса в норе* (нем. der Fuchs in der Höhle), *пляска смерти* (фр. dance macabre), *конский (лошадиный) шаг* (фр. pas chevalin) – это движение придворных лошадиных балетов, которые появились в XVI в. (особенно были распространены конные кадрили-балеты во Франции при Людовике XIII и Людовике XIV; эти спектакли проходили на фоне пышных декораций. Для танцующих шили роскошные костюмы, а построение в танцах было настолько симметричным, что и «Архимед не сумел бы их лучше поставить» – так отзывались об этих зрелищах современники).

Среди заимствований в лексике хореографического искусства выделяются полукальки – промежуточный тип между прямыми заимствованиями и кальками. Полукальки совмещают в себе особенности и тех, и других. В исследуемой терминосистеме раздельнооформленные терминологические полукальки имеют отношение преимущественно к таким языкам-источникам, как французский, английский, немецкий. Например, *перекидное жете* (фр. *jete entrelacé*), *спин-поворот* (англ. *spin*), *танец модерн* (англ. и нем. *modern*), *танец с лентами* (нем. *der Tanz mit Streifen*), *танец портных* (нем. *der Schneider-tanz*).

К полукалькам можно отнести и термины-биномены, у которых в качестве первого компонента выступают в большинстве своем те же опорные компоненты, что и в составных наименованиях (напр., *шаг, вальс*): *шаг-купе, шаг-глиссад, вальс-гавот, вальс бостон, вальс-мазурка, балансе-гавот, балансе-менуэт, твист-поворот*. Второй компонент может не склоняться и трактоваться как аналитическое прилагательное (термин М. В. Панова).

Анализ семантической и словообразовательной структуры наименований хореографического искусства помогает выявить основные источники формирования терминологии хореографии, каковыми являются заимствования (собственное заимствованные слова, кальки, полукальки, иноязычные основы в определяющих компонентах составных названий) и синтаксический способ словообразования (двучленные термины, структурная основа которых построена по моделям «прилагательное + существительное», представляются наиболее продуктивными; на базе таких словосочетаний образуются многочленные конструкции).

Литература

1. Балет. Танец. Хореография: краткий словарь танцевальных терминов и понятий [сост. Н. А. Александрова]. – СПб : Лань; Планета Музыки, 2008. – 416 с.
2. Вашкевич Н. Н. История хореографии всех веков и народов / Н. Н. Вашкевич. – СПб : Лань, 2009. – 192 с.
3. Винокур Г. О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии / Г. О. Винокур // Труды Моск. ин-та истории, философии и литературы. – М., 1939. – Т. 5. – С. 3–54.
4. Журавлев А. Ф. Технические возможности русского языка в области предметной номинации / А. Ф. Журавлев // Способы номинации в современном русском языке. – М. : Наука, 1982. – С. 45–109.
5. Зайцев С. В. Основы народно-сценічного танцю : [навч. посібник] / С. В. Зайцев, Ю. В. Колісниченко. – Вінниця : Нова Книга, 2007. – 416 с.

6. Квитко И. С. Термин в научном документе / И. С. Квитко. – Львов : Вища школа, 1976. – 127 с.
 7. Новый французско-русский словарь [под ред. В. Гака, К. Ганишиной]. – М. : Русский язык, 2000. – 1195 с.
 8. Пасютинская В. Волшебный мир танца / В. Пасютинская. – М. : Просвещение, 1985. – 223 с.
 9. Прокопович Н. Н. Словосочетание в современном русском литературном языке / Н. Н. Прокопович. – М. : Просвещение, 1966. – 400 с.
 10. Русско-французский словарь [под ред. Л. Щербы]. – М. : Русский язык, 1983. – 840 с.
 11. Хаютин А. Д. Термин, терминология, номенклатура : [учеб. пособие] / А. Д. Хаютин. – Самарканд : Изд-во Самаркандского ун-та, 1972. – 129 с.
- Стаття надійшла до редакції 04.07.2012 р.

УДК 811.161.2'271

Н. М. Карікова

БОРИС АНТОНЕНКО-ДАВИДОВИЧ ЯК БОРЕЦЬ ЗА КУЛЬТУРУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Карікова Н. М. Борис Антоненко-Давидович як борець за культуру української мови. Оглядова стаття присвячена дослідженню творчого шляху українського письменника і перекладача Б. Антоненка-Давидовича. Особливу увагу приділено його мовознавчим працям, в яких ідеться про культуру української мови в др. пол. ХХ ст.

Ключові слова: Б. Антоненко-Давидович, культура мови, українська літературна мова, класична традиція, жива народна мова.

Карикова Н. Н. Борис Антоненко-Давидович как борец за культуру украинского языка. Обзорная статья посвящена исследованию творческого пути украинского писателя и переводчика Б. Антоненко-Давидовича. Особое внимание уделено его языковедческим работам о культуре украинского языка во второй половине ХХ в.

Ключевые слова: Б. Антоненко-Давидович, культура речи, украинский литературный язык, классическая традиция, живая народная речь.

Karikova N. M. Borys Antonenko-Davydovych as the fighter for the standardization of the Ukrainian language. A survey article dealing with the life work of the Ukrainian writer and translator B. Antonenko-Davydovych. Special attention is paid to his linguistic publications on matters relating to proper Ukrainian usage from the second half of the 20-th century.

Key words: B. Antonenko-Davydovych, proper usage, Standard Ukrainian, classical tradition, living language of the people.

Дослідники життя та діяльності українського письменника і перекладача Бориса Дмитровича Антоненка-Давидовича (1899–1984 рр.)

завичай розділяють його творчий шлях на два періоди: перший окреслено 1923–1935 рр. (від появи на сторінках київського журналу «Нова громада» його дебютного оповідання «Останні два» і до публікації останньої перед засланням збірки «Паротяг ч. 273»); другий – 1957–1984 рр. (від повернення реабілітованого в 1956 р. письменника до літературного процесу і до останніх днів його життя) [19, с. 33]. Між цими двома періодами – двадцять два «мертві», або втрачені, для творчості митця роки, два десятки з яких він відбув на східносибірській каторзі в тюрмі й концтаборі.

Життєвому та творчому шляхові Б. Антоненка-Давидовича присвячено чимало наукових розвідок (І. Дзюба, Д. Чуб, Л. Бойко, Б. Тимошенко та ін.), газетних публікацій (В. Іванисенко, В. Гриневич), спеціальних літературознавчих досліджень (нещодавно О. Хамедова оборонила дисертацію «Б. Антоненко-Давидович: доля, творчість, критична рецепція» [34]) і т. ін. Головну увагу дослідників привертає насамперед літературна спадщина майстра слова, де центральне місце посідають такі відомі оповідання, повісті й романи письменника, як: «Тук-тук ...» (1926 р.), «Синя Волошка» (1927 р.), «Смерть» (1928 р.), «Печатка» (1930 р.), «За ширмою» (1957 р.), «Слово матері» (1960 р.), «Семен Іванович Пальоха» (1965 р.) та ін. Наприкінці ХХ – на поч. ХХІ ст. починається період активного вивчення Б. Антоненка-Давидовича як мовної особистості. Так, у 1993 р. Г. Вишнеvsька опублікувала статтю «Питання української мови у творчій спадщині Б. Антоненка-Давидовича» [10]. Упродовж 2007–2009 рр. з-під пера Л. Касян вийшло щонайменше чотири розвідки на зазначену тему [15; 16; 17; 18]. Окрім того, мова письменника стала предметом наукових досліджень О. Божко, О. Божук, О. Карчевської [6; 7; 14] та ін. І все ж таки мовознавчий аспект творчості письменника залишається на сьогодні маловивченим. У нашій розвідці ми спробуємо проаналізувати студії Б. Антоненка-Давидовича, присвячені проблемам культури української мови, зацентрувавши свою увагу на впливові нормалізаторів 20-х рр. ХХ ст. на мовознавчі погляди письменника.

Перші його статті про мову побачили світ на початку 1960-х років у тогочасній періодичній пресі (журнали «Жовтень», «Дніпро», газета «Літературна Україна»). Згодом ті статті склали «чудовий» мовний посібник під назвою «Як ми говоримо» [8, с. 39]. Що ж змусило Б. Антоненка-Давидовича почати писати про культуру української мови? Відповідь на це питання знаходимо в його листі до Н. Суровцевої: «Я ... взявся за мовознавчі справи лиш тому, що, «из дальних странствий

возвратясь» 1957 року до Києва, я побачив у періодиці та книжках, не кажучи про живе мовлення, такий хаос, що мене аж смуток охопив», – і далі: «Чудова мова на очах перетворювалася на таку макароністичну суміш, що ніби досі нічого не робилося, щоб якось упорядкувати її, ніби не було вельми корисних праць Олени Курило, Синявського, Гладкого, Сулими та багатьох інших, що їх поглинула невблаганна Лета часів лихоліття» [33, с. 5]. Щоб якось протидіяти «нашим мовознавцям» [повоєнної доби], які, за словами письменника, «не робили того, що належало», проте «часом виробляли таке, що тільки дискредитувало нашу літературну мову, відривало її від народного кореня, зате наближало до братньої російської мови», Б. Антоненко-Давидович, як він пише, «взявся чистити ті авгієві стайні, нічого, власне, не вигадуючи нового, а лиш нагадуючи призабуте й додаючи до нього дещо з того, до чого сам дійшов своїми роздумами над нашою мовою та гарячим бажанням зберегти її красу та оригінальність» [33, с. 5].

60-ті рр. ХХ ст. називають добою «культурного ренесансу» в Україні, характерною рисою якої стало «звернення до спадщини 20-х рр., намагання повернути викреслені імена, опублікувати твори письменників Розстріляного Відродження» [23, с. 18]. Саме в цей період Б. Антоненко-Давидович виступає з різкою критикою мовної політики 30–40-х рр., що викликає «великий суспільний резонанс» [23, с. 18]. На III Пленумі правління СПУ (1960 р.) він висловив цілковиту незгоду щодо пункту Закону про освіту, де йшлося про добровільність у виборі російської чи української мови навчання, адже це, на думку митця, загрожувало розвиткові української культури в цілому [16, с. 198]. Для талановитої патріотично налаштованої молоді шістдесятих років постать письменника стає «знаковою» [23, с. 18].

Аналіз мовознавчих праць Б. Антоненка-Давидовича варто розпочати з розвідки «На сторожі слова», що її було вміщено в збірнику його статей «Про що і як» (1962 р.). У зазначеній праці автор проаналізував мову чотирьох «молодих у нашій літературі» українських письменників: В. Бабляка (взявши для аналізу його книжку «3 пісень життя»), П. Гуріненка («Червона скеля»), М. Стояна («Земля і люди») та С. Плачинди («Кам'яна веселка»). На початку розвідки дослідник зазначив, що «мова цих книжок, незважаючи на окремі хиби й огріхи, загалом справляє приємне враження своєю барвистістю, образністю та лексичною різноманітністю ...» [2, с. 101]. Далі ж автор розвідки запропонував «більш-менш докладно» розглянути ті випадки, коли молоді письменники відходять «від

мовних традицій класики й живої народної мови», спускають з ока «потребу пильнувати за працею свого «знаряддя виробництва» [2, с. 104]. Найбільше занепокоєння автор статті висловив із приводу того, що молоді письменники зловживають деякими словами, тоді як про слова-синоніми вони забувають або ж навіть «скасовують» їхнє використання [2, с. 104]. Наприклад, мова названих письменників рясніє словами «казати», «тільки», «попасти(сь)», «трапитись», «зараз», «обов'язково», «всякий» та ін., а от лексеми, що їх можна використати в тих самих синтаксичних конструкціях і в тому самому лексичному значенні, як-от: «говорити», «лише», «потрапити», «статись», «тепер», «неодмінно» (або «конче», «доконче», «доконечне»), «різний» та ін., трапляються в їхній мові лише спорадично, через що ці «нешчасливі» мовні одиниці з часом потрапляють до групи, за словами Б. Антоненка-Давидовича, «занедбаних чи майже неживаних» слів [2, с. 104–108]. Іще автор статті наводить приклади використання слів у невластивому їм значенні, як-от: *зажити* («Рани мої *зажили*») зам. «відомого всім слова «загойтися»» [2, с. 111–112]; *рішати*, *рішення* («*Раптом приймає рішення і гукає ...*») зам. *ухвалювати*, *ухвала*, *постанова* [2, с. 114]; *знаходиться* («*Не знала, де знаходиться Волгоград*») зам. поправного «*Не знала, де Волгоград*» [2, с. 116]; *вірний*, *вірно* («*Дрімлюга знайшов вірний шлях*») зам. *Правдивий* [2, с. 118]; *лоб* («*Чистий дівочий лоб*») зам. *чоло* [2, с. 121–122]; *зараз* («*У нас зараз весна*») зам. *тепер* [2, с. 116] і т. ін. Б. Антоненко-Давидович наголошує, що така поширена практика «загрожує певним розривом» між живою українською мовою і мовою художньої літератури [2, с. 104]. Головну причину хибного вживання слів він убачає в зміні «ставлення письменника до мови, якою він пише ...» [2, с. 108–109]. І «якщо наші попередники, – зауважує автор розвідки, – вдавалися ... до народних джерел і ними живилися, то ми воліємо нашвидку перехоплювати потрібні нам слова й вислови з сучасних літературних і газетних джерел, мова яких далеко не завжди насичена живою образністю й барвистістю» [2, с. 108–109].

Показово, що при визначенні нормативності тих чи тих форм Б. Антоненко-Давидович послуговувався критерієм поширеності мовного явища в творах письменників-класиків, а також критерієм народної мови, або етнографічним критерієм*. За ілюстрацію цього можуть правити такі цитати: «Спробуймо пошукати відповіді в нашій класиці та мовній народній практиці» [2, с. 121] або: «Наведемо приклади з класики й народної мови ...» [2, с. 107], або ще: «В живій народній мові

й класичних зразках...» [2, с. 114] та ін. Уживаючи слово «класика», Б. Антоненко-Давидович мав на увазі мову таких відомих письменників, як І. Котляревський, Т. Шевченко, Леся Українка, Марко Вовчок, І. Нечуй-Левицький, Г. Барвінок, Ю. Федькович.

У розвідці «Тонни і грам» (1962 р.) Б. Антоненко-Давидович, якого під ту пору тогочасні критики і рецензенти почали називати «тонким знавцем» української мови, а мову його творів відзначати як «багату», «образну» та «барвисту», згадує свої перші непевні кроки в літературі [4, с. 128]. Що привертає особливу увагу в названій статті, то це самокритичний погляд письменника на мову власних творів раннього періоду. Перші його оповідання, написані, за словами Б. Антоненка-Давидовича, «кучерявою мовою», «серйозна критика» бракувала, закинувши їх авторові «бідність» мови [4, с. 138]. Він згадує: «Мені бракувало сталого мовного підґрунтя, і я не раз пік рака перед редакторами, бачачи, якого строкатого вигляду набирають сторінки мого рукопису після їхнього правлення...» [4, с. 143]. Щоб виправити таке непевне становище, він «заходився вивчати мову класиків, виписуючи кожне характерне слово, кожний цікавий вислів» [4, с. 144]. «Моїми настільними книжками, – згадує автор статті, – стали словник Грінченка й збірка приказок та прислів'їв Номиса» [4, с. 144]. Не забував він і про «живу» українську мову, що засвідчує така його цитата: «Я ... ніколи не розлучався з олівцем і записником, куди записував усе, що тільки траплялося почути нового з живих уст народу» [4, с. 144]. Підсумовуючи сказане, дослідник побажав молодим письменникам якнайшвидше дійти до «незаперечної аксіоми: мову, якою ти пишеш, треба знати досконало» [4, с. 155].

У 1964 році письменник оприлюднив другий збірник критичних статей «В літературі й коло літератури», в якому знайшлося місце для двох нових розвідок на тему мовної культури. Одна з них, під назвою «Про те ж саме», присвячена мові «книжок для молодшого та середнього шкільного віку, що їх видало останнім часом Державне видавництво дитячої літератури УРСР» [3, с. 194]. Нагадавши всім добре відому істину про те, що «людина засвоює мову ще з колиски», Б. Антоненко-Давидович наголошує: «... але удосконалює її в дитячому садку, в середній та вищій школі» [3, с. 194]. Поставивши на меті «лише звернути загальну увагу на те, що суперечить традиціям нашої класики та живої мови народу, а разом змусити читача замислитись над словом, над слухністю вживання його в тому чи іншому контексті», автор статті обрав для аналізу мови творчість восьми українських

письменників (розглянувши лише по одному їхньому твору): Л. Ляшенка, Ю. Збанацького, О. Бердника, В. Владка, Б. Харчука, П. Ребра, В. Кочевського та І. Сенченка [3, с. 198]. Б. Антоненко-Давидович виокремив «спільні огріхи», найтипівішими серед них є такі:

1. Невідповідне контекстові вживання деяких слів, наприклад: *«Радісно бачити щастя тих, хто не знав раніше навіть простої посмішки»* (Владко) замість *усмішки*, бо, як зазначає автор статті, «усміхається людина, коли їй радісно, приємно, хороше на душі...; посміхаються ж люди – з жалю, з іронії чи коли хочуть покепкувати з когось» [3, с. 202]. Інший приклад: *«одяг [дід] окуляри»* зам. *«надів [дід] окуляри»*, бо, як пояснює Б. Антоненко-Давидович, «одягати можна одяг, або одягу, – сорочку, спідницю, пальто ..., такі ж речі, як шапку, хустку, а тим більше окуляри – в нас надівають, а не одягають ...» [3, с. 203] та ін.

2. Ненормативне використання активних дієприкметників на *-чий*, *-ший*, *-щий*, як-от: *«знаюча людина»*, *«згасаючий погляд»*, *«активізуючий препарат»*, *«палаюче ... жаром обличчя»* та ін. За словами Б. Антоненка-Давидовича, «не злидні чи недорозвиненість української мови спричиняють ці хибні речення з активними дієприкметниками, яких не подибуємо в живій мові народу, а мала обізнаність деяких наших письменників з тим добром, що лежить у них під боком» [3, с. 195, 212].

Наведене твердження автора статті цілком віддзеркалює позицію більшості українських мовознавців 20-х років ХХ ст. щодо неприпустимості вживання в літературній мові активних дієприкметників на *-чий*, *-ший*, а також пасивних на *-мий*. Наприклад, О. Курило в 1925 р. писала: «Українська мова не знає активних дієприкметників на *-чий*, *-(в)ший*, ані пасивних на *-мий* у тому творенні та в тій функції, як їх уживає сучасна українська літературна мова, як ото: – *Тварини, живучі й живші на землі. Факт, спостерігаємий ... Незадовольняючі наслідки. ... Далекосягаюча спеціалізація* та ін.» [22, с. 9]. М. Сулима називав активні дієприкметники на *-чий* (на кшталт *«всеохоплююче узагальнення»*) «антинародними», пояснюючи їх широке вживання в українській мові впливом російської мови [30, с. 74–75]. Аналогічні думки висловлювали й О. Синявський [25, с. 95], і М. Перегінєць [24, с. 129] та ін.

3. Незразкове вживання орудного дійової особи. Автор статті наголошує, що «ні в класичній нашій літературі, ні в живій мові дійова особа не стоїть в орудному відмінку, а звичайно – в називному»

[3, с. 195, 214]. Письменник вважає це за «особливість українського синтаксису, яку навряд чи є потреба ламати» [3, с. 195, 214].

Цілком очевидно, що подібні твердження Б. Антоненка-Давидовича ґрунтуються на працях мовознавців 20-х років (Є. Тимченко, О. Курило (раннього періоду), М. Сулима, В. Сімович, С. Смеречинський, М. Новицький та ін). Так, у 1920 р. О. Курило писала: «Такі особові пасивні звороти [на кшталт *Головну увагу було звернуто мною* або *Це вже подано ним до відома*] (тобто такі, що в них є дієва особа), що ними так рясніє російська літературна мова, неприродні для української мови», – і далі: «українська мова дуже любить пасивні звороти, але неособові, такі, що в них немає дієвої особи» [21, с. 17]. В. Сімович вислови на кшталт *Мною написано книжку* називав «барбаризмами» [26, с. 282–283], бо, за словами вченого, «ні народня складня, ні давніщі народні письменники [клясики] не знають» таких конструкцій [27, с. 18]. За М. Сулимою, «при дієслівних формах-присудках на *-но*, *-то* у народній українській фразі не буває (це – закон) орудника діяльника» [31, с. 79]. Аналогічну думку висловлювали і М. Гладкий [11, с. 63], і С. Смеречинський [28, с. 16–17].

4. Використання орудного присудкового, як-от: «*Він був нечутним, невидимим*». На думку Б. Антоненка-Давидовича, природніше вживати називний відмінок іменника, що є частиною складеного присудка, на зразок: «*Це була дуже гарна спеціальність*». Письменник зауважує: «Кажуть, що ці обидві форми паралельні, але я не знаю, чи є доцільність у цьому паралелізмі», – і далі: «Мені здається, що треба усталювати мову, зводячи до мінімуму всякі паралелізми, за якими часто криється звичайнісінька мовна неохайність та недбалість» [3, с. 195, 216].

Підставою для такого твердження Б. Антоненка-Давидовича стали знову ж таки мовознавчі рекомендації нормалізаторів 20-х років ХХ ст. Наприклад, М. Сулима вважав використання називного присудкового «найкардинальнішою рисою української народньо-масової мови» [32, с. 267]. Схожу думку висловлював і М. Гладкий, який в оперті на позицію Є. Тимченка писав: «Вельми поширений у нас і орудний відмінок в іменних реченнях с [sic!] дієсловом «бути», навіть коли віддаємо стан або прикмету, що справедливо вважається за полонізм» [11, с. 62]. Приставав на думку колег і С. Смеречинський, який зазначав: «... при всіх формах дієслова *бути*, в усіх позиціях і без жодних відтінків значення, українська народня мова знає, як норму, лише присудкового

називного, а поруч із ним у певних випадках прийменникові та ін. конструкції. Орудний тут не властивий; буває здебільшого через чужі впливи (хоч і в архаїзмах своїх)» [28, с. 87].

5. Неправильне вживання прийменникових конструкцій. «Людина, що знає українську мову, – пише Б. Антоненко-Давидович, – не скаже: «глек для молока», «пляшка для олії», «мішок для пшениці». Так чому ж наші дитячі письменники пишуть: «шафа для одезі» (Збанацький), «це торбина для книг» (Харчук), а не – шафа на одезу, торбина на книжки?» [3, с. 195, 221].

У висновку Б. Антоненко-Давидович наголошує, що «у літературі для дітей ми – не тільки письменники, а й учителі», тому «наша творчість усіма сторонами, в тому числі й щодо мови» повинна відповідати «своєму високому призначенню» [3, с. 226].

У статті «Краса рідної мови» (1964 р.) Б. Антоненко-Давидович зачіпає питання мовної культури українських учителів. Він пише: «Мене вражає лексична убогість, коли вчителів бракує слів на щонайпоширеніші в шкільній практиці поняття, і він навмання бере перше-ліпше російське слово або перекрутить українське слово так, що воно не лізе ні в український тин, ні в російські ворота» [1, с. 235]. «Створюється враження, – веде далі письменник, – що вчителів байдуже, як він говорить тією мовою, яку викладає, яка є рідною мовою і для нього, і для більшості учнів: аби якось сказати!...» [1, с. 235]. Завершується розвідка невтішними словами автора про те, що «при такому ставленні до рідної мови нема чого й згадувати про її красу: краса тут, як кажуть у народі, і близько не ночувала» [1, с. 236].

У 1970 році виходить друком його книжка «Як ми говоримо», що набула широкого розголосу не тільки на території України, а й за її межами (як відомо, схвальні рецензії на цю працю, крім української преси, з'явилися ще в російському фаховому журналі «Вопросы литературы» (№ 5 за 1971 р.), а також у варшавському науковому часописі «Slavia Orientalis» (ч. 1 за 1972 р.). Перше ж видання книжки стало бестселером, а згодом вона «зажила доброї слави у читачів України та західної діаспори (двічі була перевидана – у Балтиморі (1975) та Нью-Йорку (1980); у 1991 р. ще раз вийшла друком у видавництві «Либідь», 1994 р. – у Видавничому домі «KM Academia», 1997 р. – у видавництві ім. Олени Теліги)»** [8, с. 39]. У книжці зібрано тільки ті помилки, що «трапляються більш-менш часто, притаманні багатьом, і тим самим знижують загальний рівень нашої мовної культури» [5, с. 240]. Порадник складається з дванадцяти

розділів, кожний із яких присвячено розглядові окремої частини мови*** (на початку книжки автор розглядає самостійні частини мови, потім службові, а в кінці приділено увагу вигукові). Розділи, де розглядаються самостійні частини мови, побудовано за однією структурою: спочатку автор подає типові помилки, пов'язані з уживанням певної частини мови, далі пропонує правильний варіант із теоретичним обґрунтуванням своєї думки, або пропозиції (ілюструючи його численними прикладами з мови письменників-класиків та «живої» народної мови), а наприкінці висловлює свої зауваження щодо правильності вживання тих мовних одиниць, яким присвячено розділ. Наприклад, розділ «Іменник» починається з прикладів неправильного відмінювання іменників, а також порушення правил уживання іменників у роді й числі. Дослідник надає нормативні варіанти з докладним поясненням та відповідним ілюстративним матеріалом. Закінчується розділ «Зауваженнями до окремих іменників», де автор розглядає випадки вживання того чи того іменника в конкретній мовній ситуації. Наприклад: чи існує різниця між іменниками «книга» і «книжка», «площа» і «майдан»; чи можна вважати абсолютними синонімами іменники «вираз» і «вислів» і т. ін. Чотири окремі розділи, де розглядаються службові частини мови та вигук, не мають авторських «Зауважень...» (у кожному з цих розділів Б. Антоненко-Давидович розглядає конкретні випадки вживання чи то прийменника, чи то частки, чи то сполучника, чи то вигука). На особливу увагу заслуговує той факт, що авторські думки, висловлені в книжці «Як ми говоримо» щодо нормативності вживання тієї чи тієї мовної одиниці або синтаксичної конструкції, у значній мірі збігаються з рекомендаціями та порадами мовознавців 20-х років ХХ ст., що дозволяє говорити про очевидний вплив тогочасних нормалізаторів української літературної мови (О. Курило, О. Синявський, М. Сулима, М. Гладкий, В. Сімович, С. Смеречинський та ін.) на мовознавчі погляди Б. Антоненка-Давидовича.

Ще цей вплив виявився й у застосуванні автором наукових критеріїв нормативності при визначенні правильності, або зразковості, тієї чи тієї мовної форми. Як зазначив Б. Антоненко-Давидович, «усі позитивні приклади-ілюстрації» на підтвердження своєї думки, або пропозиції, він свідомо добирав із таких джерел: 1) «твори класиків української літератури, починаючи від І. Котляревського»; 2) «живе народне мовлення, почуте з уст»; 3) авторитетні словники; 4) «твори сучасних українських... письменників М. Бажана, О. Гончара,

М. Стельмаха та інших» [7, с. 241].

Перше видання мовного poradника вийшло з переднім словом І. Варченка, який зазначив, що «здебільша вона [книжка «Як ми говоримо»] складається з незаперечних, слухних, значущих і повчальних спостережень ...» [9, с. 7–8]. За словами Д. Чуба, книжка Б. Антоненка-Давидовича, «це надзвичайно цінна праця про красу української мови, як оберігати її від засмічення непотрібними русизмами та невірними виразами, словами-покручами» [35, с. 30]. Б. Тимошенко також високо поцінував названу працю письменника, акцентувавши увагу читачів на тому, що сьогодні «дуже актуальними є лінгвістичні праці, які допомагають нашій мові набути первозданного, здорового вигляду», і саме до таких праць він зарахував poradник Б. Антоненка-Давидовича «Як ми говоримо» [33, с. 5].

Отже, проаналізований матеріал дає підстави зробити такі висновки: 1) мовознавчі розвідки Б. Антоненка-Давидовича, особливо його праця «Як ми говоримо», виявилися під ту пору (60-ті – 70-ті рр. ХХ ст.) вкрай актуальними й потрібними для тих культурних верств населення, яким була небайдужа доля української мови загалом і проблеми мовної культури зокрема (перевидання його мовного poradника через сорок років після першої публікації засвідчує актуальність книжки і для сучасного українського мовця); 2) на формування мовознавчих поглядів Б. Антоненка-Давидовича вплинули рекомендації та приписи нормалізаторів 20-х років ХХ ст., що засвідчують його праці з культури української мови (особливо його poradник «Як ми говоримо»); 3) письменник на особистому прикладі довів, що добре знати рідну мову може кожний свідомий громадянин своєї країни, незалежно від свого походження, рівня освіти, мовного оточення, професії і т. ін. Головне – це бажання все життя вчитися рідної мови з класичної літератури, авторитетних лексикографічних праць і народних джерел.

Примітки

*Убачаємо в цьому вплив мовознавців 20-х років ХХ ст. (О. Курило, М. Сулима, О. Синявський, М. Гладкий та ін.), які при внормуванні того чи того мовного явища послуговувалися такими основними критеріями: 1) етнографічний; 2) поширеність мовного явища в мовній практиці письменників-класиків; 3) історичний або традиційний [див.: 20, с. III; 29, с. 137; 12, с. 70–71; 13, с. 40].

**Додаймо, що в 2010 році в київському видавництві «Книга» вийшло п'яте, перероблене й доповнене, видання poradника «Як ми говоримо» зі вступним словом Б. Тимошенка [33].

***Таким формам дієслова, як дієприкметник і дієприслівник, автор poradника присвятив два окремі розділи [див.: 5, с. 184–197, 198–200].

Література

1. Антоненко-Давидович Б. Краса рідної мови / Б. Антоненко-Давидович // В літературі й коло літератури. – К. : Молодь, 1964. – С. 227–238.
2. Антоненко-Давидович Б. На сторожі слова. Замітки про мову творів молодих прозаїків / Б. Антоненко-Давидович // Про що і як. В літературі й коло літератури. – К. : Радянський письменник, 1962. – С. 98–127.
3. Антоненко-Давидович Б. Про те ж саме. Мова літератури для дітей / Б. Антоненко-Давидович // В літературі і коло літератури. – К. : Молодь, 1964. – С. 193–226.
4. Антоненко-Давидович Б. Тонни і грам / Б. Антоненко-Давидович // В літературі й коло літератури. – К. : Молодь, 1964. – С. 164–192.
5. Антоненко-Давидович Б. Як ми говоримо / Б. Антоненко-Давидович. – К. : Радянський письменник, 1970. – 253 с.
6. Божко О. Лексико-семантичне поле «людина» в мові прозових творів Б. Антоненка-Давидовича / О. Божко // Лінгвістика : [зб. наук. праць]. – Луганськ, 2006. – № 4 (10). – С. 243–250.
7. Божук О. Епітет український у прозі Б. Антоненка-Давидовича 20–30-х років ХХ століття / О. Божук // Культура слова. – 2002. – Вип. 61. – С. 24–27.
8. Бойко Л. З когорти одержимих / Л. Бойко // Б. Д. Антоненко-Давидович. Твори в 2 т. / [вступ. ст., упорядкув. та прим. Л. С. Бойка]. – К. : Наукова думка, 1999. – Т. 1: Повісті та романи. – С. 5–46.
9. Варченко І. Книжка захоплива, збудлива, заклична / І. Варченко // Б. Антоненко-Давидович. Як ми говоримо. – К. : Радянський письменник, 1970. – С. 3–10.
10. Вишневська Г. Питання української мови у творчій спадщині Б. Антоненка-Давидовича / Г. Вишневська // Українська мова в процесі національно-культурного відродження України : [зб. наук. праць]. – К., 1993. – С. 28–30.
11. Гладкий М. Синтакса нашої газетної мови / М. Гладкий // Червона преса. – 1927. – № 8–9. – С. 59–63.
12. Гладкий М. Стабілізація української мови / М. Гладкий // Життя й революція. – 1927. – № 4. – С. 70–78.
13. Гладкий М. Фразеологія газетної мови / М. Гладкий // Червона преса. – 1928. – № 1. – С. 39–43.
14. Карчевська О. Розмовні та книжні фразеологічні одиниці у прозових текстах Б. Антоненка-Давидовича / О. Карчевська // Культура слова. – 2006. – Вип. 66–67. – С. 36–42.
15. Касян Л. «Дати поштовх до роздуму, до дбайливого поведження зі своєю мовою, а значить – і до самовдосконалення в ній ...» (Праця Бориса Антоненка-Давидовича «Як ми говоримо» в процесі унормування української літературної мови) / Л. Касян // Українознавство. – 2009. – № 4. – С. 212–216.
16. Касян Л. Мовна особистість Бориса Антоненка-Давидовича в українознавчому вимірі / Л. Касян // Українознавство. – 2007. – № 2. – С. 196–200.
17. Касян Л. Мовознавчі праці Бориса Антоненка-Давидовича у контексті культурно-громадського життя 50–80 років ХХ ст. / Л. Касян // Наука і сучасність : [зб. наук. праць]. – К. : Вид-во НПУ ім. Драгоманова, 2007. – Т. 59. – С. 196–203.
18. Касян Л. «Чому ж, друзі, вас так мало?»: Екстра- та інтралінгвальні фактори формування Б. Антоненка-Давидовича як мовної особистості / Л. Касян // Урок української. – 2008. – № 3/4. – С. 19–23.

19. Костюк Г. ...Що вгору йде... / Г. Костюк // Сучасність: Література, мистецтво, суспільне життя. – Мюнхен: Вид. Українське товариство закордонних студій «Сучасність», 1980. – Ч. 10 (238). – С. 32–46.
20. Курило О. Від редакції / О. Курило // Збірник секції граматики української мови / [ред. : О. Курило]. – К., 1930. – Кн. перша. – С. III–V.
21. Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови / О. Курило. – К., 1920. – 47 с.
22. Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови / О. Курило. – [3-ге вид.]. – К. : Книгоспілка, 1925. – 248 с.
23. Масенко Л. Мовна політика в УРСР: історія лінгвоциту / Л. Масенко // Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду [док. і матеріали] / [упоряд.: Л. Масенко та ін.]. – К. : ВД «Києво-Могилянська акад.», 2005. – С. 5–36.
24. Перегінєць М. Словотвір. Лекція VII / М. Перегінєць // Загальний курс української мови / [за ред. Л. А. Булаховського]. – [2-ге вид.]. – Х., 1931. – С. 121–141.
25. Синявський О. Норми української літературної мови / О. Синявський. – Х.; К. : Література й мистецтво, 1931. – 368 с.
26. Сімович В. Граматика української мови для самонавчання в допомогу шкільній науці / В. Сімович. – [2-е вид.]. – К. ; Ляйпціг, 1919. – 584 с.
27. Сімович В. На теми мови / В. Сімович. – Прага; Берлін : Нова Україна, 1924. – 45 с.
28. Смеречинський С. Нариси з української синтакси (у зв'язку з фразеологією та стилістикою) / С. Смеречинський. – Х. : Радянська школа, 1932. – 283 с.
29. Сулима М. Проблема літературної норми в українській мові / М. Сулима // Шлях освіти. – 1928. – № 4. – С. 132–141.
30. Сулима М. Регулятори й дисонатори української літературної мови / М. Сулима // Життя й революція. – 1927. – № 1. – С. 74–78.
31. Сулима М. Українська фраза. Коротенькі начерки / М. Сулима. – Х. : Рух, 1928. – 96 с.
32. Сулима М. Фразеологія Миколи Хвильового (фрагменти) / М. Сулима // Червоний шлях. – 1925. – № 1–2. – С. 263–290.
33. Тимошенко Б. Подих кожного слова / Б. Тимошенко // Б. Антоненко-Давидович. Як ми говоримо. – К.: ВД «KM Academia», 1994. – [4-е вид., перероб. і доп.]. – С. 3–11.
34. Хамедова О. А. Б. Антоненко-Давидович : доля, творчість, критична рецепція : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.01.01 «Українська література». – Х., 2008. – 20 с.
35. Чуб Д. Борис Антоненко-Давидович (80 років з дня народження) / Д. Чуб // Б. Антоненко-Давидович. Печатка. – Мельборн: Ластівка, 1979. – С. 7–30.

Стаття надійшла до редакції 08.06.2012 р.

УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКІ ПАРЕМІОЛОГІЧНІ ПАРАЛЕЛІ

Колоїз Ж. В. Українсько-німецькі пареміологічні паралелі.

У статті йдеться про українсько-німецькі пареміологічні паралелі, з'ясовуються їх структурно-семантичні та етнолінгвістичні особливості. Аналізується співвідношення національної мови й культури через взаємодію власне мовних та етнокультурних чинників, через вплив на мовну структуру побуту, звичаїв, обрядів, вірувань, менталітету етносу.

Ключові слова: паремія, пареміологічна одиниця, відповідник, структура, семантика, етнолінгвістичні особливості.

Koloiz Zh. V. Ukrainско-немецкие паремииологические параллели.

В статье рассматриваются украинско-немецкие паремииологические параллели, исследуются их структурно-семантические и этнолингвистические особенности. Анализируется соотношение национального языка и культуры через взаимодействие собственно лингвистических и этнокультурных факторов, через влияние на языковую структуру быта, обычаев, обрядов, верований, менталитета этноса.

Ключевые слова: паремия, паремииологическая единица, соответствие, структура, семантика, этнолингвистические особенности.

Koloiz Zh. V. Ukrainian-German paremiological parallels.

The article deals with the Ukrainian-German paremiological parallels, their structural-semantic and ethno-linguistic features are cleared up. The relation between national language and culture is analyzed through interaction of lingual and ethno-cultural factors, via the influence over the language structure of everyday life, customs, rituals, beliefs, ethnic group mentality.

Key words: paremiya, paremiological unit, equivalent, structure, semantics, ethno-linguistic features.

У сфері пареміології, як відомо, найбільш яскраво представлено національний спосіб світосприйняття, репрезентовано національний світ, у якому злиті воедино людина та історичне природне оточення, що впливає на соціальну психологію етносу, формує національний характер та визначає спрямованість його практичної діяльності.

Дослідження паремій у лінгвокультурологічному аспекті сприяє виявленню специфічних рис тієї чи тієї нації, зумовлених особливостями світосприйняття, системою моральних вимог, норм, цінностей і принципами виховання. Ці одиниці утворюють одну з семіотичних підсистем, що забезпечують процес повноцінної комунікації носіїв однієї мови. Як справедливо зауважує В Телія, «сама можливість постановки проблеми про взаємодію мови і культури,

зокрема про корелятивне взаємовідношення одиниць фразеології (у широкому витлумаченні, тобто з урахування і так званих прислів'їв, приказок і т. ін. – Ж. К.) та концептосфери культури, у якій би з версій лінгвокультурологічного аналізу вона не висувалася, зумовлена припущенням про високу ймовірність здатності суб'єктів мови як суб'єктів культури втілювати в мовленнєво-мисленнєву діяльність знання, пов'язані зі сферою осмислення світу людиною» [7, с. 19]. Виявлення та опис мовних одиниць, які в дискурсивних практиках зберігають зв'язок з концептами культури, служать засобом презентації тих чи тих фрагментів їх смислу – важливий аспект усіх лінгвокультурологічних розвідок. Актуальність таких наукових доробків визначається передусім увагою до проблем національного самоусвідомлення, самовираження, співвідношення мови і духовної культури.

Мета нашої наукової розвідки полягає в тому, аби дослідити українсько-німецькі пареміологічні паралелі, з'ясувати структурно-семантичні та етнолінгвістичні особливості пареміологічних одиниць.

Про паремії, або так звані прислів'я та приказки, протягом ряду століть написано чимало. Проте справжній науковий підхід до дослідження пареміологічних утворень пов'язують із другою половиною XIX століття, зокрема з ім'ям Олександра Потебні. Відтоді ці одиниці активно розроблялися як у вітчизняному, так і в зарубіжному мовознавстві (Г. Благова, Т. Бочина, С. Величко, І. Голубовська, В. Жайворонок, О. Мерзликіна, В. Мокієнко, О. Наконечна, Т. Ніколаєва, Н. Пашенько, Г. Пермяков, В. Пирогов, В. Прутчикова, Г. Садова, Л. Скрипник, З. Тарланов, Н. Шарманова та ін.). Проте, незважаючи на значні досягнення в цій царині, у вивченні паремій залишається низка проблемних питань, суперечливих тверджень, зокрема й тих, що стосуються не лише походження, структурно-семантичних, функціонально-стилістичних, прагматичних особливостей. Адже новим і досить актуальним у сучасній лінгвістиці постає питання про виокремлення в мовній системі пареміологічного рівня, що обіймає два великі мовні масиви – власне паремійний та афористичний. Одиниці пареміології, навіть найменші та найпростіші за формою, являють собою тексти, тобто вербальні конструкції, які можуть використовуватися самостійно, виступати знаками й одночасно типовими моделями різних типових ситуацій. Наприклад: укр. *Усі дороги ведуть до Риму* і нім. *Alle Wege führen nach Rom* (пор. також: *Alle Gewässer fließen ins Meer, тобто Усі води течуть у море*); укр.

Краще пізно, ніж ніколи і нім. *Besser spät als niemals*; укр. *Хто посіє вітер, пожне бурю* і нім. *Wer Wind sät, wird Sturm ernten*; укр. *Анемум з їдою прибуває* і нім. *Der Appetit kommt beim Essen*; укр. *Не все то золото, що блищить* і нім. *Es ist nicht alles Gold, was glänzt* тощо.

Думка про те, що мова – вагома частина етнокультури, є загальноновизнаною. І незалежно від того, чи то мова сама проходить через «канали культури», чи то, навпаки, культура проходить через «мовні канали», цілком очевидно: звичаї і традиції впливають на комунікативну систему етносу, а культурні цінності й вірування частково створюють етномовну реальність. Пор., наприклад: нім. *August ohne Feuer macht das Brot teuer* (дослівно: *Серпень без тепла – хліб втридорога*); *Adel liegt im Gemüte, nicht im Geblüt* (дослівно: *Благородність не в крові, а в характері*); *Ein gut Gemüt ist besser als ein gut Geblüt* (дослівно: *Добре серце краще за добру кров*); *Allen Leuten recht getan ist eine Kunst, die niemand kann* (дослівно: *Усім людям догодити – мистецтво, яке нікому не під силу*); *Alles Gute kommt von oben* (дослівно: *Усе добре приходить зверху*); *Das Wasser ist König, sogar das Feuer hat Angst vor dem Wasser* (дослівно: *Вода – король, навіть вогонь її боїться*); *Ein Staat ohne Recht ist wie ein Leib ohne Seele* (дослівно: *Держава без права, що тіло без душі*); *Ein groher Gast ist niemand Last* (дослівно: *Веселий гість нікому не тягар*); *Einem zufriedenen Herzen scheint die Sonne überall* (дослівно: *Задоволеному серцю всюди світить сонце*); *Ein reines Gewissen, ein gutes Ruhekitzen* (дослівно: *Чиста совість – хороша подушка*); *Gutes Futter, gute Butter* (дослівно: *Гарний корм – гарне масло*) тощо.

Будь-яка мова загалом так чи так відбиває етнокультурні стереотипи, породжені національною специфікою людського світосприймання. Такі мовні явища входять у коло етнолінгвістичних студій, оскільки лінгвістика як наука вивчає передусім співвідношення національної мови й культури через взаємодію власне мовних та етнокультурних чинників і з огляду на їхню роль у функціонуванні та еволюції тієї чи тієї мови. Інакше кажучи, етнолінгвістичний аспект наукових студій передбачає вивчення результатів впливу на мовну структуру побуту, звичаїв, обрядів, вірувань, загальної культури й менталітету етносу.

Диференційними ознаками пареміологічних одиниць будь якої мови виступають: повна чи відносна синтаксична завершеність та сентенційність або еквівалентність логічному судженню, що відображає оцінно-етичну інформацію. Наприклад: укр. *Кожен край має свій звичай* і нім. *Andere Länder, andere Sitten* (дослівно: *Інші країни, інші звичаї*); укр.

Терпи, козаче, отаманом будеш і нім. *Geduld bringt Rosen* (дослівно: *Терпіння приносить троянди*); укр. *Що маємо – не дбаємо, а втративши, плачем* і нім. *Den Brunnen schätzt man erst dann, wenn es kein Wasser mehr gibt* (дослівно: *Цінність колодязя пізнаємо тоді, коли в ньому більше немає води*); укр. *Шлях до серця чоловіка лежить через шлунок* і нім. *Die Liebe geht durch den Magen* (дослівно: *Любов приходить через шлунок*); укр. *На помилках учаться* і нім. *Durch Fehler wird man klug* (дослівно: *Через помилки стають розумними*) тощо. І в українській, і в німецькій мовах такі логічні судження мають характер а) ствердження або б) заперечення. Наприклад: а) укр. *Без гетьмана військо гине; Без перевесла сніп – солома; До булави треба голови; У гурті й каша добре їється; Гуртом добре й батька бити; Де чорт не зможе, там баба pomoже; Баба з возу – кобилі легше; Жіноча річ – кочерга та піч; Біда біду тягне; Нещастя ходить парами; Сліпий казав: «Побачимо»;* *Це ще вилами по воді писано*; нім. *In der Not schmeckt jedes Brot* (дослівно: *У біді будь-який хліб смачний*); *Im Dunkeln ist gut munkeln* (дослівно: *У темноті легко говорити потайки*); *Ist der Wein im Manne, ist der Verstand in der Kanne* (дослівно: *Вино в людині – розум у графині*); *Dummheit und Stolz wachsen auf einem Holz* (дослівно: *Дурість і гордість ростуть на одному дереві*); *Unverhofft kommt oft* (дослівно: *Несподіване приходить часто*); *Kluge Leute fehlen auch* (дослівно: *Мудрі люди також помиляються*) тощо; б) укр. *Криком дуба не зрубаси; Ночвами моря не перепливеш; Пальцем потопу не заставити; Бабу і чорт не змудрує; Без муки нема науки; Не йде наука без бука; Печені голуби не летять до губи; Добре ковадло не боїться молотка* тощо; нім. *Hitzig ist nicht witzig* (дослівно: *Запальний – не розумний*); *Die Krippe geht nicht zum Ochsen* (дослівно: *Ясла до бика не ходять*); *Sei nicht faul, die Krippe kommt nicht zum Maul* (дослівно: *Не лінуйся, ясла самі до рота не підійдуть*); *Einem trauen ist genug, keinem trauen ist nicht klug* (дослівно: *Одному довіряти – добре, нікому не довіряти – нерозумно*); *Aufgeschoben ist nicht aufgehoben* (дослівно: *Відкласти не означає відмінити*); *Beredter Mund geht nicht zugrund* (дослівно: *З красномовним язиком не пропадеши*); *Mit Zank und Streit kommt man nicht weit* (дослівно: *З суперечкою і чварами далеко не підеши*); *Tanz vor dem Tode ist nicht in der Mode* (дослівно: *Танці перед смертю не в моді*). Заперечна модальність здебільшого забезпечується заперечними частками, відповідно, *не* – для україномовних паремій і *nicht* – для німецькомовних, що стосуються переважно предиката: *не зрубаси, не перепливеш, не заставити* і т. ін.; *nicht witzig, nicht faul,*

kommt nicht, nicht klug, nicht aufgehoben і т. ін. Але не тільки: *Nicht jeder, der einen Bart trägt, ist ein Philosoph* (дослівно: *Не кожний, хто носить бороду, є філософом* (пор.: укр. *Мудрість в голові, а не в бороді; Борода не робить мудрим чоловіка; Честь не вусам і бороді, а розуму в голові*; рос. *Не за бороду – за ум жалують; Борода козлу не замена*); *Nicht jeder Stein ist ein Edelstein* (дослівно: *Не кожний камінь дорогоцінний* (пор.: укр. *Не все те золото, що блищить; Блищить, як злото, а всередині болото; Буває, що й черепок блищить; Не все те добре, що смакує; Не все те козак, що списа має*).

Подекуди в німецькомовних пареміях заперечення досягається за рахунок частки *kein* (ні, не), що в україномовних відповідниках репрезентується модальним словом *немає*, рідше – часткою – *не*: *Kein Haus ohne Maus* (дослівно: *Немає хати без мишей*); *Kein Feuer ohne Rauch* (дослівно: *Немає диму без вогню*); *Kein Vorteil ohne Nachteil* (дослівно: *Немає переваг без недоліків*); *Versehen ist kein Vergehen* (дослівно: *Помилка – не злочин*); *Begangene Tat leidet keinen Rat* (дослівно: *Здійснений учинок порад не потребує*); *Der Vorsatz allein sprengt keinen Stein*, де *keinen Stein* – *ні каменя* (жодного каменя) (дослівно: *Тільки намірами жодного каменя не підірвеш*). Однак такі частки в німецькомовних зразках можуть бути й відсутні, попри те, що український відповідник маніфестує заперечну модальність, наприклад: *Junges Blut hat Mut* (дослівно: *Молода кров має мужність* (пор.: укр. *Молодість не знає страху*); *Der beste Baum bringt wohl auch eine krüppelige Frucht* (дослівно: *І найкраще дерево приносить зіпсовані плоди* (пор.: укр. *У родині не без виродка*). І україномовні, і німецькомовні паремії репрезентують чи то пряму, чи то зумовлену закономірність: укр. *Швець, знай своє шевство, а в кравецтво не лізъ; До біди доріг багато, а від біди й стежки немає; Не так хутко загоїться, як біда скоїться; Упросилися злидні на три дні, а чорт їх довіку викишкує; Коли жінка каже лихо, не зачіпай її стиха; Коли не пиріг, то й не пирожися, коли не тямши, то й не берися; Як не коваль, то й рук не погань*; нім. *Im Becher ersaufen mehr als im Meer* (дослівно: *У вині тоне більше людей, ніж у морі*); *Nach Faulheit folgt Krankheit* (дослівно: *За лінощами приходить хвороба*); *Kunst bringt Gunst* (дослівно: *Мистецтво знаходить собі покровителів*); *Die Karte und die Kanne macht manchen zum armen Manne* (дослівно: *Карти і чарка доводять до бідності*); *Ist der Bauch voll, ist der Mensch toll* (дослівно: *Якщо живіт повний, людина бісуться*); *Rast' ich, so rost' ich* (дослівно: *Якщо я відпочиваю, то я ржавію*); *Ein Lamm flieht, wenn's den Geier*

sieht (дослівно: Ягня рятується втечею, коли побачить шуліку). Оформляються у вигляді порад, настанов, рекомендацій, підказаних досвідом і певною життєвою ситуацією. Наприклад: укр. *Дурневі завжди щастить* і нім. *Die dümmsten Bauern haben die dicksten Kartoffeln* (дослівно: У найдурніших селян найбільша картопля); укр. *Кашу маслом не зіпсуєш* і нім. *Doppelt genäht halt besser* (дослівно: Зшите двічі краще тримається); укр. *Кінець – ділу вінець* і нім. *Ende gut, alles gut* (дослівно: Кінець добрий, усе добре); укр. *Хто високо літає, той низько падає* і нім. *Hochmut kommt vor dem Fall* (дослівно: Зарозумілість приходить перед падінням); укр. *Стислість – сестра таланту* і нім. *In der Kürze liegt die Würze* (дослівно: У лаконічності вся правда); укр. *Зустрічають по одязу* і нім. *Kleider Machen Leute* (дослівно: Одяг робить людей); укр. *Маленьке, та важненьке* і нім. *Klein, aber fein* (дослівно: Маленький, але гарний); укр. *Маленькі діти не дають спати, а великі – жити* і нім. *Kleine Kinder – kleine Sorgen, große Kinder – große Sorgen* (дослівно: Маленькі діти – маленькі клопоти, великі діти – великі клопоти); укр. *Ранок покаже* і нім. *Kommt Zeit, kommt Rat* (дослівно: Рішення прийде з часом); укр. *Краще жахливий кінець, ніж жах без кінця* і нім. *Lieber ein End emit Schrecken, als ein Schrecken ohne Ende* (дослівно: Краще кінець зі страхом, ніж страх без кінця); укр. *На брехні далеко не заїдеш* і нім. *Lügen haben kurze Beine* (дослівно: У брехні короткі ноги) тощо. Зміст проілюстрованих паремій відображає різні елементи денотативної ситуації, має двоплановий характер: пізнавальний, або позамовний, і субстанційний, або мовний. Пізнавальний зміст думки, вираженої пареміологічною одиницею, існує у свідомості мовців як інтенція, а субстанційний – як відповідна сентенція.

Структурно пареміологічні одиниці обох мов співвідносяться як з простим, так і зі складним (чи то елементарним, чи то неелементарним) реченням: укр. *Очі – дзеркало душі* і нім. *Das Auge ist der Seele Spiegel*; укр. *Від малої іскри великий пожеар* і нім. *Aus einem Funken wird oft ein großes Feuer*; укр. *Із нічого не буде нічого* і нім. *Aus nichts wird nichts*; укр. *Кінець діло вінчає* і нім. *Ausgang gibt den Taten ihre Titel*; укр. *Скрипуче дерево два віки стоїть* і нім. *Der Baum, der oft knarrt, bricht nicht leicht* (дослівно: Скрипуче дерево не легко ламається); укр. *Гни дерево, поки гнеться* і нім. *Das Bäumchen muß man biegen, solange es jung ist* (дослівно: Деревце треба гнути, поки воно молоде); укр. *Дерево пізнається за плодами* і нім. *Den Baum erkennt man an den Früchten*; укр. *Гора з горою не сходиться, а людина*

з людиною зійдеться і нім. *Berg und Tal kommen nicht zusammen, wohl aber die Menschen*; укр. *За чужим хмелем що-небудь змелем* і нім. *Es ist gut, den Schnitt am fremden Tuch zu lernen* (дослівно: *Добре вчитися кроїти на чужому матеріалі*); укр. *Поки не намучишся, доти не научишся* і нім. *Ein Gelger zerreißt viel Saiten, eh' er Meister wird* (дослівно: *Скрипаль чимало струн порве, поки майстром стане*); укр. *Як постелеш, так і вистишся* і нім. *Bettest du dich gut, so liegst du gut* (дослівно: *Постелеш добре, добре лежатимеш*) тощо. Це переважно двочленні речення, здебільшого заримовані. Наприклад: укр. *Не розумний тим Денис, що великий має ніс; Шовкова борідка, а розуму рідко; Від розкошів кучері в'ються, а від журби січуться; Бідному Савці нема долі ні на печі, ні на лавці: на печі б'ють, а на лавці січуть; Старці не родяться, а робляться*; нім. *Der Gast ist wie der Fisch, er bleibt nicht lange frisch* (дослівно: *Гість, як риба: свіжим залишається недовго*); *Alt genig und doch nicht klug* (дослівно: *Досить старий, та не розумний*); *Borgen macht Sorgen* (дослівно: *Борги завдають клопотів*); *Hinter dem Gitter schmeckt auch Honig bitter* (дослівно: *За ґратами і мед гіркий*); *Jedes Warum hat sein Darum* (дослівно: *Кожне «чому» має своє «тому»*); *Es ist kein Baum so stark, die Axt dringt ihm ins Mark* (дослівно: *Яким би міцним дерево не було, сокира прорубає йому стержень*). Такі пареміологічні одиниці відзначаються семантичною неоднорідністю: в одних із них зберігається конкретна предметність, пряма номінативність значення, що впливає із суми значень слів-компонентів, а в інших – розвивається ще й другий семантичний план – узагальнено-метафоричне, переносне значення, яке безпосередньо не формується значенням їхніх складників: укр. *Вечір день хвалить* і нім. *Man soll den Tag nicht vor dem Abend loben* (дослівно: *Не варто хвалити день до вечора*); укр. *Хто рано встає, тому Бог дає* і нім. *Morgenstund' hat Gold im Mund* (дослівно: *У раннього часу золото в устах*); укр. *Біда всього навчить* і нім. *Not macht erfinderisch* (дослівно: *Нужда робить винахідливим*); укр. *Без труда нема плода* і нім. *Ohne Fleiß kein Preis* (дослівно: *Без старання не буває нагороду*); укр. *Слово – срібло, мовчання – золото* і нім. *Reden ist Silber, Schweigen ist Gold* (дослівно: *Говорити – срібло, мовчання – золото*); укр. *Полову їсть, а фасон тримає* і нім. *Samt am Kragen, hunder im Magen* (дослівно: *Оксамит на комірці, голод у шлунку*); укр. *Чужа біда за цукор* і нім. *Schadenfreude ist die beste Freude* (дослівно: *Зловтіха – найкращий вид радості*); укр. *У тихому болоті чорти водяться* і нім. *Stille Wasser sind tief* (дослівно: *Тихі*

води глибокі); укр. Повторення – мати навчання і нім. *Übung macht den Meister* (дослівно: Вправи роблять умільця); укр. Де двоє б'ються, третій не втручайся і нім. *Wenn zwei sich streiten, freut sich der Dritte* (дослівно: Коли двоє сваряться, радіє третій); укр. Не рубай сук, на якому сидиш і нім. *Wer im Glashauss sitzt, sollte nicht mit Steinen werfen* (дослівно: Хто сидить у скляному домі, тому не слід кидати каміння); укр. Хто не ризикує, той не н'є шампанського і нім. *Wer nicht wagt, der nicht gewinnt* (дослівно: Хто не відважний, той не виграє); укр. Хто сміється, тому не минеться і нім. *Wer viel gastiert, hat bald quittiert* (дослівно: Хто багато пирував, скоро поплатиться); укр. Любиш кататися, люби й саночки возити і нім. *Wer will haben, der muß graben* (дослівно: Хто хоче мати, той повинен і копати); укр. На числу возі сиджу, того й пісню співаю і нім. *Wes brot ich ess', des Lied ich sing'* (дослівно: Чий хліб я їм, того й пісню співаю); укр. Жити, як вареник у маслі і нім. *Wie eine Made im Speck leben* (пор. дослівно: Жити, як черв'як у салі); укр. Дивитися, як баран на нові ворота і нім. *Wie ein Schwein vor dem Uhrwerk stehen* (дослівно: Дивитися, як свиня на часовий механізм); укр. У семи няньок дитина без носа і нім. *Zu viele Köche verderben den Brei* (дослівно: Занадто багато поварів тільки псують кашу) тощо.

Впадає в око те, що і в українській, і в німецькій мовах доволі часто пареміологічні одиниці організовані за подібними структурними моделями, зокрема це стосується й паремій, співвідносних зі складнопідрядним реченням, у яких так звана підрядна частина займає препозицію, наприклад: укр. *Що з возу (мосту) впало, те пропало; Що має бути, того не минути; Що в молодості навчишся, те на старість як знайдеш; Що знаєш (умієш), те за плечима не носити; Що горить, те не мерзне; Що написано пером, того не витягнеш і волом; Хто давнє пом'яне, той лиха не мине; Хто спішисть, той людей смішисть* тощо; нім. *Was sein soll, schickt sich wohl* (дослівно: Що має бути, те і станеться); *Was ich denk' und tu', trau ich auch andern zu* (дослівно: Що я думаю і роблю, того очікую і від інших); *Wonach einer ringt, danach ihm gelingt* (дослівно: За що борюся, того добиваюся); *Wer neidet, der leidet* (дослівно: Хто заздрить, той страждає); *Wer will was gelten, der komme selten* (дослівно: Хто хоче, щоб його цінували, нехай часто не приходять) тощо. Причому деякі паремії структурно варіюються: *Was du heute kannst besorgen, das verschiebe nicht auf morgen* (дослівно: Що можна зробити сьогодні, не відкладай на завтра); *Verschiebe nicht auf morgen, was du heute kannst besorgen*

(дослівно: *Не відкладай на завтра те, що можна зробити сьогодні*). Примітними є пареміологічні конструкції з так званими порівняльними відношеннями (*краще.., ніж*): укр. *Краще з розумним згубити, ніж з дурнем знайти*; *Краще яйце сьогодні, ніж курка завтра*; нім. *Besser zweimal messen, als einmal vergessen* (дослівно: *Краще двічі виміряти, ніж один раз забувати*); *Besser zehn Neider denn ein Mitleider* (дослівно: *Краще десять заздрісників, ніж один співчутливець*); *Besser geleierte als gefeierte* (дослівно: *Краще грати на шарманці, ніж нічого не робити*); *Besser ein Esel, der mich trägt, als ein Pferd, das mich schlägt* (дослівно: *Краще осел, який мене несе, ніж кінь, який мене б'є*); *Besser eine Stunde zu früh, als eine Minute zu spät* (дослівно: *Краще на годину раніше, ніж на хвилину пізніше*); *Besser zu früh als zu spät* (дослівно: *Краще занадто рано, ніж занадто пізно*); *Besser zweimal messen als einmal vergessen* (дослівно: *Краще двічі виміряти, ніж один раз відірзати*).

Досить продуктивною в обох мовах є модель на зразок укр. *який (-а, -е)...*, *такий (-а, -е)* і нім. *wie...*, *so*: укр. *Який сусіда, така й бесіда*; *Яка гребля, такий млин*; *Який батько, такий син*; *Яка хата, такий тин*; *Яке волокно, таке й полотно*; *Яке коріння, таке й насіння* і т. ін.; нім. *Wie der Herr, so's Gescherre* (дослівно: *Який господар, така й упряж*); *Wie die Mache, so die Sache* (дослівно: *Яка робота, така і річ*); *Wie der Hall, so der Stall* (дослівно: *Який звук, така й конюшня*); *Wie der Baum, so die Birn'* (дослівно: *Яке дерево, така і груша*); *Wie die Frau, so die Dirn'* (дослівно: *Яка жінка, така й донька*) тощо. Німецьке *wie...*, *so* іноді співвідносне з українським *як...*, *так*: *Wie gewonnen, so zerronnen* (дослівно: *Як нажито, так і прожито*); *Wie du mir, so ich dir* (дослівно: *Як ти мені, так я тобі*).

В основі багатьох пареміологічних одиниць лежить антитеза, що забезпечується не лише відповідними протиставними смисловими відношеннями, але й лексичними як загальнономовними, так і контекстуальними антонімами: укр. *Добро пушить, а лихо сушить*; *Сьогодні пан, а завтра пропав*; *Сьогодні густо, а завтра пусто*; нім. *Heute rot, morgen tot* (дослівно: *Сьогодні червоний, завтра мертвий*); *Heute Kaufmann, morgen Bettelmann* (дослівно: *Сьогодні купець, завтра старець*); *Heute zechen, morgen nichts zu brechen* (дослівно: *Сьогодні пирувати, завтра нічого жувати*); *Heute stark, morgen im Sarg* (дослівно: *Сьогодні сильний, завтра в гробу*); *Erst der Magen, dann der Kragen* (дослівно: *Спочатку шлунок, потім комірець*); *Erst die Last, dann die Rast* (дослівно: *Спочатку ноша, потім відпочинок*); *Erst denken, dann lenken* (дослівно:

Спочатку подумай, потім керуй); *Erst besinnt, dann beghnn's* (дослівно: Спочатку подумай, потім починай); *Erst prob's, dann lob's* (дослівно: Спочатку попробуй, потім хвали) тощо.

Незважаючи на те, що у складі пареміологічних одиниць будь-якої мови національні елементи поєднуються з інтернаціональними (пор., наприклад, біблєзми: *Der Mensch lebt nicht vom Brot allein – Не хлібом єдиним живе людина; Man sieht den Splitter im fremden Auge, im eignen dem Balken nicht – У чужому оці соломинку бачимо, а у своєму колоди не помічаємо; Wer anderneine Grube gräbt, fällt selbst hinein – Не руй яму іншому, сам у неї потрапиш* тощо), саме паремії дозволяють скласти уявлення про етнопсихологічні особливості того чи того народу, оскільки мають специфічну образність, яка виникає внаслідок існування постійних асоціативних реалій, характерних для місцевості локалізації етнічної спільноти; мотиваційних розбіжностей (при спільних асоціативних реаліях), також унаслідок неповторного поєднання понять, і відбивають світобачення, властиве кожному народові, відображуючи історичні події, народні традиції тощо. Наприклад: укр. *А вже чумак дочумакувався: итанів нема, очкур увірвався; Велике діло – опеньки; Діла на конійку, а балачок на карбованець; Ласкаво просимо мимо наших воріт борщу сьорбати; Не будь Хомою – на те ярмарок; Отакі наші пожитки: ні кожуха, ні свитки; Ченцеві з келії кортить, та ігумен не спить; Чумакові віз ламається – чумак ума набирається; Хвальби повні торби, а в торбах нема нічого; Хто любить піч, тому ворог Січ; Цитьте, жаби, я ваш пан* тощо; нім. *Freunde in der Not gehn hundert auf ein Lot* (дослівно: У біді сотня друзів важить дуже мало); *Erziehst du dir 'nen Raben, wird er dir Augen ausgraben* (дослівно: Виховаєш собі ворона він тобі очі виклює); *Besser ein kleiner Fisch als gar nichts auf dem Tisch* (дослівно: Маленька рибка на столі краще, ніж нічого); *Mitgegangen, mitgefangen, mitgehangen* (дослівно: Ми разом ходили, нас всіх разом піймали, усі разом були повішені); *Hoffen und Harren macht manchen zum Narren* (дослівно: Сподіватися і чекати – дурним стає); *Finden und verhehlen ist so gut wie stehlen* (дослівно: Найти й приховати – все одно що вкрати); *Unser Kohl schmeckt wohl* (дослівно: Наша капуста смачна); *Nicht jedes Holz gibt einen Bolz* (дослівно: Не з кожного дерева можна зробити стрілу); *Eine Stunde Schlaf vor Mitternacht ist besser als zwei danach* (дослівно: Одна година сну до півночі – краща від двох після); *Ein Mann macht keinen Tanz, eine Blume keinen Kranz* (дослівно: Один чоловік не складе танцю, із однієї квітки не зробиш вінка); *Eine Kuh deckt viel Armut zu*

(дослівно: *Одна корова приховує велику бідність*); *Einem trauen ist genug, keinem trauen ist nicht klug* (дослівно: *Одному довіряти – добре, нікому не довіряти – нерозумно*); *Gelb verloren – nichts verloren, Mut verloren – alles verloren* (дослівно: *Утратили гроші – нічого не втратили, утратили мужність – усе втратили*); *Liebe und Verstand gehn selten Hand in Hand* (дослівно: *Любов і розум рідко йдуть рука в руку*); *Je mehr Ehr', je mehr Beschwer* (дослівно: *Чим більше честі, тим більше труднощів*) тощо.

Так звані інтернаціональні одиниці поповнили пареміологічний склад тієї чи тієї мови здебільшого шляхом калькування, як-от: укр. *Папір витримає* і нім. *Papier ist geduldig* (дослівно: *Папір терплячий*), які використовують у ситуації, коли хочуть підкреслити: написати можна будь-що і скільки заманеться. І в українській, і в німецькій мовах, як і в ряді інших (рос.: *Бумага терпим*), ними послуговуються для пояснення того, чому стало можливим написання чи опублікування чогось нерозумного, недопустимого, неправдоподібного і т. ін. Є калькою з латинського *Epistola non erubescit* (дослівно: *Письмо не червоніє*). Вислів належить римському державному діячеві, ораторові і письменнику Марку Цицерону (послання «До друзів»). Так само калькою з латинської мови є пареміологічна одиниця *Adler fangen nicht Fliegen* (дослівно: *Орли мух не ловлять* (пор.: лат. *Aquila non captat muscas – Орел мух не ловить*; укр. *Не царська це справа*; рос. *Не царское это дело; Львы мышей не ловят* (нім. *Löwen fangen keine Mäuse*). Інші паремії – укр. *У домі повішеного не говорять про мотузку* і нім. *Im Haus des Gehängten spricht man nicht vom Strick* (пор.: рос. *В доме повешенного не говорят о веревке*) використовують тоді, коли хочуть підкреслити: не варто говорити в присутності когонебудь про те, що йому може бути неприємним, що може сприйнятися як натяк на його слабкості, недоліки, допущені помилки і т. ін. Такими одиницями носії кожної з мов послуговуються досить активно, зокрема задля поради змінити неприємну для когонебудь тему розмови або задля попередження не починати розмову про наболіле, хоч, мабуть, не всі й усвідомлюють те, що паремія має авторство: вислів пов'язують із романом «Дон Кіхот» іспанського письменника Мігеля Сервантеса. Пор. також: *Nichts ist ewig* (дослівно: *Ніщо не вічне*); *Nichts Neues unter der Sonne* (дослівно: *Немає нічого нового під сонцем*); *Brot kostet Schweiß* (дослівно: *Хліб потом дістається*); *Sagen und Beweisen ist zweierlei* (дослівно: *Сказати і доказати – дві різні речі*); *Kaiser oder nichts* (дослівно: *Або Цезар, або ніхто*) тощо.

Пареміологічні одиниці кожної з мов будуються за регулярно відтворюваним моделям; їм властива певна гомогенність і граничність; вони хронологічно незмінні: можуть зникнути з активного вжитку, але не можуть істотно змінити свого значення; репрезентують ставлення народу до навколишнього світу загалом та оцінку наявних / відсутніх моральних і духовних цінностей, характеризуються стійкістю компонентного складу і здатністю відтворюватися в готовому вигляді. Вони зберігаються в нашій пам'яті і при потребі ми їх видобуваємо звідти. Як свідчить проілюстрований фактичний матеріал, чимало таких усталених конструкцій чітко окреслене національне обличчя. Незважаючи на те, що частина українських і німецьких паремій тяжіє до одних і тих же джерел і їх образна структура може зближуватися, навіть частково перетинатися, кожна з мов має свої специфічні елементи, які відображають їх національний колорит. Наприклад: ситуацію, коли акцентують на тому, що особливість людини, її звички, справжні почуття і т. ін., як би не прагнули їх змінити, рано чи пізно себе виявляють, українці репрезентують усталеними конструкціями на зразок *Вовча натура в ліс тягне; Скільки (як) вовка не годуй, а він усе в ліс дивиться*. Німці для цього випадку мають свій оригінальний вислів *Die Katze läßt das Mäuschen nicht* (дослівно: *Кішка не відпустить мишку*) (пор. також: укр. *Вовк щороку линяє, але вдачі не міняє* і нім. *Der Fuchs ändert den Balg und bleibt ein Schalk* (дослівно: *Лисиця міняє шкуру і залишається крутійкою, тобто Лисиця линяє, але вдачі не міняє*). Для означення ситуації «досвідчену, бувалу людину не перехитриш, не обдуриш» українці використовують мовний зворот на зразок *Старого (стріляного) горобця на полові не обдуриш (не зловиш)*; для німців окреслена ситуація асоціюється передусім зі *старим лисом – Ein alter Fuchs geht nicht zum zweiten Male in die Falle* (дослівно: *Старого лиса вдруге не заманиш у пастку*). Українська паремія *Убити двох зайців одним махом* – «одночасно робити дві справи» – співвідноситься з німецькомовною *Zwei Fliegen mit einer Klappe schlagen* (дослівно: *Убити двох мух одним ударом*); укр. *Лякана (полохана) ворона й куца боїться* – «той, хто зазнав труднощів, пережив нещастя, стає надмірно обережним і боїться навіть того, що не приховує в собі небезпеки» – використовується за аналогічної ситуації в німецькій мові у формі *Ein beschossener Hase flieht vor jedem Gebüsch* (дослівно: *Стріляний заєць біжить від кожного куца* (пор.: укр. *Полохливий заєць і пенька боїться*); укр.

Уночі всі воли однакові: усі сїрі використовується для означення аналогічної ситуації, що й нім. *Bei Nacht sind alle Katzen grau* (дослівно: *Уночі всі кішки сїрі*). Ситуацію, коли людина розкривається в її поведінці, вчинках, конкретних діях, німці характеризують приказкою *Am Triller erkennt man die Lerche* (дослівно: *Жайворонка за співом впізнають*). Українці на цей випадок мають свій оригінальний вислів – *Видно пана по халявах*, що сягає тих часів, коли пани тримали двірську охорону – гайдуків. Гайдуки носили чоботи з високими халявами, оздобленими китицями, колір яких визначав сам пан. За барвою цих китиць було легко встановити, у якого пана служить гайдук, тобто можна було розпізнати пана за халявами його охоронців. Зауважимо: з часом україномовний синонімічний ряд увиразнюється такими мовними знаками, як *Видно птаха по польоту* (пор.: рос. *Видно птицу по полету*), *Видно сокола по льоту, а сову з погляду*, *Пізнати ворону по пір'ю*, *Орлиний клекіт здалека (з-під хмар) чути*; у німецькій мові з аналогічним значенням активно функціонують такі паремія, як-от: *Den Vogel erkennt man an den Federn* (дослівно: *Птиця пізнається за пір'ям*); *Jeder Vogel hat seinen Gesang* (дослівно: *Кожна птиця має свій голос*). Пор. також: *Den Fuchs erkennt man am Schwanz* (дослівно: *Лисицю пізнають по хвосту*). Якщо в українському пареміологічному фонді *Ворона й за море літала, та дурна верталася* (пор.: *Дурень до Києва, дурень і з Києва; Дурний і в Києві не купить розуму*), то в німецькому подібну ситуацію пов'язують з *гускою (гусаком)* – *Flog' ein Gans über's Meer, kam' eine Gans wieder her* (дослівно: *Гуска за море літала, гускою і поверталася*); *Es flog ein Gänserich über Rhein und kam als Gickgack wieder heim* (дослівно: *Гусак за Рейн літав, гусаком і повертався*). Пор. також: укр. *Осла хоч до Парижа, все одно буде рижий* і нім. *Affe bleibt ein Affe, werd'er König oder Pfaffe* (дослівно: *Мавпа, хоч король, хоч пп, – усе одно мавпа*) тощо. Аналіз пареміологічних утворень під таким кутом дає наочне уявлення про культурно-національне світобачення, про формування та становлення типового образного осмислення світу. Згідно з когнітивними підходами, в основі семантики пареміологічної одиниці виділяється концептуальна структура, призначена для представлення стереотипної ситуації, – так званий фрейм (сценарій). Сконденсованим у ньому знанням властива культурно-національна зумовленість, оскільки концепт відображає не просто суттєві ознаки об'єкта, а всі ті, які в певному мовному колективі заповнюються знанням про сутність.

Паремії кожної з мов – своєрідні мікросвіти, які містять у собі і моральний закон, і здоровий смисл, допомагають ідентифікувати національну свідомість. Це специфічна ознака будь-якої національної мови, де неповторним образом маніфестується дух та своєрідність нації, це «найкультуроносіший компонент мови в дії» (В. Телія). Наприклад: укр. *Перший млинець глевкий* і нім. *Aller Anfang ist schwer* (дослівно: *Будь-який початок важкий*); укр. *Бог любить трійцю* і нім. *Aller guten Dinge sind drei* (дослівно: *Усіх хороших речей – по три*); укр. *Буває, що й глухий співає* і нім. *Auch ein blindes Huhn findet mal ein Korn* (дослівно: *Навіть сліпа курка іноді знаходить зернятко*); укр. *Якби свині роги, то б усіх поколола* і нім. *Böse Kühe haben krumme Hörner* (дослівно: *Злі корови мають криві роги*); укр. *Краще синиця в руках, ніж журавель у небі* і нім. *Ein Spatz in der Hand ist besser, als eine Taube auf dem Dach* (дослівно: *Горобець в руці краще, ніж голуб на даху*); укр. *Одна ластівка весни не робить* і нім. *Eine Schwalbe macht noch keinen Sommer* (дослівно: *Одна ластівка ще не робить літа*); укр. *Сім раз відмір, один відріж* і нім. *Erst wägen, dann wagen* (дослівно: *Спершу обдумати, потім відважитися*). У внутрішній формі більшості з них містяться такі смисли, які надають їм культурно-національного колориту. Значення подібних паремій можна інтерпретувати з позицій ціннісних настанов, які притаманні ментальності певної нації. Засобом втілення культурно-національної специфіки слугує образне підґрунтя. Пареміологічні одиниці являють собою сукупність культурної інформації, дозволяють сказати більше, економлячи мовні засоби, та в той же час добираються до глибин народного духу, культури (наприклад, укр. *Гарний півень жирним не буває; Миша не одну діру до хати має; Повадиться глечик по воду ходити, там йому й голівку положити; Усього спізнати мусиш на віку: і по стині, і по боку; Як загнав на слизьке, про підкови загадав*; нім. *Glück und Glas, wie leicht bricht das* (дослівно: *Щастя і скло, як же вони легко б'ються*); *Wer zufrieden ist, ist glücklich* (дослівно: *Хто задоволений, той щасливий*); *Keck holt die Braut weg* (дослівно: *Сміливий і наречену вкраде*); *Des einen Tod, des andern Brot* (дослівно: *Смерть одного – хліб для іншого*); *Was man spart vom Mund', fressen Katz' und Hund* (дослівно: *Те, що відривають від свого рота, з'їдять кішка і собака*); *Achtung ist besser als Gold* (дослівно: *Увага краща як золото*); *Adler brüten keine Tauben* (дослівно: *В орлів голуби не родяться*); *Den Adler fliegen lehren* (дослівно: *Учити орла літати*) тощо. У глибинних зв'язках таких стійких словесних комплексів

закодована інформація про світ відповідної країни, її історію, психологічний стереотип народу, спосіб життя на різних етапах його розвитку і т. ін.

Будучи невід'ємним компонентом духовної культури, пареміологічні одиниці й української, і німецької мов водночас демонструють близькість їх носіїв в оцінках тих чи тих життєвих ситуацій, про що свідчать передусім так звані абсолютні еквіваленти, тобто одиниці, тотожні і за формою, і за змістом. Наприклад: *Alles vergeht, Wahrheit besteht* (дослівно: *Усе минеться, правда зостанеться*); *Alles zu seiner Zeit* (дослівно: *Усьому свій час*); *Andere Zeiten, andere Sitten* (дослівно: *Інші часи, інші звичаї*); *Andrer Tag, andre Plag'* (дослівно: *Інший день, інші клопоти*); *Kraft, die nicht wirkt, erschlaft* (дослівно: *Незадіяна сила слабне*); *Ein guter Plan ist halb getan* (дослівно: *Гарний план – половина виконаної справи*); *Frisch begonnen ist halb gewonnen* (дослівно: *Гарно почате – наполовину вигране*); *Die Zeit ist der beste Arzt* (дослівно: *Час – найкращий лікар*); *Zeit ist der beste Ratgeber* (дослівно: *Час – найкращий радник*); *Zeit ist Geld* (дослівно: *Час – це гроші*); *Den Freund erkennt man in der Not* (дослівно: *Друзі пізнаються в біді*) тощо. Такі пареміологічні одиниці є емотивними знаками, що забезпечують як внутрішнє, так і зовнішнє (міжкультурне) спілкування, зокрема й на емоційному рівні. А це означає: загальний емоційний простір людства передбачає існування загального (інваріантного) емоційного смислового поля, яке кодується і відтворюється у відповідних (лексичних, фразеологічних, пареміологічних) знаках мови.

Деякі аналізовані одиниці можна назвати абсолютними еквівалентами лише умовно, оскільки в тій, чи тій національній мові функціонують паремії, що демонструють специфічні національні риси, як-от: *Alles oder Nichts* (дослівно: *Усе або нічого* (пор.: *Або пан або пропав*); *Alter ist kein werter Gast* (дослівно: *Старість не гість*); *Alter ist ein schweres Malter* (дослівно: *Старість – тяжка ноша* (пор.: *Старість не радість*); *Andre Stadhen, andre Mdchen* (дослівно: *Інші міста, інші дівчата* (пор.: *Інші країни, інші звичаї*); *Einer ist keener* (дослівно: *Один все одно, що нікого*); *Ein Mann, kein Mann* (дослівно: *Один чоловік – жодного чоловіка* (пор.: *Один у полі не воїн*); *Was man nicht im Kopf hat, muss man in den Beinen haben* (дослівно: *Як немає в голові, ноги мусять відповідати* (пор.: *За дурною головою то й ногам нема спокою*); *Ein alter Freund ist zwei neue wert* (дослівно: *Старий друг кращий за двох нових* (пор.: *Для приятеля нового не цурайся старого*); *Над друга старого нема в світі нікого*) тощо.

Переконливою видається думка про те, що в пареміологічному розмаїтті національних мов переважають не універсальні, а специфічні риси, зумовлені різним світобаченням, світосприйняттям, інтерпретацією навколишньої дійсності: нім. *Eulen nach Athen tragen* (дослівно: *Нести сов до Афін* (укр. *Їхати до Криму зі своєю сіллю*; рос. *Ехать в Тулу со своим самоваром*); *In Rom tu, wie Rom tut* (дослівно: *У Римі веди себе, як римлянин* (укр. *До чужого монастиря зі своїм статутом не пхайся*; рос. *В чужой монастырь со своим уставом не ходят*). Пор. також: укр. *Гарна дівка, як засватана; Тоді його ціну бачиш, як утратиш* – «жартівливий натяк на чию-небудь легковажність» і нім. *Hat die Kuh den Schwanz verloren, so merkt sie erst, wozi er gut gewesen* (дослівно: *Загубить корова хвоста, тоді зрозуміє, для чого він потрібен*); укр. *Старий кінь (віл) борозни не псує; Старий віл з борозни не зверне* – «стара, досвідчена людина не зіпсує те, за що береться» і нім. *Alter Hund macht gute Jagd* (дослівно: *Старий собака робить добрим полювання*); укр. *Корова, яка багато реве, мало молока дає* – «про того, хто лише на словах має певні досягнення, а насправді від нього мало користі» і нім. *Huhner, die viel gackern, legen wenig Eier* (дослівно: *Кури, які багато кудкудахають, мало яєць несуть*); укр. *Нате й мій глек на капусту, щоб і я була Настя (Хівря)* – «говориться як докір при невиправданому прагненні долучитися до інших» і нім. *Gesummt ist auch gesprochen* (дослівно: *Продзижчав – теж сказав*). Зауважимо: образне наповнення семантично близьких українських і німецьких паремій може частково збігатися, зокрема йдеться насамперед про узагальнено-метафоричне наповнення суб'єкта дії: укр. *Не бійся собаки, що бреше, а тієї, що лащитья* і нім. *Vange Hunde bellen viel* (дослівно: *Боязкі собаки брешуть багато*) – «не варто боятися людини, яка вочевидь висловлює свої погрози, більшу небезпеку становлять ті, які втерлися в довіру» (пор.: *Ehrlicher Feind ist besser als falscher Freund* (дослівно: *Чесний ворог кращий за фальшивого друга*). Такий зоонімічний образ у різних семантичних (і, відповідно, структурних) модифікаціях доволі часто маніфестується в пареміологічних фондах обох мов (пор.: нім. *Schweigender Hund beißt am ersten* (дослівно: *Мовчазний собака снідтишка кусає*); нім. *Alte Hunde haben stumpfe Zähne* (дослівно: *У старого собаки тупі зуби*) і т. ін. Особливо виразними є ті пареміологічні одиниці, у яких так званий образний зоокомпонент є відмінним, наприклад: українські паремії на зразок *Вітер віє, собака бреше; Вітер повіє, а собака брехне; Собака бреше, а караван іде;*

Собака гавкає (бреше), а вітер несе (носить); Собака гавкає, а мажі йдуть; Пес бреше, дощ чеше, а вітер далі несе; Пси виють, а місяць світить використовуються для означення тієї самої ситуації, що й німецька *Was ein Esel von mir spricht, das acht' ich nicht* (дослівно: *Те, що мені говорить осел, я не беру до уваги*), тобто для вираження ставлення до пліток, пустослів'я – «не варто звертати увагу на чий-небудь слова, докори, чутки, розмови». У таких пареміологічних одиницях закодовано відповідну культурну інформацію, декодування якої дає змогу стверджувати: обрана матеріальна форма вираження дозволяє економити мовні засоби, забезпечуючи при цьому максимальну виразність змісту. Пор.: нім. *Falken und Tauben muß man nicht zusammensperren* (дослівно: *Сокола і голуба в одну клітку не сажають*) й укр. *Два ведмеді в одному барлозі не живуть; Два коти в одному мішку (на одному салі) не помиряться* – «суперники разом не вживаються»; нім. *Man hält seine eigenen Gänse für Schwäne* (дослівно: *Свій гусак здається лебедем*) й укр. *Кожна лисиця свій хвостик хвалить* – «кожному найкращий той, хто є рідний, близький»; нім. *Man schlägt nicht Mücken mit Keulen tot* (дослівно: *Комарів дубинками не б'ють*) й укр. *Із гармат по горобцях не стріляють* – «про невідповідність витрачених зусиль меті та бажаним результатом»; нім. *Mit Speck fängt man Mäuse* (дослівно: *Миші на сало ловляться*) й укр. *Мухи на мед злітаються* – «завжди є щось таке, що слугує принадою для когось»; нім. *Das Pferd will wohl den Hafer, aber nicht den Sattel* (дослівно: *Любить кінь овес, та сідла не любить*) й укр. *Ласа кішка до риби, та в воду лізти не хоче* – «треба не лише користуватися чужими результатами, але й докладати зусилля принаймні для задоволення власних життєво важливих потреб» тощо. Чимало німецьких паремій, у структури яких наявний той чи той зоокомпонент, мають українські відповідники, у яких образна основа жодним чином не пов'язується з тваринним світом. Те саме простежується й на прикладі українсько-німецьких пареміологічних паралелей, як-от: нім. *Großer Vogel, großes Nest* (дослівно: *Великий птиці – велике гніздо*) й укр. *Великому кораблю – велике плавання* – «надзвичайну людину чекає і велика плідна діяльність»; укр. *Курчат восени рахують* і нім. *Lobe den Flachs nicht, bevor das Leinen gewoben ist* (дослівно: *Не хвали льон, поки не зробив полотна*) – «про щонебудь варто судити лише за кінцевим результатом»; укр. *Повів коня кувати, як кузня згоріла* і нім. *Die Spritzen kommen, wenn das Haus abgebrannt ist* (дослівно: *Приїхали пожежники, як хата згоріла*) –

«про непередбачливу людину, яка пізно спохватилася» (пор.: укр. *Мудрий по шкоді*; рос. *Задним умом крепок*).

Кількість українських і німецьких паремій, організованих навколо слів-компонентів, що належать до тваринного світу, зокрема й зооніма собака (*der Hund*), є досить значною. Наприклад: укр. *Бійся не того собаки, що бреше, а того, що лащиться; Вдача собача, натура вовча; Де свої собаки кусаються, там хай чужі не пхаються; До собаки підходь ззаду, а до коня спереду; Звук собака за возом бігти – побіжить і за сannyaми; З жиру собака біситься; З собакою дружи, а палицю в руках держи; І собака чує, хто його годує; Кожний пес на своїм смітті пан; Кожний пес перед своїм порогом сміливий; Він, як собака на сні: і сам не гам, і комусь не дам; Не для пса ковбаса, не для кота сало; Не дражни собаку, так і гавкати не буде; Не тоді собак годують, як на полювання йдуть; Собака бреше, а кінь їде; Як собаку годують, так він і гавкає; Як не вертись, собако, а хвіст ззаду і т. ін. та нім. *Wie ein toter Hund zum Bellen* (пор.: укр. *Толку, як з козла молока*); *Den Hund an eine bratwurst binden* (пор.: укр. *Пустили цана в капусту*); *Der Hund ist freudig auf seinem Hofe* (пор.: укр. *Кожний пес на своєму подвір'ї гордий*); *Wenn der Hund unten liegt, beißen ihn alle Hunde* (пор.: укр. *Підстреленого сокола і ворони б'ють*); *Wo der Hund aufs Kissen kommt, will er mit im Bette liegen* (пор.: укр. *Пусту собаку під стіл, а він дереться на стіл; Пусту свиню за стіл, вона й ратиці на стіл*); *Am Riemen lernt der Hund Leder kauern* (пор.: укр. *Украдеш голку, а потім коровку*); *Getroffener Hund bellt* (пор.: укр. *На злодієві шапка горить*); *Alte Hunde sind schwer bändig zu machen* (пор.: укр. *Старого собаку не привчиши до ланцюга*); *Vande Hunde bellen viel (Hunde, die viel bellen, beißen nicht)* (пор.: укр. *Бійся пса не того, що гавкає, а того, що лащиться*); *Який собака багато бреше, мало кусає*); *Begossene Hunde fürchten das Wasser* (пор.: укр. *Битому собаці кия не покажуй*); *Bissige Hunde fahren in jeden Stein* (пор.: укр. *Дурний собака і на хазяїна бреше*); *Bissige Hunde habeh zerrissene Ohren (Böser Hund – zerrissen Fell)* (пор.: укр. *Пустився в бійку – чуба не жалій*); *Stumme Hunde und stille Wasser sind gefährlich* (пор.: укр. *Тиха вода греблю рве*); *Viele Hunde sind des Hasen Tod* (пор.: укр. *Де багато собак, там зайцю смерть*); *Zwei Hund' an einem Bein kommen selten überein* (пор.: укр. *Два ведмеді в одному бар лозі не живуть*); *Bösem Hund gehört ein Knittel* (пор.: укр. *По собаці й ціпок*); *Wenn man den Hund schlagen will, findet man bald einen Stecken* (пор.: укр. *Хто хоче вдарити, той кия знайде*); *Schlafenden Hund soll man**

nicht wecken (пор.: укр. *Не чінай лихо, коли воно спить*); *Wer mit Hunden zu Bett geht, steht mit Flöhen auf* (пор.: укр. *Хто з псами лягає, той з блохами встає*); *Wer nach jedem bellenden Hunde werfen will, muß viele Steine aufheben* (пор.: укр. *Великої треба хустки, щоб зав'язати людям уст*) тощо. Причому, як свідчить проілюстрований вище фактичний матеріал, німецько-українські пареміологічні паралелі, як і українсько-німецькі, будучи семантично близькими, здебільшого відрізняються узагальнено-метафоричними образами. Серед них спостерігаємо одиниці, досить різноманітні за структурною організацією, за пізнавальною роллю і за ситуацією вживання. Здебільшого саме пареміологічні одиниці з зоокомпонентами є, так би мовити, двопланові: з одного боку, вони актуалізують прямий план змісту, що дає змогу сприйняти його буквально, з іншого, – репрезентують алегоричний (метафорично-образний) план змісту, який дебукувалізує висловлення: воно набуває узагальнено-типізуючого значення.

Цілком закономірно, що, функціонуючи передусім як оцінні мовні знаки, пареміологічні одиниці і німецької, й української мов сконцентровують увагу на людині, її оточенні, рисах характеру і т. ін. Цим, власне, і зумовлена систематизація пареміологічних утворень за відповідними семантичними особливостями, лексико-семантичними групами. На цій підставі паремії об'єднуються переважно за так званими тематичними групами, як-от: прислів'я про дружбу, про хліб, про працю, про розум, про здоровий спосіб життя і т. ін.

Такі усталені мовні звороти репрезентують споконвічні людські цінності, ставлення до батьківщини, родини, одруження і т. ін., як-от: укр. *Хоч за вола, аби дома не була; Хоч без зубів і в однім оку, аби цього року; Старій кобилі не брикати, сивій бабі не цілувати; Не мав лиха, так оженився; Не женився – не журився, оженився – зажурився; Чоловік і жінка – то одна спілка; Муж і жона – то одна сатана* і нім. *Mein Nest ist das best'* (дослівно: *Своє гніздо найкраще*); *Ost und West, daheim das Best* (дослівно: *Схід чи захід, а вдома краще*); *Ein alter Mann, der freit, ist nicht gescheit* (дослівно: *Нерозумний той, хто на старості жениться*); *Junge Frau und aller Mann ist ein trauriges Gespann* (дослівно: *Молода дружина і старий чоловік – жалюгідна упряжка*); *Mann und Weib sind ein Leib* (дослівно: *Чоловік і дружина – одна плоть*) тощо.

У пареміологічній системі обох мов чітко окреслена роль дружини як друга, порадниці, господині: укр. *Жінка, як лоза: куди*

схочеш, похилиш; Жінка, як жилка: коли схочеш, потягнеш; Ліпше чорта тримати, ніж ледачу жінку мати; Без хазяїна двір, а без хазяйки хата плаче; Дім держиться не на землі, а на жінці; Жінка за три кутки хату держить, а чоловік за один; Жінка чоловікові подруга, а не прислуга; Нема вірнішого приятеля, як добра жінка; Од господаря повинно пахнути вітром, а од господині – димом; Жіноча річ коло припінка і нім. *Mann ohne Weib, Haupt ohne Leib* (дослівно: Чоловік без жінки, як голова без тіла); *Ein Mann ohne Frau ist ein Baum ohne Laub und Zweige* (дослівно: Чоловік без жінки, що дерево без крони); *Wo die Frau wirtschaftet, wächst der Speck am Balken* (дослівно: Де дружина господиня, там і балки салом обростають); *Mit den Ohren such dir eine Frau, nicht mit den Augen* (дослівно: Дружину вибирай не очима, а вухами) тощо; засвідчені стосунки батьків та дітей: укр. Від малих дітей голова болить, а від великих – серце; Годуй діда на печі, бо й сам будеш там; Годуй сина для себе, а дочку – для людей; Діти – до часу, а онуки – до смерті; Добрі діти – батькам вінець, а злі діти – кінець; Добрі діти доброго слова послухають, а лихі – й дрючка не бояться; Малі діти не дають спати, а великі – дихати; Шануй батька й неньку, то буде тобі скрізь гладенько і нім. *Es ist besser, das Kind weine denn die Mutter* (дослівно: Краще дитині плакати, ніж матері); *Barmherzige Mutter zieht lausige Kinder* (дослівно: У жалісливих матерів жалюгідні діти); *Kleine Kinder drücken die Knie, große das Herz* (дослівно: Від малого дитяти болять коліна, від великого – серце); *Kleine Kinder treten der Mutter auf die Schürze, große aufs Herz* (дослівно: Малі діти матері на пелену наступають, великі – на серце); *Kleine Kinder, kleine Sorgen, große Kinder, große Sorgen* (дослівно: Малі діти – малі клопоти, великі діти – великі клопоти) тощо; утверджується добро і засуджується зло (у широкому витлумаченні): укр. Добре з добрим і коло стовпа постоять; Не чини лихого, не бійся нікого; Май добру натуру, не приймеш карі на шкуру; Хто чисте сумління має, той спокійно спати лягає; Чеснота і того гріє, хто без кожуха у мороз; Правда і в морі не втоне і нім. *Gesunder Mann, reicher Mann* (дослівно: Здоровий чоловік – багатий чоловік); *Jugend wild, Alter mild* (дослівно: Молодість буйна, старість коротка); *Was drei wissen, erfahren bald dreißig* (дослівно: Що знають троє, знатимуть тридцять); *Nach Faulheit folgt Krankheit* (дослівно: За лінощами по н'ятах хвороба іде); *Ein kluger Kopf hat einen geschlossenen Mund* (дослівно: У розумної голови рот закритий); *Unter den Blinden ist der Einäugige König* (дослівно: Між сліпими і

кривий у пошани); *Verstand läßt sich nicht eintrichtern* (дослівно: *Розуму палицею не вбгаєш*); *Fleiß ist des Glückes Vater* (дослівно: *Труд – батько щастя*); *Der Fleißige macht aus einem Tage zwei* (дослівно: *Працелюб із одного дня два робить*) тощо. Усі вони мають здебільшого моралізаторське призначення, відштовхуються від загальнолюдського уявлення про хороше і погане, добро і зло, про позитивні та негативні якості, риси характеру тощо. На жаль, обмежений обсяг статті не дозволяє нам детальніше зупинитися на специфічних рисах паремій відповідних тематичних груп. Це вже проблема іншої наукової розвідки, що передбачатиме й лексикографічний аспект.

Наближення до глибокого змісту етнокультурної специфіки пареміологічного знака й усебічне дослідження його прагматичного змісту та конотації можливе через концептуальний аналіз. Погляд на компоненти пареміологічної одиниці як на концепти вимагає передусім декодування етнокультурної інформації, зокрема й урахування етимологічного аналізу, хоч окреслене завдання не з легких.

Насамкінець зауважимо: аналізовані усталені мовні звороти, беззаперечно, є важливим джерелом фонових знань носіїв тієї чи тієї мови, невід’ємною частиною будь-якої національної культури, бо вирізняють людину як представника певної національно-культурної спільноти, а відтак потребують більш глибокого і детального вивчення щодо їх культурно зумовлених, національних (специфічних) ознак. Адже саме в пареміях відбивається пізнавальний загальнолюдський і національний досвід.

Література

1. Голубовська І. О. Етнічні особливості мовних картин світу : [монографія] / І. О. Голубовська. – [2-е вид.]. – К. : Логос, 2004. – 284 с.
2. Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика : деякі аспекти досліджень / В. В. Жайворонок // Мовознавство. – 2001. – № 5. – С. 48–63.
3. Жданова В. В. Пословицы и поговорки как источник изучения русского культурно-языкового сознания / В. В. Жданова // Культурные слои во фразеологизмах и в дискурсивных практиках / Отв. ред. В. Н. Телия. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – С. 151–159. – (Studia philologica).
4. Немецкие пословицы и поговорки // Электронная версия : Режим доступа : <http://aphorismlist.com/poslovica.php?page=german1&tkposlovica>
5. Пермяков Г. Л. Основы структурной паремиологии / Г. Л. Пермяков. – М. : Наука, 1988. – 213 с.
6. Прислів'я та приказки : Людина. Родинне життя. Риса характеру / Упорядник: М. М. Пазяк. – К. : Наукова думка, 1990. – 528 с.
7. Телия В. Н. Культурно-языковая компетенция: ее высокая вероятность и

глубокая сокровенность в единицах фразеологического состава языка / В. Н. Телия // Культурные слои во фразеологизмах и в дискурсивных практиках / Отв. ред. В. Н. Телия. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – С. 19–30. – (Studia philologica).

8. Українські приказки, прислів'я і таке інше / Уклад М. Номис / Упоряд., приміт. та вступна стаття М. М. Пазяка. – К. : Либідь, 1993. – 768 с.

9. Deutsch-ukrainisches phraseologisches Wörterbuch / von W. I. Gawris und O. P. Prorotschenko. – K. : Radjanska schkola, 1981. – Band I (A – K). – 416 s.; Band II (L – Z). – 382 s.

Стаття надійшла до редакції 31.05.2012 р.

УДК 811.161.2'373.4:35

І. О. Литовченко

ЯВИЩЕ СИНОНІМІЇ У ВІЙСЬКОВІЙ ЛЕКСИЦІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Литовченко І. О. Явище синонімії у військовій лексиці української мови.

У статті досліджуються особливості синонімічних відношень у військовій лексиці на прикладі назв зброї, амуніції, споруд. З'ясовується проблема явища синонімії у фаховій лексиці.

Ключові слова: синонім, запозичення, військова лексика, синонімічний ряд, синонімічна домінанта.

Литовченко І. А. Явление синонимии в военной лексике украинского языка.

В статье исследуются особенности синонимических отношений в военной лексике на примере названий оружия, амуниции, сооружений. Анализируется проблема проявления явления синонимии в отраслевой лексике.

Ключевые слова: синоним, заимствования, военная лексика, синонимический ряд, синонимическая доминанта.

Lytovchenko I. O. Synonymy is in military lexics of Ukrainian language.

The article deals with peculiarities of synonymic relations in military lexics after the example of names of weapons, accoutrements and military installations. The problem of manifestation of synonymy in military lexics is analyzed.

Key words: synonym, loanword, military lexics, synonymic row, synonymic dominant.

На сучасному етапі розвитку військової лексики проблема синонімії лишається дискусійною. Ще не дістали свого вичерпного й однозначного тлумачення такі важливі теоретичні питання синонімії у фаховій субмові, як класифікація синонімів, внутрішня організація і межі синонімічного ряду.

Питання синонімії у військовій лексиці, зокрема термінології, частково висвітлювали Л. Мурашко, Н. Яценко, Т. Михайленко, Я. Яремко на матеріалі відповідних тематичних груп. Хоч науковий доробок українських мовознавців щодо дослідження еволюції

військової лексики є досить вагомим, але синонімічні відношення в лексико-семантичній групі «назви зброї, амуніції та споруд» не були об'єктом самостійного дослідження, що стало б певною сторінкою в ракурсі системного вивчення військової лексики.

Ми поставили собі за мету з'ясувати особливості синонімічних відношень у військовій лексиці української мови на прикладі назв вищезазначеної групи, виокремити синонімічні ряди та охарактеризувати семантико-стилістичні відтінки синонімів.

Недостатнє вивчення проблеми синонімів у фаховій лексиці можна пояснити тим, що саме явище синонімії в загальноживаній мові неоднаково трактується вченими, вони по-різному називають її форми: синонімія (Д. Лотте), варіантність (Ф. Філін, Т. Пристайко), дублетність (О. Реформатський, Л. Капаназе, А. Коваль), субституція (В. Гак, В. Лейчик), Ф. Циткіна синоніми та дублети відносить до лексико-семантичних варіантів.

Синонімія у фаховій лексиці має свою специфіку порівняно з її виявами в загальнолітературній мові, що впливає з особливостей спеціальної лексики. В. Гак обстоює думку, що в межах однієї галузі функціонують дублети та морфолого-лексичні варіанти, а в межах двох чи більше фахових лексичних підсистем – еквіваленти [6, с. 49]. Зокрема, О. Ахманова [1, с. 232], В. Даниленко [7, с. 25], Л. Симоненко [14, с. 39] наголошують, що до синонімів належать лише різнокореневі лексеми, а словотвірні синоніми є межею варіювання слова.

Уважаючи варіантами лексеми «тотожні за значенням спільнокореневі лексичні одиниці, що розрізняються деякими розбіжностями знакової форми в межах того самого номінанта: місцем наголосу, фонемами, афіксами або їхнім поєднанням» [13, с. 79–80], з-поміж досліджуваних військових номенів виокремлюємо власне варіанти за такими групами: фонематичні, морфологічні та словотворчі.

Варіативність звукового вираження і графічного оформлення деяких одиниць застарілої військової лексики характерна лише для незначної кількості лексем: *бівак* – *бівуак* – «табір» [8, с. 3], *болдинка* – *булдинка* – «вид рушниць» [18, с. 153], *редут* – *радут* – «зімкнуте квадратне або багатокутне польове укріплення, здатне до самостійної оборони» [5, с. 1208]. Пор. також: *пернач* – *пірнач* [8, с. 121], *стилет* – *штилет*, *гаубиця* – *гавбиця*, *маузер* – *мавзер*, *лядунка* – *ладунка*, *фузія* – *фузея* [15, т. 2, с. 590], *гармата* – *армата* і т. ін. Якщо в загальнолітературній мові фонетичні синоніми є одним із важливих

засобів досягнення милозвучності, то в системі української військової лексики такі варіанти є ознакою відсутності термінологічного стандарту на тогочасному етапі розвитку цієї галузі знань. У лексикографічних працях початку ХХ століття репрезентовані також морфологічні варіанти: *шрапнеля* – *шрапнель* – «розривний артилерійський снаряд, начинений кулями, призначений для ураження живої сили ворога» [5, с. 1630], *цитаделя* – *цитадель*, *алюбарта* – *галюбарди* – «сокира у вигляді півмісяця, насаджена на довгий держак із списом на кінці» [5, с. 21], *броня* – *бронь*, *ретирада* – *ретирад* – «укріплене місце в кріпосних спорудах і на польових позиціях для оборони на випадок відступу» [16, т. 8, с. 516].

Явище варіантності зрідка може проявлятися і на рівні однієї словотвірної моделі. Здебільшого такі пари диференціюють сучасні назви військових приладів та частин військової техніки: *обмежник* – *обмежувач*, *розпорошник* – *розпорошувач*, *летище* – *летовище* [3, с. 31], *стрільниця* – *стрілище* [3, с. 290].

У межах досліджуваних одиниць нами помічено варіативні відношення універбів та їх аналітичних форм. Цей процес ґрунтується на відношенні семантичної еквівалентності між твірним словосполученням і похідним словом. Основою слова стає той член мотивуючого словосполучення, який виконує роль атрибута, функцію іменника бере на себе суфікс з предметним значенням -к-: *самохідка* ← *самохідна гармата*, *аварійка* ← *аварійна машина*, *вибухівка* ← *вибухівний заряд*, *дрібнокаліберка* ← *дрібнокаліберна гвинтівка*, *зенітка* ← *зенітна устава*, *бронебійка* ← *бронебійна гармата* тощо.

Військовій субмові органічно властиве також явище синтаксичної варіативності [11, с. 118], що виявляється на рівні синхронного існування двох варіантів найменувань – повного і короткого: *АДК* – *артилерійський дегазаційний комплект*, *АБР* – *авіаційна балістична ракета*, *АРЛС* – *артилерійська радіолокаційна станція*, *ЗА* – *зенітна артилерія*, *ПТКР* – *протитанкова керована ракета*, *ПКАЗВ* – *прилад керування артилерійним зенітним вогнем*. Така синонімія пояснюється прагненням кондесованості, короткості лексеми у фаховій субмові як особливого виду мовного знака. Крім того, у назвах сучасної військової техніки спостерігаємо варіативність на міжзнаковому рівні: *РЛС «Дуга – 2»* – *радіо-локаційна станція «Дуга – 2»*, *БТР – 70* – *бронетранспортер – 70*, *Р – 27* – *ракета 27*. Для таких синтаксичних варіантів притаманним є усунення малоінформативних елементів військового номена, що виражають

поняття в системі військових найменувань: Наприклад, на позначення РЛС «Дар'ял» у військовому оточенні вживають синтаксичну конструкцію *радіо-локаційна станція*, або лише власну назву *Дар'ял*, аналогічно: *БМ – 21 «Град» – бойова машина «Град»*, або *Град*.

Проте особливу увагу ми зосередили на дослідженні явища синонімії у військовій лексиці вищезазначених груп.

На основі фактичного матеріалу засвідчено лексичні синоніми на означення назв: 1) зброї: *броня – риштунок – оружжє* (тут і далі зберігається написання слів, засвідчене відповідними лексикографічними працями – І. Л.) – *узброєне – зброя* [8, с. 45], *канчук – батог – пуга, влочня – шэфелин* – «спис», *супороток – опорок* – «старовинна ручна зброя для метання каменя», *бомба – риштунок – знаряд* [8, с. 86], *кинджал – чингал, кистень – обушок* – «вид холодної зброї», *спис – копіє* [8, с. 29], *шомпол* – «стрижень для чистки й змащування каналу ствола в ручній вогнепальній зброї або забивання набоїв у рушниці, пістолеті, що заряджаються з дула» – *драч* [8, с. 121], *зброя – броня – припас – оружина, пістоль – револьвер* [8, с. 57], *самопал – пицаль* [8, с. 57], *гармата – пушка – гаківниця – моздир – гавбиця – гаківниця – мортира* [8, с. 86], *рушниця – фузія – мушкет* [8, с. 78];

2) амуніції: *ладовниця – кулечниця – ладунка* – «патронташ» [8, с. 31], *бисага – торба* [19, т. 1, с. 54], *сагайдак – сайдак – колчан* [8, с. 28], *шабельтас* – «ремін на якому носили шаблю» – *портуєя*;

3) споруд: *таборище – обоз* – «табір» [19, т. 2, с. 14], *городня – горожа – бляцковане* [19, т. 1, с. 184], *башта – вежа – пирг – гуляй-городина – варовня* [8, с. 2], *комора – штихлір – цекавз – речовий склад* [8, с. 116], *арсенал – зброєвня* [8, с. 1], *бійниця – стрільниця* [8, с. 3], *шпиталь – больниця – лікарня* [8, с. 4], *вал – бурун* [8, с. 5], *гауптвахта – обахта – калавурня* [8, с. 12], *казарма – касарня – курінь (у козаків)* [8, с. 27], *карцер – буцегарня* [8, с. 27], *кріпость – окріп – фортеця – замок – цитаделя – укріплення* [8, с. 30], *радуг – шанець – вал – окіп – перекоп – ретраншемент – траншея* [8, с. 77].

Заслуговує на увагу насамперед розмежування проілюстрованих лексичних синонімів відповідно до ступеня близькості їхніх лексичних значень.

Повні синоніми (дублети, абсолютні синоніми) відзначаються тим, що вони цілком тотожні за своїм семантичним складом [9, с. 104] і відсутністю тих стилістичних чи концептуальних опозицій, які організують синонімічний ряд [20, с. 50]. До синонімів з нульовим семантичним протиставленням, тобто до абсолютних синонімів

відносимо *бійниця* – *стрільниця*, *налобник* – *начільник*, *ладівниця* – *ладунка* – *патронташ*, *спис* – *ратище* – *піка*, *кинджал* – *чингал*.

Деякі синонімічні лексеми настільки увійшли у військову підсистему, що говорити про впорядкованість останньої шляхом усунення одного з синонімів – означає ігнорувати закономірності розвитку мови, наприклад, *летище* – *аеродром*, *мапник* – *планиет*, *виснажник* – *розрядник*, *розпинка* – *розпірка*, *рушничний* – *крісовий*, *кермостоян* – *рудерпост*, *кермо* – *стерно*, *стопор* – *затримач*, *сторожок* – *стрілка*, *стріливо* – *босприпаси*, *мотопіхотний* – *мотострілецький*, *пост* – *стійка*, *важіль* – *підойма*, *кулемет* – *скоростріл*, *гайка* – *мутра*.

Не можна не враховувати і різних джерел формування синонімічних одиниць. Більшість з абсолютних синонімів у військовій лексиці – це пари слів, одне з яких запозичене, а інше автохтонне. Наприклад, паралельно з українськими еквівалентами вживаються латинізми, як-от: *прискавка* – *пультверизатор*, *протисупутниковий* – *антисателітний*, *збірняк* – *колектор*, *детонатор* – *запальник*, *нуклеарний* – *ядерний*, *турбокомпресор* – *вихоростискач*. Англійські запозичення функціонують в українському військовому лексиконі поряд з питомими номенами: *лазерний* – *променевий*, *прожектор* – *світломет*, звуковий комплекс *цейхгауз*, що походить з німецької мови, має питомий синонім *комора*. Запозичення, пошук відповідних найменувань у загальноживаній мові для запозичуваних понять – це ті фактори розвитку мови, які передбачають неологізацію лексичної системи.

Еквівалентами багатьох інтернаціональних слів окресленої групи виступають словосполучення: *форпост* – *передова сторожа*, *субмарина* – *підводний човен*, *пропелер* – *повітряний гвинт*.

У процесі дослідження, ми виявили, що в межах цієї спеціальної лексики функціонує як запозичена, так і власне українська. Відповідно виділяємо синонімічні відношення таких типів:

а) запозичений номен – запозичений номен: *пістолет* – *револьвер*, *варта* – *гауптвахта*, *блокгауз* – *фортеця*, *цитадель* – *бастіон*;

б) запозичений номен – питомий номен *фортеця* – *укріплення*, *амбразура* – *бійниця*, *арсенал* – *збройня*, *патрон* – *набій*;

в) питомий номен – питомий номен: *виснажник* – *розрядник*, *бійниця* – *стрільниця*, *скалковий* – *уламковий*, *важіль* – *підойма*.

Підтримуємо думку мовознавців про доцільність збереження національно-інтернаціональних дублетів задля забезпечення, з одного боку, спадкоємності фахової лексики в національних рамках, а з

іншого, – для надання певній галузевій лексичній підсистемі інформаційної мобільності у світовому масштабі [12, с. 122].

У процесі дослідження з'ясовано, що військові номени являють собою не просту сукупність синонімів, а складають організовані синхронічні лексичні групи, які пов'язані між собою певною смисловою залежністю. За характером зв'язку між словами виділяємо два простих типи структури синонімічної групи: синонімічний ряд і синонімічне гніздо. Так, особливістю синонімічного ряду *аранник*, *канчук*, *нагай*, *батіг*, *пуга* є відсутність чітко вираженої домінанти, а кожний наступний член групи виражає більшу міру виявлення певної характеристики, ніж попередній. Наприклад: *аранник* – «довгий ремінний канчук» [3, с. 38]; *канчук* – «нагайка з переплетених ремінців» [5, с. 520]; *нагай* – «батіг із сплєтених ремінців з коротким пужалном» [3, с. 706]; *батіг* – у першому значенні «прикріплений до держака мотузок або ремінець; канчук, пуга» [3, с. 64]; *пуга* – «прикріплений до держака мотузок або ремінець, яким поганяють тварин, батіг» [5, с. 1187].

Група синонімів на позначення амуніції *ранець*, *підсумок*, *ташка* групується навколо гіперсеми «військова сумка» й утворює синонімічне гніздо. Слід зауважити, що семантичні синоніми різняться окремими гіпосемами *ранець* – «похідна військова сумка, яку носять на спині», *підсумок* – «невелика військова шкіряна сумка для патронів», *ташка* – «військова сумка, яку носили через плече» [15, т. 2, с. 706] і вступають у зв'язки один з одним опосередковано через домінанту *сумка*.

Через домінанту пов'язані між собою і значення слів, що відрізняються стилістичною характеристикою. Так, стилістично нейтральні синоніми *фортеця*, *цитадель*, *бастион*, *блокгауз* (пор.: нім. Blockhaus) – «бойова споруда, призначена для самостійної кругової оборони невеликих військових частин» [4, с. 88]) через слово-показник *укріплення* вступають у синонімічні відношення з номеном *твердиня*, використання якого надає мовленню урочистості.

У досліджуваній підсистемі наявні і складніші синонімічні групи, у яких поєднуються синоніми як семантичні, так і стилістичні. Наприклад, широко представлений синонімічний ряд *гауптвахта*, *обахта*, *калавурня*, *варовня* з доміантним словом *варта*, яке є стилістично нейтральним і означає «гауптвахта, караульне приміщення». На основі цього тлумачення робимо висновок, що *гауптвахта* і *варта* тяжіють до абсолютних синонімів, синонім *обахта* вживається в діалектному мовленні, а лексема *калавурня*

походить з російської *караульня, караулка*, яка характеризується належністю до розмовного стилю.

Коли ми говоримо про синонімічні зв'язки, то маємо на увазі не лише слова, а саме синонімічність їх значень. На думку Д. Шмельова, «синонімами є не слова взагалі, а слова в певних значеннях» [22, с. 129]. Спостереження над уживанням синонімів *броня* і *панцир* показують, що хоч вони за змістом дуже близькі і означають, відповідно, «захисне облицювання із сталевих плит або листів на військових кораблях, поїздах, автомашинах» [15, т. 1, с. 94] та «захисне металеве спорядження воїна» [15, т. 1, с. 94], усе ж вони не є абсолютними семантичними двійниками і мають деякі семантичні відтінки. Так, іменник *панцир* на відміну від синоніма *броня* – «металевий одяг для воїна» вживається здебільшого тоді, коли мова йде про частину старовинного, металевого, бойового спорядження, яке захищало тулуб воїна від ударів холодною зброєю [5, с. 882]. Отже, значення синонімів ототожнюється за основним предметно-понятійним ядром і протиставляється за деталями характеристики поняття або іншими семантичними компонентами слова [10, с. 69].

Крім того, лексема *броня* є компонентом чисельного синонімічного ряду *оружжя, зброя, припас* зі словом-показником *зброя* [15, т. 1, с. 178]. Вищеназвані синоніми абсолютно тотожні за значенням. Окремо від семантико-стильових синонімів цього семантичного ряду стоїть лексема *зброя*, яка на відміну від аналізованих синонімів, має вузьке діалектне вживання.

Ряд семантико-стилістичних синонімів *гвинтівка, карабін, карабінка, самопал, фузія, мушкет, трилінійка, кріс, оружина, кременівка, кресак, пушка, твер* групується навколо домінанти *рушниця*. Усередині ряду представлені лексеми демонструють виразні стилістичні особливості: на одних із них лежить відтінок розмовності (*карабінка, трилінійка*), а інші – отримали статус застарілих (*кріс, оружина, кременівка, кресак, фузія*). Окрему групу становлять синоніми з вузьким діалектним вживанням, як-от: *пушка, твер*. Гіперсема для лексичних одиниць цього синонімічного ряду «вогнепальна ручна зброя».

Прояв часткової синонімії в названій групі синонімів розглядаємо в аспекті контекстуальної родо-видової синонімії, коли відповідні лексеми (*гвинтівка* – «рушниця, у стволі якої є гвинтова різь» [5, с. 225]; *карабін* – «гвинтівка полегшеної ваги з коротким дулом» [5, с. 522]; *рушниця* – «вогнепальна ручна зброя» [5, с. 1281])

можуть бути взаємозамінними завдяки наявним в їхній семантиці спільним семам, але в обов'язковій залежності від контексту. Наприклад, у реченнях *Він зірвав з плеча гвинтівку, обернувся до ставка, прицілився і вистрілив* [21, с. 45]; *Тим часом Захарко примоцував розтруб до дула рушниці й націлився у той бік, звідки вони приїхали* [21, с. 171]; *Коли вона зменшилася до п'ятдесяти кроків, Загородній упівоберта розвернувся в сідлі, звів карабіна й вистрелив* [22, с. 113] виділені синоніми є взаємозамінними, оскільки йдеться про спільну для всіх видів вогнепальну ручну зброю, тому диференціація видових понять контекстуально не є обов'язковою. Порівняймо: – *Нст, я вижу, етаму не будст канца, – сказав Ванька, рішуче, зняв із плеча трилінійку й пересмикнув замок* [21, с. 45]; *І ось отаман Туз, ніби відігрівшись, раптом почав прощатися: мовляв, дякуємо, товариство, за порятівлю, спасибі за хліб-сіль і добуту зброю, але нам тепер в інший бік; не будемо вам завдавати клопоту, самі вже доберемося «додому», де нас жде робота і, можливо, виглядає ще не один вільний козак, який не закопав свого самопала в землю* [21, с. 159]. У цих контекстах лексеми *самопал*, *трилінійка* не є контекстуально взаємозамінними, оскільки йдеться про суттєві диференційні ознаки понять, відповідно, у контексті репрезентуються саме диференційні семи, якими зазначені терміни відрізняються від інших із ряду часткових синонімів (*самопал* – «гнотова рушниця, що не має замка і заряджається з дула» [5, с. 1290], *трилінійка* – «трилінійна гвинтівка» [16, т. 10, с. 257]). Отже, контекстуальна часткова синонімія притаманна досліджуваній групі військової лексики на рівні функціонування, але на рівні фіксації такі відношення розглядаємо як гіперо-гіпонімічні.

Розподіл лексичних синонімів на абсолютні і часткові, на думку В. Ващенко, не викликає найменших заперечень, коли йдеться про синоніми мови, тобто про синоніми з усталеними синонімічними відношеннями, характерними для лексико-семантичної системи мови. Але дослідник зауважує, що при вивченні контекстуальної синоніміки маємо справу не лише зі загальноновживаними синонімами, а й з тими, які отримали такий статус у певному контексті [4, с. 92]. Наприклад: *А за плечима у Чорного Ворона ще був карабін, кишеню чумарки відтягувала французька граната «кукурудза», і він дивувався, як з усім цим добром Мудей доніс його, непритомного, до Євдосі, як здогадався, що пораненого отамана треба доправити саме до знахарки* [21, с. 6]; *Проте він знав і те, що далі зволікати ризиковано,*

стількох людей не можна довго тримати в покорі навіть під гіпнозом гімну і кукурудзи [21, с. 32]; *Зінко відстрілювався до світанку – то смальне з карабіна через вікно, то пахне з револьвера із сіней, тог пожбуриуть гранату з горища* [21, с. 78].

Попри те, що тлумачення виділених слів репрезентується по-різному, у читача не виникає сумнівів щодо тотожності їхніх значень, які пояснюються в контексті. А це дає змогу констатувати: лексеми *граната* і *кукурудза* вступають у синонімічні відношення, тобто є контекстуальними синонімами.

А. Бевзенко зауважує, що певна частина контекстуальних синонімів розширивши сферу свого вжитку, закріпивши за собою переносне значення в загальнонародному мовленні, переходить з часом до розряду загальномовних синонімів, поповнює його. За словами дослідниці, це постійний і ніколи не завершуваний процес, характерний для мови як системи, де «кожне неунормоване явище тяжіє до об'єктивного системного вирівнювання і де водночас такої абсолютної, механічної вирівнюваності нема і не може бути, оскільки мова є живим знаряддям думки і спілкування, що перебуває в постійному розвитку» [2, с. 13]. Наприклад, доволі часто в контексті лексема *лимонка* вступає в синонімічні відношення з номеном *граната*: *Саламаха, майже не цілячись, прострочив усе це кодро чергою з автомата, а Данило вихопив з кишені гранату; як і в перший раз, біля далекої степової станції, зубами зірвав кільце, і «лимонка» розриваючи смертельний ланцюг, звільнила дорогу* [17, с. 497].

Отже, наявність синонімії в досліджуваній групі лексики свідчить, з одного боку, про багаті семантико-словотвірні можливості мови, а з іншого, – про те, що і на сучасному етапі формування військової лексичної підсистеми продовжується.

Л. Мурашко вважає, що на сучасному етапі розвитку військової субмови першочерговим завданням є досягнення відповідності між діахронною і синхронною синонімією в українській військовій лексиці. Вертикальним стрижнем формування термінологіки військової справи повинні стати словники – тезауруси, горизонтальним – галузеві стандарти [12, с. 122].

Отже, поява синонімії у військовій підсистемі зумовлена лінгвістичними і екстралінгвістичними факторами. До них належать: 1) постійний розвиток науки і техніки, що супроводжується появою нових понять та бажанням дати кожному поняттю найточнішу номінацію; 2) не уніфікованість військової лексичної підсистеми;

3) наявність застарілих назв, які функціонують паралельно з новими; 4) паралельне вживання запозиченого і питомого номенів; 5) надання переваги коротким формам, зручним для спілкування та ведення документації, що породжує синонімію різних структурних рівнів.

Література

1. Ахманова О. С. Очерки по общей и русской лексикологии / О. С. Ахманова. – М. : Учпедгиз, 1957. – 279 с.
2. Бевзенко А. Т. Лексична синоніміка художнього твору. Тексти лекцій / А. Т. Бевзенко. – Одеса : Вид-во Одеського університету, 1972. – 62 с.
3. Бурячок А. Російсько-український словник для військовиків / А. Бурячок, М. Демський, Б. Якимович. – К. : Варта, 1995. – 384 с.
4. Ващенко В. С. Мова Тараса Шевченка / В. С. Ващенко. – Харків : Вид-во Харківського державного університету, 1963. – С. 92 – 105.
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел]. – К. – Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
6. Гак В. Г. Субституція термінів в синтигматическом аспекте / В. Г. Гак, В. М. Лейчик // Терминология и культура речи. – М. : Наука, 1981. – С. 47 – 57.
7. Даниленко В. П. Лингвистические требования к стандартизируемой терминологии / В. П. Даниленко // Терминология и норма. – М. : Наука, 1972. – С. 10 – 25.
8. Євтимович В. Московсько-український словник для військових / В. Євтимович. – К. : Друкарня Головної Шкільної Управи В. М, 1918. – 125 с.
9. Лейчик В. М. Термины-синонимы, эквиваленты и варианты / В. М. Лейчик // Актуальные проблемы лексикологии и словообразования. – Новосибирск, 1973. – Вып. 2. – С. 103 – 107.
10. Лисиченко Л. А. Лексикологія сучасної української літературної мови. Семантична структура слова / Л. А. Лисиченко. – Харків : Вища школа, 1977. – 113 с.
11. Михайлова Т. В. Семантичні відношення в українській науково-технічній термінології : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Т. В. Михайлова. – Харків, 2002. – 216 с.
12. Мурашко Л. В. Українська військова лексика в її історичному розвитку (військові звання та посади) : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філолог. наук : спец. 10.02.01. «Українська мова» / Л. В. Мурашко. – К., 1997. – 164 с.
13. Радченко О. І. Мовна норма і варіантність в українській термінології : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01. «Українська мова» / О. І. Радченко. – Харків, 2000. – 203 с.
14. Симоненко Л. О. Формування української біологічної термінології / Л. О. Симоненко. – К. : Наукова думка, 1991. – 151 с.
15. Словник синонімів української мови : у 2-х т. / [А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук та ін.]. – К. : Наук. думка, 1999 – 2000. – Т. 1. – 1040 с., Т. 2. – 960 с.
16. Словник української мови : в 11-ти т. / [гол. ред. І. К. Білодід]. – К. : Наукова думка, 1970. – Т. I. – 799 с.; 1971. – Т. II. – 550 с.; 1972. – Т. III. – 744 с.; 1973. – Т. IV. – 840 с.; 1974. – Т. V. – 840 с.; 1975. – Т. VI. – 832 с.; 1976. – Т. VII. – 723 с.; 1977. – Т. VIII. – 927 с.; 1978. – Т. IX. – 916 с.; 1979. – Т. X. – 658 с.; 1980. – Т. XI. – 699 с.
17. Стельмах М. Чотири броди : [текст] / Михайло Стельмах. – К. : Дніпро, 1981. – 506 с.

18. Тимченко Є. К. Історичний словник українського язика / Є. К. Тимченко – Харків – К. : ДВУ, 1930. – Т. 1. – 528 с.

19. Тимченко Є. К. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст. : у 2 кн. / Є. К. Тимченко / [В. В. Німчук, Г. І. Лиса (підгот., упоряд., ред.)]; НАН України, Українська Вільна Академія Наук у США. – Київ – Нью-Йорк, 2002.

20. Циткина Ф. А. Терминология и перевод / Ф. А. Циткина. – Львов : Изд-во при ЛГУ, 1988. – 157 с.

21. Шкляр В. Залишенець. Чорний Ворон / Василь Шкляр. – Харків : Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2010. – 384 с.

22. Шмельов Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики / Д. Н. Шмельов. – М. : Наука, 1973. – 279 с.

Стаття надійшла до редакції 15.06.2012 р.

УДК 81'366.58:81'37

Л. Б. Наконечна

СЕМАНТИКО-ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ГРАМАТИЧНОЇ КАТЕГОРІЇ ВИДУ

Наконечна Л. Б. Семантико-функціональний потенціал граматичної категорії виду.

У статті на основі досліджень українських та закордонних аспектологів розглянуто семантико-функціональні особливості граматичної категорії виду, описано багатокomпонентну семантику форм доконаного і недоконаного виду.

Ключові слова: дієслово, граматична категорія виду, недоконаний вид, доконаний вид, семантика.

Наконечная Л. Б. Семантико-функциональный потенциал грамматической категории вида.

В статье рассматривается вопрос семантико-функциональных особенностей грамматической категории вида, описывается многокомпонентная семантика форм совершенного и несовершенного видов.

Ключевые слова: глагол, грамматическая категория вида, несовершенный вид, совершенный вид.

Nakonechna L. B. Semantic and functional potential of aspect as grammatical category.

The article devotes to semantic and functional characteristics of aspect as grammatical category (on a material of the Ukrainian and foreign researches). Multifaceted semantic of perfective and imperfective aspect is also described in the work.

Key words: verb, grammatical category of aspect, imperfective aspect, perfective aspect, semantic.

Дієслівна категорія виду – одна з тих граматичних категорій, дослідження яких не тільки розширює уявлення про предмет вивчення і веде до вирішення низки проблем, а й призводить до виникнення

суперечностей і нових питань. Попри численні дослідження, присвячені граматичній категорії виду дієслова, все ж цілісна картина семантико-функціональних особливостей граматичної категорії виду не сформована. З огляду на багатовимірність і сучасний стан проблеми, вважаємо за необхідне розглянути семантико-функціональні можливості видових форм дієслова крізь призму наукових досягнень в аспектології і подати систему значень, репрезентованих видовими формами дієслова.

«Семантико-граматична організація категорії виду являє собою досить складну картину» [9, с. 99]. Як загальнодієслівна, категорія виду охоплює усю систему граматичних форм дієслова, «у певному контексті кожна форма виражає значення або недоконаного виду (НДВ – Л. Н.), або доконаного виду (ДВ – Л. Н.)» [30, с. 337]. Вона взаємодіє з категоріями часу, стану, способу, «виходить за межі морфологічного функціонування, впливаючи на синтаксичну побудову словосполучень, речень, надфразових єдностей» [36, с. 5].

Вид є найбільш «внутрішньою», «захованою» в лексичному значенні категорією дієслова [9, с. 102]. Її зв'язки з дієслівною семантикою настільки глибокі й інтимні, що в багатьох випадках реальність лексичного значення залежить від форми виду і навпаки [36, с. 5]. Недарма В. В. Виноградов образно називав категорію виду «ареною боротьби і взаємодії граматичних і лексичних значень» [8, с. 395] і вказував, що «морфологічний механізм категорії виду складніший і різноманітніший, ніж інших категорій дієслова. Але його малюнок німий, невиразний, без освітлення внутрішніх, семантичних основ видових відмінностей» [8, с. 379].

З іншого боку, граматична категорія виду репрезентує граматичний рівень функціонально-семантичної категорії аспектуальності та посідає центральне місце серед засобів вираження аспектуальних відношень. Як зазначає О. В. Бондарко, граматична категорія виду є «найбільш спеціалізованим і регулярним граматичним засобом, що інтегрує і консолідує інші компоненти цього поля (асpektуальності – Л. Н.) – способи дії, розряди граничних і неграничних дієслів, аспектуально спеціалізовані синтаксичні конструкції, лексичні показники аспектуальності, всі аспектуальні елементи контексту» [7, с. 42]. За допомогою категорії виду «виражаються такі семантичні ознаки, як часова локалізованість, динамічність / статичність, кратність, тривалість, миттєвість, узуальність, починальність, результативність і т.

п.» [13, с. 11]. Таким чином, категорія виду охоплює всю дієслівну лексику, що розподілена між двома «полюсами» – НДВ і ДВ.

Окрім цього, дієслівний вид є категорією, суть якої визначає мовець, його сприйняття дії. Так, А. Лескін ще 1914 року писав: «Доконаний вид називає таку дію, яка для мовця асоціюється із завершеністю, результативністю. Це не означає, що завершеність, граничність дії реально досягнуті: у свідомості наявний момент завершення, досягнення мети (незалежно від місця дії в часі: теперішньому, минулому, майбутньому), а не певна тривалість дії. Недоконаний вид, навпаки, називає таку дію, яка уявляється мовцеві тривалою, незакінченою, нерезультативною» [за 29, с. 3–4]. Ж. Дюрєн називає видом погляд мовця на дію [за 14, с. 26].

Г. А. Золотова складовою дієслівного виду, вважає, окрім семантики дієслова як об'єктивної бази (значення) та ролі виду для висловлення, ще й авторську, суб'єктивну інтерпретацію процесу засобами ДВ чи НДВ [14, с. 27]. Отже, за Г. А. Золотовою, вид – граматична категорія, що виражає спосіб, за допомогою якого мовець відтворює своє одномоментне або тривале сприйняття предикативної ознаки чи узагальнене знання про неї, залучаючи її в таксисні відношення тексту [14, с. 27].

С. Кароляк запропонував семантичну теорію слов'янського виду. Він розглядає вид як суто семантичну категорію, що характеризує не дієслова, а виражені ними поняття. «Вид – внутрішня ознака понять, позначених лексичними морфемами, і конкретні поняття належать або одному, або іншому виду» [за 28, с. 204]. Учений стверджує, що первинні поняття мають або миттєвий вид (ДВ), або тривалий (НДВ). Так, поняття віри, почуттів, любові, ненависті він відносить до тривалого виду (НДВ), тоді як поняття рішення, відмови, кидка – до миттєвого виду (ДВ).

Граматичну категорію виду розглядають перш за все як можливість двоякого зображення тієї самої об'єктивної дії, «двоного погляду мовця на позначувану дієслівною формою дію – погляду на неї як неподільне ціле (ДВ), або без сприймання цілісності дії (НДВ)» [22, с. 306].

Традиційно «семантичну структуру категорії виду визначають дві диференційні ознаки – цілісність і нецілісність дії. НДВ передає процес розгортання, становлення динамічної ознаки. ДВ вказує на цілісність дії, повністю реалізованої або спрямованої на таку реалізацію» [9, с. 99; 10, с. 224].

Однак, незважаючи на нібито чіткий критерій розрізнення семантики ДВ і НДВ, «коли дискутуються значення цієї (видової – Л. Н.) опозиції, дослідницька думка продовжує, як хвилі об берег, розбиватися у пошуках остаточної відповіді. Кожен черговий критерій доконаного виду (завершеність дії, результативність, цілісність, граничність) породжує контрприклад» [14, с. 9]. Аспектологи все ж намагаються виявити ту «головну відмінність, яка розсікала би дієслово на дві рівні частини – доконаний і недоконаний види» [8, с. 391], і при цьому була прийнятною для всіх класів дієслів.

Оскільки «можна припустити, що з різних причин інваріантне значення далеко не завжди можна звести до якої-небудь однієї ознаки» [33, с. 39], адже ДВ і НДВ «реалізують одночасно не одну, а кілька ознак, позначаючи «як те», так «і інше» [33, с. 42], дослідники вказують й інші значення, що, на їхню думку, лежать в основі видової опозиції. Так, О. В. Петрухіна зазначає, що найбільш часто пропонованими у славістиці значеннями для визначення категорійної семантики ДВ і, відповідно, всієї категорії, є граничність, цілісність, завершеність, результат, зміна ситуації, початок нової ситуації. При цьому всі вони, як додає мовознавець, представляють різні сторони одного концепта – границі як часової межі між ситуаціями, яку можна розглядати як «зсередини», з боку самої дії (завершеність і результат), так і «зовні», з погляду зіставлення дії з іншими суміжними у часі ситуаціями (зміна ситуації, початок нової ситуації) [16, с. 21].

Значення одноразовості / багаторазовості також посідають особливе місце серед функцій дієслів ДВ і НДВ [31, с. 11; 9, с. 101; 34, с. 82], адже «значення багатократності закладене у самому семантичному потенціалі НДВ» [19, с. 192.], тоді як значення одноразовості зазвичай передає форма ДВ.

І. П. Мучник виділяє «6 ознак дії, які різними теоріями у тих чи інших комбінаціях були покладені в основу видових відмінностей: 1) завершеність дії; 2) тривалість; 3) нетривалість; 4) обмеженість (граничність); 5) визначеність щодо існування у часі; 6) результативність» [24, с. 97].

А. А. Залізник і А. Д. Шмельов зазначають, що «інваріантне значення доконаного виду різні аспектологи формулюють подібно: усі спроби його експлікації так чи інакше виражають ідею зміни ситуації, погляду зовні на певну границю, за якою виникає нова ситуація» [13, с. 34]. «Спроби ж експлікації інваріантного значення недоконаного виду або узагальнюють не всі його часткові значення (так що під

«інваріантним» фактично розуміють узагальнення низки найбільш характерних його значень), або призводять до розуміння того, що у недоконаного виду інваріантне значення відсутнє» [13, с. 35].

Чітка структурованість системи граматичних категорій передбачає наявність семантичного компонента, який би організовував усі елементи. Таким компонентом у межах категорії виду аспектологічна традиція називає ознаку «неподільної цілісності дії» для ДВ і «нецілісності» для НДВ. Саме цю ознаку, що увібрала в себе значення результативності, граничності, комплексності та їх антиподів, вважають власне видовою функцією, категорійним значенням виду [27, с. 33; 3, с. 166–167].

Окрім власне категорійних семантичних функцій, морфологічна категорія виду бере на себе додаткове навантаження, виконуючи функції або інших категорій, або такі, які не мають опори на спеціальну систему граматичних форм [3, с. 144]. Такими невластивими функціями, чи некатегорійними значеннями, є значення одночасності, послідовності, кратності. Вони виникають на синтагматичному рівні, у результаті взаємодії певної видової форми з різними елементами контексту.

Узагальнивши погляди аспектологів щодо визначальних семантичних ознак дієслів ДВ і НДВ, подаємо низку значень, які репрезентують видові форми ДВ і НДВ у прямому використанні (нейтралізацію і транспозицію видових значень тут не розглядаємо):

ДВ позначає:

- 1) граничність, межу дії, обмеженість виявлення дії [4, с. 57; 5, с. 147; 8, с. 394; 16, с. 21; 20, с. 11; 31, с. 11; 36, с. 14];
- 2) результат, вичерпаність дії [8, с. 394; 31, с. 10];
- 3) точковість дії: початок, кінець або початок і кінець одночасно [17, с. 199; 34, с. 82; 35, с. 9];
- 4) цілісність дії – усі фази здійснення дії існують сукупно [3, с. 167; 9, с. 99; 15, с. 132–133; 22, с. 309; 27, с. 33];
- 5) одноразовість дії [31, с. 10];
- 6) зміну ситуації [34, с. 82]; виникнення нової ситуації [25, с. 85–88], нового стану [5, с. 153; 6, с. 138];
- 7) наявність семи «почати (існувати)» [11, с. 130; 12, с. 105–108];
- 8) послідовність дій [3, с. 146; 27, с. 33];
- 9) подію [13, с. 16, 35].

НДВ як протичлен ДВ вказує на:

- 1) неграничність дії – дія не має межі або не досягла її [4, с. 57; 9, с. 101];
- 2) дію, спрямовану на результат [31, с. 10];
- 3) необмеженість ситуації у часі, дію у процесі здійснення [2, с. 118; 9, с. 101; 18, с. 145; 35, с. 9];
- 4) нецілісність – серединну фазу [3, с. 167; 9, с. 99; 15, с. 132–133; 22, с. 309; 27, с. 33];
- 5) багаторазовість дії [9, с. 101; 19, с. 192; 31, с. 11; 34, с. 82];
- 6) відсутність ознаки «виникнення нової ситуації» [6, с. 164–165];
- 7) наявність семи «існувати в кожному із низки послідовних моментів» [12, с. 105–108];
- 8) одночасність дій [27, с. 33; 3, с. 146];
- 9) процес, стан [13, с. 16].

Отже, категорія виду – особливий тип граматичної категорії, що вирізняється багатоплановістю, поліфункціональністю, кожна з граем категорії виду є виразником багатокомпонентної дієслівної семантики. Неоднотайність аспектологів у поглядах на низку важливих питань характеристики категорії виду, зокрема на інваріантне значення кожного з видів, семантичні можливості видових форм, вживаних у прямому і переносному значенні, на рівноправність компонентів видової опозиції і лексичний аспект у ній, свідчить про необхідність подальшого практичного вивчення граматичної категорії виду і перспективність цих досліджень.

Література

1. Авилова Н. С. Вид глагола и семантика глагольного слова / Н. С. Авилова. – М. : Наука, 1976. – 328 с.
2. Бондарко А. В. Вид и время русского глагола: (значение и употребление) : [учебн. пособ.] / А. В. Бондарко – М., 1971. – 239 с.
3. Бондарко А. В. Грамматическое значение и смысл / А. В. Бондарко. – Л., 1978. – 175 с.
4. Бондарко А. В. Лимитативность как функционально-семантическое поле / А. В. Бондарко // Теория функциональной грамматики. Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис. – Л., 1987. – С. 46–63.
5. Бондарко А. В. Основы функциональной грамматики. Языковая интерпретация идеи времени / А. В. Бондарко. – СПб. : Изд-во С-Пб ун-та, 1999. – 260 с.
6. Бондарко А. В. Проблемы грамматической семантики и русской аспектологии / А. В. Бондарко. – СПб., 1996.
7. Бондарко А. В. Содержание и типы аспектуальных отношений / А. В. Бондарко // Теория функциональной грамматики. Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис. – Л., 1987. – С. 40–45.
8. Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове : [учебн. пособ.] / В. В. Виноградов. – М., 1972. – 614 с.

9. Вихованець І. Р. Частина мови в семантико-граматичному аспекті / І. Р. Вихованець. – К., 1988. – 256 с.
10. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови : Академічна граматики української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська. – К. : «Пульсар», 2004. – 400 с.
11. Гловинская М. Я. Инвариант совершенного вида в русском языке / М. Я. Гловинская // Типология вида : Проблемы, поиски, решения. – М., 1998. – С. 125–134.
12. Гловинская М. Я. Семантические типы видового противопоставления / М. Я. Гловинская. – М., 1982. – 155 с.
13. Зализняк А. А. Введение в русскую аспектологию / А. А. Зализняк, А. Д. Шмелев. – М., 2002. – 226 с.
14. Золотова Г. А. Категория времени и вида с точки зрения текста / Г. А. Золотова // Вопросы языкознания. – 2002. – №3. – С. 8–29.
15. Исаченко А. В. Грамматический строй русского языка в сопоставлении со словацким / А. В. Исаченко. – Братислава, 1960. – Т. 2. – 577 с.
16. Канеко Ю. Аспектуальная семантика в глагольных системах русского и японского языков (сопоставительный анализ фрагментов языковой картины мира) / Ю. Канеко, Е. В. Петрухина // Вопросы языкознания. – 2004. – №4. – С. 19–22.
17. Копечный Ф. Из книги «Основы чешского синтаксиса» / Ф. Копечный // Вопросы глагольного вида. Сб. стат. Переводы. – М. – 1962. – С. 197–210.
18. Кошмидер Э. Очерк науки о видах польского глагола. Опыт синтеза / Э. Кошмидер // Вопросы глагольного вида. Сб. стат. Переводы. – М., 1962. – С. 105–167.
19. Кюльмоя И. П. О семантике видео-временных форм глаголов в полипредикативных конструкциях / И. П. Кюльмоя // Языки малые и большие. In memoriam acad. Nikita I Tolstoi (Slavica Tartuensia IV). – Tartu, 1998. – С. 186–196.
20. Маслов Ю. С. Очерки по аспектологии / Ю. С. Маслов. – Л., 1984. – 263 с.
21. Маслов Ю. С. Вопросы глагольного вида в современном зарубежном языкознании / Ю. С. Маслов // Вопросы глагольного вида. – М., 1962. – С. 7–32.
22. Маслов Ю. С. Глагольный вид в современном болгарском литературном языке (Значение и употребление) / Ю. С. Маслов // Вопросы грамматики болгарского литературного языка. – М., 1959. – С. 157–312.
23. Маслов Ю. С. Результатив, перфект и глагольный вид / Ю. С. Маслов // Типология результативных конструкций: (результатив, статив, пассив, перфект). – Л., 1983. – С. 41–54.
24. Мучник И. П. Грамматические категории глагола и имени в современном русском языке / И. П. Мучник – М., 1971. – 298 с.
25. Падучева Е. В. Семантические исследования. Семантика времени и вида. Семантика нарратива / Е. В. Падучева. – М., 1996. – 464 с.
26. Петрухина Е. В. К дискуссии о теории глагольного вида в русском языке / Е. В. Петрухина // Вестник Московского университета. Сер. 9. Филология. – 1988. – №4. – С. 81–87.
27. Петрухина Е. В. Категория глагольного вида и транспозиция морфологических форм (на материале чешского в сравнении с русским) / Е. В. Петрухина // Вестник Московского университета. Сер. 9. Филология. – 1977. – № 6. – С. 32–41.
28. Петрухина Е. В. Словянский вид в контексте современной лингвистической теории / Е. В. Петрухина // Вестник Московского университета. Сер. 9. Филология. – 1997. – №2. – С. 201–207.

29. Рахманкулова И. Е. К вопросу о теории аспектуальности / И. Е. Рахманкулова // Вопросы языкознания. – 2004. – №1. – С. 3–27.

30. Русанівський В. М. Дієслово / В. М. Русанівський // Сучасна українська літературна мова : Морфологія / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1969. – С. 296–429.

31. Русанівський В. М. Значення і взаємозв'язок граматичних категорій виду і часу / В. М. Русанівський // Українська мова і література в школі. – 1959. – №4. – С. 7–13.

32. Русанівський В. М. Структура українського дієслова / В. М. Русанівський. – К., 1971. – 315 с.

33. Семиколенова О. І. До проблеми пошуку інваріантного значення виду російського дієслова / О. І. Семиколенова // Мовознавство. – 2002. – № 1. – С. 38–45.

34. Соколова С. О. Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові : [монографія] / С. О. Соколова. – К., 2003. – 283 с.

35. Соколова С. О. Семантика и стилистика русского глагола / С. О. Соколова, Н. П. Шумарова. – К., 1988. – 144 с.

36. Шелякин М. А. Основные проблемы современной русской аспектологии / М. А. Шелякин // Вопросы русской аспектологии. – Воронеж, 1975. – Т.46. – С. 5–27.

Стаття надійшла до редакції 05.09.2012 р.

УДК 811.161.2'373

І. І. Овчиннікова

АДРЕСАТНА СИНТАКСЕМА В РЕЧЕННЯХ З ДІЄСЛІВНИМИ ПРЕДИКАТАМИ ДІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Овчиннікова І. І. Адресатна синтаксема в реченнях з дієслівними предикатами дії в українській мові.

У статті розглянуто особливості реалізації адресатної синтаксеми в реченнях з дієслівними предикатами дії; схарактеризовано способи вираження об'єктного компонента, який позначає адресата дії; виявлено залежність між семантикою предиката і семантикою синтаксем, які супроводжують спосіб вираження адресатності в реченні.

Ключові слова: дія, об'єкт, предикат, синтаксема, адресат, датив, делібератив.

Овчинникова И. И. Адресатная синтаксема в предложениях с глагольными предикатами действия в украинском языке.

В статье рассмотрены особенности реализации адресатной синтаксемы в предложениях с глагольными предикатами действия; охарактеризованы способы выражения объектного компонента, обозначающего адресата действия; выявлена зависимость между семантикой предиката и семантикой синтаксем, сопутствующих способу выражения адресатности в предложении.

Ключевые слова: действие, объект, предикат, синтаксема, адресат, датив, делибератив.

Ovchynnikova I. I. Address syntaxema in sentences with verbal predicates of the Ukrainian language.

The article deals with the features of address syntaxema in sentences with verbal predicates of an action; the ways of expressing object component that marks the addressee of an action were characterized; the relationship between the semantics and predicate semantics syntaxema which accompanying the way of expressing address direction in the sentence.

Key words: action, object, predicate, syntaxema, addressee, dative, deliberativy.

Для речень української мови, організованих дієслівними предикатами дії, типовими є такі актанти, як суб'єкт та об'єкт. Суб'єкт дії завжди є агентивним, йому властиві контрольованість, активність, цілеспрямованість, вольовий намір. Об'єкт при цьому може мати різні характеристики, оскільки дія, спрямована на нього, визначає його зміст залежно від мети й кінцевого результату, запланованого суб'єктом.

Семантиці об'єкта належить важлива роль у процесі реалізації значення дієслів дії, бо його позиція і лексичне наповнення виступають своєрідним індикатором сполучуваності дієслів. А. Вежбицька зазначає, що об'єкт перехідних дієслів є істотою, а перехідні дієслівні предикати – це дієслівні предикати дії. Перехідні дії на зразок *рубати дерево, ламати гілку, смажити м'ясо*, за її словами, «настільки суттєві для виживання людей, що майже не дивує те, що основний сценарій, який розігрується у них, закодований практично в усіх граматиках людських мов» [1, с. 69]. Для дієслівних предикатів дії характерним є субстанціальний об'єкт, виражений артефактами – іменниками з предметним значенням або будь-якими словоформами, вибір яких залежить від різновиду суб'єктно-об'єктних відношень. Поява в позиції об'єкта іменників з абстрактною (пропозитивною) семантикою спричиняє дематеріалізацію дієслова, переходу до класу так званих синсемантичних одиниць: *кувати перемогу, прорізати тишу, зарубати проект, знищити віру*; при цьому, на думку дослідників, абстрактні іменники зазнають опредметнення, конкретизації.

Поряд із прямим об'єктом, на який безпосередньо спрямована дія суб'єкта, у реченнях, організованих дієслівними предикатами дії, може виступати ще один, непрямий об'єкт, який зазнає опосередкованого впливу. Розширення синтаксичної структури за рахунок уведення актанта, який позначає об'єкт, безпосередня або опосередкована участь якого у певній ситуації спрямована на реалізацію тієї чи іншої дії, базоване на уявленні про адресата.

Адресат – це синтаксема, яка засвідчує існування непрямого об'єкта, для якого призначена дія з прямим об'єктом, наприклад: *Старий самотній лісник **майстрував собі хату*** (О. Коломієць); *Якби жива була моя мати, вона б мене пожалувала й **гостинця мені принесла б, і вишила б мені квітками сорочку, і накупила б мені стрічок та квіток*** (І. Нечуй-Левицький). «При розумінні адресата як учасника дії на користь чи шкоду якому вона здійснюється, під адресатністю слід розуміти спрямованість на особу фізичної чи моральної дії, незалежно від того позитивний чи негативний характер вона носить, пов'язана з передачею чи з отриманням об'єкта» [6, с. 37].

Адресатна синтаксема представляє так званий «опосередкований об'єкт» (М. Всеволодова), особливий тип об'єктного актанта, на який дія спрямована не безпосередньо, а через вплив на прямий об'єкт. Попри те, що він не підпадає впливу суб'єкта, адресат усе ж таки передбачений під час реалізації певної ситуації, однак його роль не самостійна, а залежна [2, с. 174].

М. Плющ відзначає, що адресат у реченнях української мови «тракується як вторинний об'єкт, що виник внаслідок внутрішньомовних залежностей – сильного керування дієслів, а також віддієслівних іменників і прикметників словоформою давального, яка семантично доповнює керуюче слово» [8, с. 45–46]. Адресатна синтаксема, згідно з її твердженням, репрезентує не конкретну семантику (користі, призначення, обмеження і т. п.), а зумовлюється семантикою дієслова, яке потребує уточнення об'єкта. У реченні із заповненими позиціями прямого об'єкта та об'єкта – адресата дії жодна з цих словоформ не виявляє семантичної домінанті. Реалізуючи «праву» валентність дієслова, обидві словоформи утворюють з дієсловом дії єдиний комплекс, обов'язковий компонент його структури [8, с. 46].

Дослідники по-різному підходять до семантичної деталізації адресатної синтаксеми. М. Всеволодова виділяє 4 основних типи адресатів: власне адресат, реципієнт, бенефіцієнс і дестинатив [2, с. 174–175]. У теорії функціонального синтаксису була висловлена думка про те, що всі адресатні актанти можуть бути названі реципієнтами, які розрізняються за актуальністю своєї ролі в реченні. Так, «отримувач» матеріального об'єкта та «слухач» інформації є безпосередніми реципієнтами, оскільки їхня актуальність у структурі речення незаперечна. Поряд із виділеними, в реченні може бути названий «прогнозований» реципієнт, який може взяти, а може і не взяти участі в певній ситуації (*А купив книжку для Б*, однак це не означає, що Б цю книжку візьме; *А зв'язав светр Б*, однак невідомо, чи

Б носитиме цей светр тощо), а також бенефіціант, який нічого не отримує і не сприймає, але дія відбувається для нього (*А зав'язав Б шнурки*) [4, с. 169]. Сучасні дослідники виділяють також «співрозмовника», «релянта», «слухача» і т. ін. [7, с. 209].

На нашу думку, усі класифікаційні підходи до семантичного подрібнення адресатного актанта можуть бути зведені до систематизації речень з певними семантичними типами дієслівних предикатів, які, власне, і визначають характер адресата. Відповідно до виділених типів предикатів у межах семантичного класу дієслів дії «вторинні актанти», для яких ця дія відбувається, також набувають типових класифікаційних характеристик.

1. Найперший тип речень з дієслівними предикатами дії містить адресата, який отримує матеріальний об'єкт, наприклад: *Кайдаш пішов у вітвар служити за паламаря, посвітив свічки перед образами й **подав священникові** кадильницю* (І. Нечуй-Левицький). Згідно з термінологією М. Всеволодової, такий актант називаємо реципієнтом. Групу дієслів дії, які формують аналізовані речення, складають одиниці «із семантикою давання, дарування, віддавання, допомоги, що виявляють здатність підпорядковувати два об'єктних відмінки – знахідний прямого і давальний непрямого об'єкта» [8, с. 47]: *дати, віддати, подати, роздати, дарувати, роздарувати, допомогти, позичити, відпустити, зібрати, відкласти, забронювати, забезпечити, сплатити, купити* і т. ін., наприклад: *Андронаті скрипку **відав товаришеві** – цимбалістові, що прийшов враз з ним* (О. Кобилянська); *Знаю, що вона **позичила** десять тисяч одному молдавському **панові** за чималі проценти* (І. Нечуй-Левицький).

М. Плющ виділяє у межах дієслів, які передбачають спрямованість дії на реципієнта, також дієслова «із семантикою служіння, догідливості, прохання і под., які складають відносно невелику групу» [8, с. 47]: *служити, слугувати, прислужувати, прислужитися, коритися, кланятися, молитися, лестити, наслідувати, потакати, годити, вторити, кивати, присягати, пробачати* і т. ін., наприклад: *Не зраджував України мій батько! Він **їй служив** з-під царської руки не гірш, ніж вороги його служили з-під польської корони* (Леся Українка). Видається, що цю групу предикатів доцільно зарахувати до дієслів діяльності, які вирізняються на тлі дієслів дії тим, що не мають у семантичній структурі компонента 'перехідність', тобто не передбачають єдиного об'єкта, який мусить змінити свою властивість чи стан у результаті дії. В українській мові

превалюють синтаксичні конструкції, де дієслівні предикати зі значенням діяльності виступають в одновалентній, суб'єктній, неперехідній позиції.

Типовою формою реалізації адресата при аналізованих дієслівних предикатах є безприйменикова форма давального відмінка (N_3), яка часто засвідчує при цьому облігаторність актанта, проте не завжди, пор.: *Він зняв з свого пальця перстень і дав його дівчині* (облігаторний актант), *що так і зашарілася* (М. Старицький) – *Патlach поділив усе на три купки й роздав [людям]* (факультативний актант) (В. Підмогильний). Облігаторною адресатна синтаксема є в тому випадку, коли дієслівний предикат виявляє синсемантичність, тобто комунікативну незавершеність. У протилежному випадку адресат є факультативним і його вилучення зі структури речення не впливає на його змістову завершеність.

2. У другому типі речень з дієслівними предикатами дії реалізований адресат, який отримує певну інформацію, наприклад: *Бродський підсів до ревізора і з захопленням розповідав йому про свої таланти* (М. Хвильовий); *Жінка подякувала прибульцю, але руки йому не подала* (В. Терещук). Це група синтаксичних конструкцій, сформована на основі предикатів мовленнєвої дії; вона виявляє найстрокатіший семантичний спектр. Дієслова мовленнєвої дії «найчастіше пов'язують з адресатністю, бо вони передають адресоване відношення суб'єкта до об'єкта: основний зміст речень з такими предикатами – звернення слів суб'єкта до адресата з метою привернути увагу співрозмовника, морального впливу на нього, чи залучити його до співбесіди» [5, с. 37].

У термінологічному оформленні М. Всеволодової вторинний об'єкт має назву власне адресата (отримувача інформації), А. Мустайокі називає його простіше – слухач. При цьому, зауважує М. Всеволодова, власне адресат може бути активним або пасивним співучасником ситуації (співрозмовником або просто слухачем, який необов'язково сприймає спрямовану на нього інформацію) [2, с. 175].

Н. Правдіна зауважує, що речення, сформовані дієсловами передачі інформації (мовленнєвої дії) дуже близькі до речень, сформованих на основі дієслів передачі матеріального об'єкта [7, с. 209]. Основною схожістю є спосіб вираження адресатної синтаксеми – форма давального відмінка (N_3), наприклад: *І, не чекаючи на відповідь, він обуреним тоном оповів їй свою пригоду* (О. Кобилянська); *Той чоловік у сорочці пояснював йому інцидент на*

вокзалі (М. Йогансен).

Окрім того, як і дієслова передачі матеріального об'єкта, дієслова мовлення переважно характерні перехідністю, яка засвідчує наявність прямого об'єкта. Перехідність дієслів мовленнєвої дії «передбачає, що з двох основних «учасників» дії один виражається в активному реченні формою суб'єкта, інший – формою прямого об'єкта» [5, с. 37]: *Сулейман кинув роботу й **повідомив** синові останню новину, яка вже облетіла Бахчисарай* (М. Коцюбинський). Згідно з твердженням Н. Ніколаєвої, ця ознака допомагає відокремити дієслова мовлення від дієслів звучання, для яких таке керування нехарактерне. Але варто зазначити, що якщо дієслова звучання виступають у значенні дієслів мовлення (переносне вживання), вони набувають перехідності: *...голос, як розбитий чавун, хрипів, а далі й зовсім спав, не говорила вона, а щось стиха **сичала*** (Панас Мирний); *Проценко ішов посередині і щось **цебетав**, і регіт молодих панянок весело роздавався навкруги і підохочував його до нових переказів* (Панас Мирний) [5, с. 37–38].

Так само, як і дієслова передачі матеріального об'єкта, дієслова мовленнєвої дії можуть виявляти ознаки неперехідності і не передбачати поширення адресатним актантом. У такому разі адресат може вважатися факультативним поширювачем, пор.: – *Про Редьківну нема чого думати! І з голови собі викинь її! – часто **говорив** батько синові* (І. Нечуй-Левицький) – *Правду ж таки **говорив** [йому]* (факультативний актант) *цей крутов'язий у новенькім кашкеті* (О. Гончар). До дієслів мовленнєвої дії, які факультативно передбачають поширення актантом-адресатом, належать *базікати, балакати, белькотати, бубоніти, буркотати, бурмотати, варнякати, волати, галдикати, гомоніти, жартувати, злословити, кричати, лепетати, лихословити, мимрити, патякати, причитати*. При їхньому додатковому поширенні зберігається основна семантика дієслова, вона лише конкретизується, набирає нових відтінків. Ці дієслова варто розглядати як такі, у яких необхідність додаткового поширювача дуже послаблена, і він реалізується у структурі лише за необхідності уточнення загальної семантики дієслова [5, с. 38].

До дієслів мовленнєвої дії, які обов'язково передбачають перехідність на об'єкт, належать *агітувати, баяти, винити, глузувати, глумитися, грубіянити, гудити, гукати, інструктувати, картати, кепкувати, кликати, клясти, командувати, консультувати, корити, критикувати, лаяти, лестити, нарікати, ораторствувати, резонерствувати, ремствувати, сварити, скандувати, славити,*

соромити, фразерствувати, хвалити, цитувати [5, с. 39], наприклад: *Не помітивши навіть батька, [Мокій] **переконавав** далі, **агітував** Улю* (М. Куліш). За відсутності прямого об'єкта семантика наведених дієслів сприймається як неповністю реалізована.

Очевидно, що обидва типи речень – з адресатом, що отримує матеріальний об'єкт, і з адресатом, що сприймає певну інформацію, включають до свого складу акціональні предикати. Однак при всій їхній схожості (а це, передусім, наявність у структурі речень таких облігаторних денотативних ролей, як адресант і адресат), ці речення мають значну відмінність.

По-перше, сам об'єкт передачі при дієсловах мовлення (тобто інформація) не є матеріальним. Відповідно, синтаксема, яка виражає цей об'єкт у реченні, має інакше визначення. А. Мустайокі називає нематеріальний об'єкт передачі «темою», наголошуючи, що тема, по суті, є змістом передачі [4, с. 169]. У мовознавстві трапляються також номінації «зміст», «інформація», «предмет мовлення», «суть мовлення» тощо [3; 5; 6; 7; 8].

По-друге, речення з адресатною синтаксемою, сформовані на основі дієслівних предикатів мовленнєвої дії, включають до свого складу особливий, властивий тільки їм структурний компонент, який позначає «особу, предмет, подію, що є об'єктом інтелектуальної діяльності адресанта» [2, с. 144] – **делібератив**. Деліберативний актант репрезентує об'єкт мовлення і, як правило, репрезентований прийменниковою формою **про** + **N₄**, наприклад: *Я **розповів** Ромці **все про** дивного Діда Мороза, **про** чарівний годинник з Ковалями Щастя, **про** хвилинки-щастинки-золотинки і **про** те, які хвилини бувають найщасливішими, особливо перед Новим роком... (В. Нестайко); ***Інформуйте** мене про хід операції щопівгодини! Ясно?* (Ю. Андрухович). «Делібератив у реченнях, сформованих дієсловами передачі інформації, виступає як змістовий аналог об'єкта передачі. Саме делібератив є основним конституювальним компонентом денотативної структури речень передачі інформації, навіть якщо він не названий» [7, с. 210].*

До дієслів мовленнєвої дії, які визначають наявність у структурі речення прямого об'єкта, деліберативного об'єкта й адресата, належать *благати, веліти, відповідати, віщувати, диктувати, доказувати, домовлятися, доповідати, дякувати, запевняти, зауважувати, заявляти, звати, зичити, зізнаватися, іменувати, інформувати, канючити, молити, називати, наказувати, натякати, обіцяти, оголошувати, переконувати,*

питати, повідати, повідомляти, повірjати, повістувати, попереджати, пояснювати, присягати, пропагувати, проповідувати, просити, радити, рапортувати, рекомендувати, твєрдити, титулувати, умовляти, хвастати, наприклад: *Дашкович **питує** у Ольги про інститут, про науки* (І. Нечуй-Левицький); *Увечері того ж дня Голуб'ятніков **рапортував** штабу про трус і арешт рядового 134-ої Стефана Бойка* (Г. Шкурупій). Ці дієслова мовлення означають «такий процес реальної дійсності, що співвідноситься одночасно з двома об'єктами: внутрішнім і зовнішнім. Внутрішній об'єкт означає зміст висловлення, а зовнішній має значення адресата дії або вказує на особу, з якою відбувається процес мовлення. Отже, тривалентні дієслова передбачають такі правобічні субстанціальні компоненти, як: об'єкт і адресат. Такі дієслова часто у традиційній граматиці визначаються як лексеми з подвійним керуванням» [5, с. 39].

Н. Ніколаєва зауважує, що при таких дієсловах засобами вираження адресатності виступатимуть одиниці двох рівнів: лексико-семантичного, представленого зазначеними дієслівними лексемами, та морфологічного – формами давального, орудного і родового відмінків залежних від дієслів компонентів. Отже, синтаксичною валентністю адресатних дієслів визначається здатність більшості з них керувати залежними словоформами, що виконують функції суб'єкта, об'єкта й адресата, та спроможність з більшим чи меншим ступенем імовірності прогнозувати граматичні форми керованих одиниць. Перший актант (суб'єкт) репрезентований номінативом, на нього спрямована формальна і семантична валентність дієслова, бо лівобічна валентність дієслова створює речення як предикативну одиницю. Другий актант при дієсловах мовлення, як правило, позначає об'єкт дії суб'єкта, а третій актант – того, кому чи для кого адресована вся дія. За відсутності будь-якого з цих учасників ситуації порушується граматичність і комунікативність речення [5, с. 40].

При цьому в межах виділеної групи речень з дієслівними предикатами мовленнєвої дії функціонують такі дієслова, семантика яких передбачає не обов'язкове, а факультативне поширення адресатом за наявності прямого об'єкта (*бесідувати, бідкатися, висловлювати, говорити, дебатувати, декламувати, дискутувати, диспутувати, жалітися, казати, коментувати, мовити, описувати, підбурювати, повторювати, повчати, полемізувати, рекламувати, розказувати, розмовляти, розповідати, сперечатися, характеризувати, шептати*), наприклад: *Ще довго ходив [він] по хаті та неспвідомо **щось шептав*** (В. Стефанік) – *На третій день знову благополучно, а на четвертий,*

виряджаючи на ранок хлопців до машини, одрадяни щось їм таємно шептали... (Панас Мирний). Входячи і виходячи зі складу синтаксичних структур, факультативний поширювач істотно не впливає на сприймання семантики дієслівного предиката [5, с. 40].

Отже, деліберативний актант у реченнях з дієсловами мовленнєвої дії засвідчує, що їхня структура й тип адресатної синтаксеми суттєво відрізняється від набору моделей речень з дієсловами передачі матеріального об'єкта, оскільки сам характери і кількісний склад денотативних ролей цих речень різний. Дослідники наголошують також і на тому, що ситуації передачі інформації є різноманітнішими за кількістю актантних ролей, ніж ситуації передачі матеріального об'єкта [7, с. 210].

3. У третьому типі речень з дієсловами дії репрезентований адресат, на користь якого відбувається дія. У результаті виконання дії такий адресат отримує певну вигоду або зазнає збитків, наприклад: *Я для тебе животною й дишу, працюю і на чин служу* (І. Нечуй-Левицький); *А хіба ж весілля справляється для зятя? Чом же не для дочки та й не для нас?* (І. Нечуй-Левицький). М. Всеволодова визначає таку адресатну синтаксему як бенефіцієнс [2, с. 145], загалом у мовознавстві трапляються схожі терміни – «бенефактив», «бенефіціант», «бенефактор» і под. [3; 4; 5; 6; 8], що позначають учасника ситуації, який не ані є агентом, ані пацієнсом, однак інтереси якого безпосередньо враховані під час виконання певної дії.

Предикатами в реченнях з аналізованим типом адресата виступають дієслова найрізноманітніших груп: фізичної дії, наприклад: *Береш по довжині чобота брусочок березини, явора або кленини, вистругуєш з нього копаничку, робиш східчик для каблука, а низом рівенько пропускаєш дрiт, чим товщій, тим краще* (М. Стельмах), мовленнєвої дії, наприклад: *А цю пісню він співав для Ганни* (В. Винниченко), інтелектуальної дії, наприклад: *Те місце вибрали панночки Пшепшинські для своєї комедії* (І. Нечуй-Левицький), діяльності: *Німці працювали більш для своєї ерудиції, ніж для підняття гору духа молодіжі* (І. Нечуй-Левицький).

4. Четвертий тип речень містить адресата, для якого призначена певна дія, однак невідомо, чи матиме ця дія результат, наприклад: *Я ще раз зітхнув – і для себе, і щоб дід пожалів мене, безчобітного* (М. Стельмах).

У термінології, запропонованій М. Всеволодовою, цей тип адресата названий дестинативом, який позначає особу чи предмет, що

визначає цілеспрямованість дії [2, с. 145]. Дестинатив у мовознавстві розглядають у межах функціонально-семантичного поля категорії 'мета' і визначають як «цільовий предмет», що виражає семантику призначення дії [3; 8]. Простіше кажучи, адресатна синтаксема в аналізованому типі речень має семантичний відтінок мети, бо виконання дії спрямоване на досягнення певного результату, який і буде призначено адресатові.

Як і в третьому, у четвертому типі речень предикатами здатні виступати дієслова різних груп, які репрезентують поняття 'дія': фізичної дії, наприклад: *Ти своєю лопатою **копаєш** ями для добрих людей* (М. Стельмах), мовленнєвої дії, наприклад: *Для підняття всезагального духу парубок **проспівав** кілька панегіриків і одну оду* (М. Хвильовий), руху, наприклад: *Для її порятунку суди **прибігло** багато людей, та так набилося в малесеньке приміщення, що й дихати було годі* (Ю. Винничук), переміщення об'єкта, наприклад: *Сергій для переконливості **кладає** на стіл аришинну бомбу і шельмувато зиркає на Шевка* (М. Стельмах) тощо.

Щодо третього і четвертого типів речень з адресатною синтаксемою доцільно зауважити, що семантичні межі між ними невизначені. Це спричинено, по-перше, тим, що обидва типи наближені до вираження цільової семантики, а по-друге, їм властива однакова форма вираження адресата: прийменник *для* + форма родового відмінка (*для* + N₂)

М. Плющ відзначає, що прийменниково-відмінкова конструкція *для* + N₂ забезпечує конкретизацію значення мети, яке при заміні її безприйменниковою формою давального відмінка «пригнічується семантикою спрямування дії до адресата» [8, с. 51]. Якщо давальний відмінок виражає адресатний об'єкт як мету дії взагалі, стверджує дослідниця, то конструкції з прийменником *для* – указують на конкретну мету використання прямого об'єкта. Загалом же прийменниково-відмінкові конструкції зі значенням цільового призначення об'єкта дії характеризують саму дію поза зв'язком з об'єктом-адресатом [8, с. 51–52].

Отже, проведений аналіз дав змогу констатувати, що дієслова дії в українській мові в синтаксичних структурах відкривають позицію не лише *для* прямого, а й *для* «вторинного», непрямого об'єкта-адресата, *для* якого опосередковано призначене виконання певної дії. Найпоширенішими в українській мові є речення, сформовані на основі дієслівних предикатів передачі матеріального об'єкта та мовленнєвої дії. Дієслова такої семантики передбачають розширення синтаксичної

структури за рахунок уведення в речення об'єкта-реципієнта, слухача, «релянта» і т. ін.

Типовою формою вираження адресатної синтаксеми є безприйменникова форма давального відмінка іменної частини мови, однак можливим є також вираження адресата прийменниковою формою *для* + родовий відмінок. У такому випадку адресатна синтаксема має цільовий відтінок у семантиці й позначає об'єкта, для якого призначене виконання певної дії, однак невідомо, чи матиме це певний результат.

Література

1. Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков : [пер. с англ.] / Анна Вежбицкая. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1999. – I–XII. – 780 с.
2. Всеволодова М. В. Теория функционально-коммуникативного синтаксиса. Фрагмент прикладной (педагогической) модели языка : [учебник] / Майя Владимировна Всеволодова. – М. : Изд-во МГУ, 2000. – 502 с.
3. Леута О. І. Структура і семантика дієслівних речень в українській літературній мові : [монографія] / Олександр Іванович Леута. – К. : Такі справи, 2008. – 208 с.
4. Мустайоки А. Теория функционального синтаксиса : От семантических структур к языковым средствам : [монографія] / Арто Мустайоки. – М. : Языки славянской культуры, 2006. – 512 с.
5. Ніколаєва Н. Г. Семантико-синтаксична організація речень з дієслівними предикатами мовлення : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Наталія Геннадіївна Ніколаєва. – К., 2003. – 236 с.
6. Пац Л. І. Синтагматика адресатних дієслів сучасної української мови / Л. І. Пац // Синтагматика і прагматика граматичних структур : зб. наук. праць. – Донецьк, 1998. – С. 32–46.
7. Правдина Н. Описание классов моделей предложений и ролевая грамматика (на материале предложений, сформированных глаголами передачи информации) / Н. Правдина // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць. Вип. 13 / Укл. : Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк : ДонНУ, 2005. – С. 208–212.
8. Плющ М. Я. Категорії суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення : [монографія] / Марія Яківна Плющ. – К. : Вища школа, 1986. – 176 с.

Стаття надійшла до редакції 20.09.2012 р.

ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ КОМУНІКАТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ЛЮДИНИ : ПАРАМЕТРИ ВЕРБАЛЬНОЇ І НЕВЕРБАЛЬНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Осіпова Т. Ф. Гендерний аспект комунікативної поведінки людини: параметри вербальної і невербальної комунікації.

У статті висвітлено фізіологічні й соціокультурні передумови гендерної комунікації, що реалізується вербальними й невербальними засобами, формуючи гендерні стереотипи комунікативної поведінки, знання яких є важливим чинником ефективної комунікації.

Ключові слова: комунікативна поведінка, параметри вербальної і невербальної комунікації, гендерна комунікація, гендерні стереотипи, ефективність комунікації.

Осіпова Т. Ф. Гендерный аспект коммуникативного поведения человека: параметры вербальной и невербальной коммуникации.

В статье описаны физиологические и социокультурные основы гендерной коммуникации, которые реализуются с помощью вербальных и невербальных средств, формируя гендерные стереотипы коммуникативного поведения, знание которых обеспечивает эффективность коммуникации.

Ключевые слова: коммуникативное поведение, параметры вербальной и невербальной коммуникации, гендерная коммуникация, гендерные стереотипы, эффективность коммуникации.

Osyпова T. F. Gender aspect of communicative behaviour of a human: verbal and non-verbal parameters of communication.

Physiological and sociocultural preconditions for gender communication which realizes both by verbal and non-verbal means and forms gender stereotypes of communicative behaviour were analyzed in the article. The knowledge of such stereotypes is an important factor in efficient communication.

Key words: communicative behavior, verbal and non-verbal communication parameters, gender communication, gender stereotypes, communication efficiency.

Специфіка комунікації чоловіка й жінки між собою й з іншими має глибоке соціофізіологічне підґрунтя, що пов'язане з еволюцією людини. Як зазначають фахівці, доісторична людина мала обмежене коло спілкування – за все життя вона могла зустрітися приблизно зі 150 особами, що відповідно впливало на рівень вербального спілкування; до того ж, відповідну роль відігравала й особлива диференційована діяльність давнього чоловіка й жінки – чоловіка як мисливця, змушеного більше мовчати, логічно мислити й орієнтуватися в просторі та жінки як домашньої господині й виховательки дітей, що потребувало відповідної

вербальної активності [1]. Звідси й специфіка сприйняття в комунікації: чоловіче – переважно лівою півкулею головного мозку, що відповідає за аналітичне мислення людини і його вербальне втілення, жіноче – як лівою, так і правою півкулею, що відповідає за обробку інформації, яка виражена в символах й образах, а не в словах [1].

Фахівці відзначають також відмінність у гендерному сприйнятті мовлення. Для чоловіків важливо те, *що* говорять, а для жінок – переважно те, *як* говорять; чоловіків уважають емоційними внаслідок превалювання в них у крові *тестостерону* – гормону бажання й агресії, а жінок – чуттєвими, оскільки їхня кров більш насичена *естрогенами*, що сприяють активізації захисних та пристосувальних реакцій [1].

Фізіологи зазначають, що чоловік і жінка різняться між собою як види. Є твердження, що людина й мавпа мають однакову генетичну спадковість – 98,4% , зокрема чоловіка або жінку від самця або самиці мавпи віддаляють лише 1,6 % цієї спадковості. Натомість чоловіка й жінку різнять 5% геному людини, отже, цей постулат дає змогу вченим стверджувати, що чоловік або жінка є природно ближчими до своїх видових пращурів, аніж один до одного в межах одного виду [1].

Гендер виявляється на різних соціально обумовлених рівнях, але загалом формує *комунікативну поведінку* індивідууму. «Під комунікативною поведінкою розуміємо сукупність норм і традицій спілкування народу, вікової, професійної та ін. групи» [15, с. 106]. Виявити гендерні ознаки комунікативної поведінки можливо, як стверджують фахівці, лише шляхом її детального опису за певними комунікативними характеристиками, насамперед виявом здатності до реалізації ймовірних контактів, комунікативної привітності, товариськості, комунікативної емоційності, здатності до підтримки комунікативного контакту, виявом характеру виходу з комунікативного контакту, комунікативним демократизмом, комунікативною самопрезентацією, етикою спілкування, комунікативним тиском, комунікативним контролем, тематичною зумовленістю спілкування, дискусійністю, вибором кола спілкування й типу співбесідника, орієнтацією на співбесідника, фізичним контактом, співвідношенням вербального й невербального спілкування, жестикуляцією, мімікою, гучністю, темпом спілкування тощо [15, с. 106].

Комунікативна поведінка, як відомо, визначається певною гнучкістю й динамікою відповідно до ситуації або традиції; вона формує відповідні динамічні моделі – *комунікативні стереотипи* (в аспекті гендеру – *гендерні*), що зафіксовані мовою, в мовленнєвій

поведінці індивідів, що визнають себе особами певної статі. «Під гендерними стереотипами розуміють стандартне судження про якість, атрибути та норми поведінки представників обох статей відповідної соціальної групи або окремих осіб певної групи» [13, с. 102]. Для характеристики гендерних стереотипів дослідники пропонують і такий метафоричний термін, як *«комунікативний портрет суб'єкта»* [17, с. 124], що об'єднує в певну систему ознаки гендерної стереотиповості на відповідному синхронічному зрізі, оскільки останні перебувають в постійній діахронічній динаміці відповідно до розвитку суспільства, а саме: *когнітивний стан* (концептуальні властивості суб'єкта), *вербально-семантична компетентність* (мовна / мовленнєва поведінка суб'єкта), *мотиваційно-прагматичний чинник* (комунікативні установки суб'єкта (Ю. Караулов), *моторно-артикуляційні можливості* (жести, міміка, рухи), *національний менталітет, емоційний стан* (Л. Каменская). Цю модель пропонують як концептуальну для виявлення гендерних стереотипів або створення комунікативного портрета суб'єкта [17, с. 123–124].

Отже, зазначені параметри характеризують комунікативну поведінку чоловіка й жінки як у межах власне статі, так і на контрастивному тлі. Спроба укрупнення деяких із них покриває певні лакуни в теорії і практиці комунікації.

Спостереження за комунікативною поведінкою чоловіків і жінок у моногамних і гетерогамних групах надали можливість визначити деякі найбільш стереотипізовані *гендерні стратегії й тактики*, що залежать від різних типів інтерпретації світу й відображають гендерні особливості в комунікативних процесах [9, с. 22].

Уважається, що жінки в комунікації дотримуються переважно стилю співробітництва, чоловіки – конкуренції, відповідно вони використовують специфічні комунікативні тактики: жінки, як правило, дотримуються теми розмови, почерговості мовлення, чоловіки тяжіють до тактик самоствердження, встановлення домінування. Головною ж відмінністю вважають ставлення до зворотного зв'язку: існує думка, що жінка сприймає зворотне повідомлення не стільки як реакцію на повідомлення як таке, скільки як знак взаєморозуміння; чоловіки ж сприймають його як інформацію, що може не збігатися з їх розумінням, і тому як таке, що підлягає сумніву, а інколи – як помилкове [11, с. 26].

Розрізняють відповідно й *стилі мовлення* чоловіка й жінки: мовлення чоловіка зазвичай пряме, тверде, дещо грубе, різке,

вимогливе, прямолінійне, жінки – спокійне, м'яке, довірливе, мирне, дещо цнотливе, іноді наївне. Зазначають також, що чоловіки надають перевагу спілкуванню в групі, що сприяє реалізації можливостей до самопрезентації, натомість жінки тяжіють до спілкування в парах, міжособистісного спілкування [14, с. 32].

Узаємодіючи в гетерогамних групах, жінки й чоловіки використовують різноспрямовані комунікативні стратегії, внаслідок чого виникає чимало непорозумінь, інколи таких, що спричиняють **комунікативні девіації**. Від представників сильної статі можна почути: «жінка є жінка», «мовчи, жінко», що ілюструє певне ставлення до жіноцтва в комунікації, визначення комунікативної ролі жінки. Натомість жінки сприймають чоловіків із неменшою критикою або навіть іронією, зокрема в «жіночому» мовленні поширені такі вислови: «поводиться як мужик (мужлан)» (розм.), «...як баба».

Гендерна стереотипізація, як відомо, фіксується в мові на всіх рівнях і тісно пов'язана з формами вираження оцінки [2]. Цікавими й продуктивними є наукові розвідки, присвячені вивченню **вербалізації оцінки** в мовленні чоловіків і жінок у **прямій** і особливо в **непрямій комунікації**. Зважаючи на певну гендерну полярність, і чоловіки, і жінки схильні до ущипливості стосовно один до одного, яка реалізується переважно в непрямих **комунікативних актах** – у формі прецедентних текстів: прислів'їв або приказок, загальновідомих висловів із художньої літератури, рядків із пісні, репліки з кінофільму тощо; ущипливий вислів може бути поданий як антифразис (завдяки відповідній інтонації), як порівняння з літературними, історичними постатями, фактами (алюзії) [5, с. 62]. Помічено також, що жінки є більш винахідливими в ущипливості – вони подають ущипливий вислів як непрямю висловлену пораду, похвалу або комплімент. Чоловіки ж «маскують» ущипливість у вигляді анекдоту, армійського гумору або ж використовують пряме висловлення у формі знущання або образи [5, с. 63]. Натомість проводити чітку межу між тактиками чоловіків і жінок вважаємо неприйнятним, оскільки їх дії залежать не тільки від індивідуально-психічних особливостей кожної людини, але й від комунікативної ситуації, в умовах якої розгортається гендерний дискурс.

Отже, оцінці в гендерній комунікації належить панівна роль, і головним критерієм оцінювання комунікативної поведінки є саме стереотипізовані уявлення про **комунікативні ролі** чоловіка й жінки у спілкуванні, що створені певним етносом або соціальною групою. Збіг або змішування різних соціальних і комунікативних **гендерних ролей**

уважають загрозою віковим суспільним установкам, чинниками руйнування жорсткої ієрархічної моделі або відхиленням від норми [7, с. 68].

Вивчення «культурних доміант, що становить систему дослідницьких процедур, спрямованих на висвітлення різноманітних кіл концептів певної культури» є найбільш продуктивною гендерною методикою [3]. Гендер – це невід’ємний компонент мовленнєвої поведінки у вигляді кодів, він зумовлює тематику й характер мовленнєвих актів, підтверджуючись мовними засобами, що дають змогу людині самопрезентуватись у соціумі як чоловік або жінка [8, с. 18].

Особливо актуальними є ці знання в сучасному міжкультурному просторі, що мотивовані світовими процесами глобалізації. При цьому «важливо встановити місце гендерного концепту в цілісній картині світу, а також з’ясувати специфіку віддзеркалення в мові стереотипів, пов’язаних зі статтю» [3]. Але, як свідчить досвід *міжкультурної комунікації*, суспільні процеси неспроможні подолати вікові традиції, що різною мірою виявляються в комунікації на певних її етапах. «Сучасне життя змінило рольові ознаки статі та взаємостосунки між ними» [6, с. 68]; процеси розвитку суспільства надали можливість жінкам більш активно виявляти себе, що призвело останнім часом навіть до зміни комунікативних ролей. Зокрема жінка-керівник, «бізнесумен», жінка-військовослужбовець, жінка-водій тощо повинні дотримуватись чоловічого стилю в комунікації, інакше вони не зможуть досягнути успіху в обраній ролі. При цьому оцінка жіночої комунікативної поведінки експонується з позицій чоловічого світогляду. Наприклад, образ жінки-судді містить такі оцінні характеристики, як непередбачуваність («Суддя відмовилась задовольнити вимоги адвоката без будь-яких формувань»), емоційність («Увесь зал витирає сльози, суддя ледве стримується»), схильність до співчуття («Суддя намагалася заспокоїти жінку, але важко добирала слова»), категоричність, що межує з упертістю («Ми півгодини умовляли суддю перенести обговорення хоч би на завтра») (з газетних шпальт) [13, с. 103]. Натомість опанування чоловіками споконвічно «жіночих» ролей не супроводжується зміною комунікативних стилів, навпаки, нові соціальні ролі чоловіки виконують по-своєму особливо, що надає їм певної привабливості й сприяє успішній комунікативній діяльності. Чоловіки-кухарі, чоловіки-вихователі, чоловіки-стилісти й дизайнери, чоловіки-повивальники вже давно й справедливо вважаються кращими за жінок у цих ролях саме

завдяки тому, що зберігають свій «чоловічий» стиль. При цьому, звісно, варто враховувати певні відхилення в поведінці окремих чоловіків, що наслідують манери жінок, їх зовнішність або стиль спілкування.

Учені зауважують, що сьогодні простежуємо значне послаблення поляризації гендерних ролей, взаємопроникнення жіночих та чоловічих компонентів, нівелювання відмінностей у складі гендерних стереотипів [10, с. 25]. Сучасні науковці стверджують, що гендерні особливості виявляються ще на ранніх етапах розвитку людини – в процесі засвоєння рідної мови. Розрізняють два типи засвоєння мови – *референційний* та *експресивний*. Перший визначається превалюванням такої мовної дії, як називання об'єктів, другий – регулювання власної діяльності та встановлення контакту з іншими [12, с. 100]. Відповідно до експериментальних висновків відзначають деякі особливості *першого (референційного) типу*, зокрема превалювання в мовленні розповідних речень, перевага говоріння над імітацією, швидкий темп росту словника, використання тільки слів, що мають смисл, зокрема високий відсоток у лексиконі іменників і прикметників, їх імітування, відсутність «заморожених», стандартизованих фраз, на ранніх стадіях – довготривале використання незмінних слів та визначення себе як третьої особи. *Другий (експресивний) тип* характеризується превалюванням у мовленні спонукальних речень із яскравим імітувальним і клішованим наповненням, низьким відсотком використання іменників серед перших 50 слів, майже відсутністю прикметників у лексиконі, повільним темпом росту словника, натомість ранньою здатністю змінювати слова й використовувати займенник «я» на позначення власної особи. Помічено, що більш референційними є дівчатка, а більш експресивними – хлопчики [12, с. 100]. Однак знову-таки можемо не погодитися з такими категоричними твердженнями, оскільки ці відомості цілком нівелюються параметром індивідуальності, обдарованості та унікальності кожної людини.

Гендерно маркованою вважають й таку ознаку, як *якість мовлення*, зокрема, характеризуючи мовлення чоловіка, використовують такі маркери: *говорить твердо, грізно, з жаром, вирує, горланить*. Характеристика жіночого мовлення вербалізована такими лексемами: *виговорити, випалити, видавити, просити, передражнювати, бурчати, белькотати, говорити тремтячим голосом, зітхаючи, жалісним або слабким голосом, повільно й тихо, з розстановкою* тощо. Вибір мовних формул на позначення адресата мовлення зумовлений насамперед психологічними особливостями чоловіка й жінки, які по-різному

омовлюють світ відповідно до сприйняття, що реалізується так званим **внутрішнім мовленням** [16, с. 104].

Фахівці з комунікативного гендеру зазначають: «Є почуття, що переживають тільки жінки або чоловіки; є смисли, які формуються у свідомості тільки жінки чи чоловіка, а отже, є відповідний цим настановам вибір мовних засобів, природний для одних і неактуальний, необов'язковий для інших» [14, с. 30]. Аналіз художніх текстів з позицій його гендерного авторства ілюструє певні розбіжності мовлення чоловіка й жінки, зокрема в самозвертанні. Відзначають, що при цьому жінки обирають більш критичні формули, а чоловіки надають перевагу позитивно забарвленим звертанням, порівн.: *От що ти наробила, ідіотко! Ну от, дурино, ти сама заварила цю кашу!* (Л. Баграт) – жіноче; *Е, шановний, уставай! Надворі вже геть спочило... Ну, Павлуся... пригадай, що ти – майстер спорту з боксу...* (О. Винокуров) – чоловіче [16, с. 105].

Викликають зацікавлення й форма звертання до соціально набутих батьків – тестя й тещі, свекра й свекрухи, оскільки в цій комунікативній ситуації виявляється й власне Его мовця, і його комунікативні наміри, стратегії й тактики. Експериментально виявлено, що номінацію «*тато*» вживають 41% чоловіків і 48% жінок; «*мамо*» – 44% чоловіків і 57% жінок, при цьому констатовано, що чоловіки інколи навіть уникають номінації батьків, замінюючи нейтральним: «*Чуєте?*», що вмотивовано їхніми намірами зберігати свою соціально-ієрархічну роль, натомість жінки прагнуть скоротити дистанцію з адресатом, налагодити контакти [16, с. 110].

Відзначають гендерну специфіку **внутрішнього мовлення** й у формах звертання до пасивного адресата: чоловіки, як зауважено, використовують переважно згрубілі або креативно грубі форми, навіть деінде ненормативні, жінки ж тяжіють до традиційних лексем, що репрезентують їхні емоції, але при цьому значну роль відіграють насамперед ситуація мовлення, індивідуально-психічні особливості мовця [16].

Варто врахувати, як видається, й висновки психологів щодо **екстравертності жінок**, яка виявляється в їхній активності, товариськості, емпатичності (співчуття) та **інтравертності чоловіків**, які більш автономні, авторитарні, настійливі та інтелектуальні [16, с. 103].

Психологи стверджують, що для жінок характерна більша лексична продуктивність, що мотивується більш глибоким осмисленням та потребою соціальної репрезентації власного

емоційного досвіду. На сьогодні вчені розробили спеціальні методики обстеження лексичної активності, що надають можливість виявити гендерні особливості вербальної рецепції чоловіків і жінок у певних психологічних і комунікативних ситуаціях (А. Залевська, Ю. Караулов). За наслідками експериментів зроблено такі висновки: жінки більш багатослівні у своїх переживаннях, а чоловіки – більш лаконічні, але водночас вони більш оригінальні або індивідуальні у вербалізації власних емоцій.

Невербальна комунікація на гендерному рівні, як виявляється, є продуктом більш соціальним, оскільки пов'язана зі стереотиповими уявленнями щодо комунікативної поведінки чоловіка або жінки. Століттями вироблені правила цієї поведінки формально розподіляють невербальні засоби комунікації на чоловічі й жіночі, що загалом ілюструють силу, рішучість, агресивність чоловіка або чуттєвість, толерантність, емоційність жінки. Факт використання невербальних засобів у комунікації тісно пов'язаний із етикетом, що приписував або забороняв певні їх прояви у спілкуванні.

Науку, що вивчає невербальні знаки, категорії та знакову поведінку, а також принципи і правила невербальної взаємодії, як відомо, номінують *невербальною семіотикою* [7, с. 14]. Розподіл невербальних знаків на власне чоловічі або жіночі є некоректним, оскільки в певних комунікативних контекстах вони можуть бути використані обома статями. Інша справа, – як уважає Г. Крейлдін, – це *стилі невербального спілкування*, що зумовлені численними чинниками позамовної дійсності, зокрема природними, соціальними й культурними [7, с. 15].

Важливим чинником успішної комунікації є *паралінгвістичні параметри*. Голос виконує насамперед *диференціювальну функцію* – за його допомогою видається можливим розрізнити стать людини, але *як інструмент мовлення* голос не лише передає емоційний стан мовця, але і є знаряддям його інтенцій, загалом характеризує мовця, репрезентує його статус, рівень, манеру мовлення тощо. Чоловічий голос, як правило, має низькі *тональні характеристики*, напр. *говорити басом*, а жіночий – високі, напр., *пищати, верещати*, але за певних комунікативних умов ці фізіологічні ознаки можуть взаємозамінюватися, ілюструючи емоційний стан чоловіка або жінки, зокрема обурення або захоплення, пригніченість або збудженість. Такі узагальнені гендерні уявлення можуть характеризувати мовця, зокрема чоловіка, що говорить *бавським* голосом, у певних комунікативних контекстах можна сприйняти як, наприклад, слабохарактерну, малодушну

або підступну людину, натомість жінку, що *говорить басом* – як сильну й упевнену, в окремих випадках – як пригнічену або збентежену.

Важливу роль при цьому відіграє **темп мовлення**. Відповідно до ситуації мовлення або внаслідок власних артикуляційних здібностей або властивостей характеру, мовець може *говорити, молоти, торохтіти, тараторити, цокотіти, розтягувати (слова), мимрити*, що загалом створює певне уявлення про партнера з комунікації. Вагому роль при цьому відіграють **гендерні стереотипи**, що приписують, наприклад, жінці надмірну говірливість, нестриманість, а чоловікові – помірність і зваженість у мовленні.

Однак, варто зважати й на **міжкультурний аспект**, що по-різному репрезентується в різних культурах, зокрема існують стійкі гендерні стереотипи, що приписують жінці або чоловікові певні **моделі невербальної поведінки в певних комунікативних ситуаціях**, наприклад, у деяких народів Австралії **мовчання** «закріплене» за вдовами, а не за вдівцями, а в мовленні чоловіків північноамериканських індіанців відсутні інтер'єктиви, що виражають і супроводжують страх, оскільки страх уважають притаманним лише жінкам, які мають на це відповідні вербальні маркери [7, с. 16, 18].

Отже, голосові модуляції насамперед залежать від **прагматики мовлення**, відводячи гендеру смислорозрізнавальну роль у сприйнятті й розумінні комунікативного дискурсу.

Від гендерних стереотипів переважно залежать і **невербальні стилі поведінки** чоловіка або жінки, зокрема у використанні кінетичних засобів – **жестів, міміки, пози, рухів тіла й манери**. Можна стверджувати, що перші чотири позиції зумовлені природними чинниками на генетичному рівні, наприклад, жести згоди або незгоди, міміка емоцій (посмішка, плач), поза ворожого ставлення або розгубленості тощо, й використовуються мовцем переважно на інтуїтивному рівні, чого не можна сказати відносно манер спілкування.

Під **манерами** розуміють «комплексні динамічні знакові форми, знання яких набуваються як у процесі накопичення суспільного досвіду, так і внаслідок спеціального навчання, що зумовлене необхідністю дотримуватися певних соціальних і культурних норм» [7, с. 18]. Ідеться про моделі поведінки, наприклад, під час прийому їжі, поведінки в гостях, етикетних манерах мовної поведінки тощо. Отже, тут також відображена певна **етнічна специфіка гендеру**, оскільки ці моделі поведінки різняться в лінгвокультурах й утворюють відповідні невербальні стилі поведінки чоловіка й жінки.

Грунтуючись на теоретичних висновках фахівців із невербальної комунікації (С. Григор'єва, Н. Григор'єва, Г. Крейдлін, А. Піз), дослідники гендеру (І. Баженова, А. Кириліна, Е. Чувіліна) умовно розрізняють кінетичні засоби за статевою приналежністю, зважаючи на стереотипові уявлення невербальної поведінки чоловіка й жінки, зокрема до типових чоловічих жестів фахівці відносять такі, як *чухати потилицю* в стані подиву; *потирати руки* як ілюстрація позитивних очікувань; *плювати* в стані роздратованості й гніву; *бити кулаком об стіл, крісло, трибуну або будь-яку опору*, розлютившись або доводячи свою рацію тощо. Питомо жіночими вважають жести *сплеснути руками*, виражаючи подив; *закривати обличчя руками, хустинкою, пальцями* в стані засмути, плачу; *ходити вперед-назад, схрестивши руки перед грудьми* в стані роздратування, страху; відчай ілюструє такий жест, як *заламувати руки*; сором – *опустити очі, дивитися в підлогу* тощо, зокрема вираження гніву чоловіки можуть супроводжувати жестами, пов'язаними з кулаком: *показати кулак, погрожувати кулаком, стиснути кулаки*. Для жінок ці жести не характерні, адже вони супроводжують гнів, приймаючи, наприклад, такі пози: *ставити руки в боки, класти руку на стегно*, поширеним є рух *тупати ніжною, чобітком* тощо. Як тут не згадати старий анекдот про чоловіка-грузина й жінку-українку, коли він спробував поставити їй умови сімейного спілкування: *«Якщо я прийду додому і моя кепка буде зсунутою вліво – ти маєш подати мені вечерю, не ставити зайвих питань і догоджати мені весь вечір; коли вправо – маєш вести зі мною лагідну бесіду, веселити мене весь вечір, а коли назад – маєш мене швиденько нагодувати й сховатися у своїй кімнаті»*; на що жінка відповіла: *«Гаразд, я зрозуміла, тільки якщо ти прийдеш додому і побачиши, що я зустрічаю тебе в позі «руки в боки», то мені все одно, на який бік у тебе зсунута кепка»*. Як бачимо, розуміння кінетичних маркерів у міжкультурній комунікації має суттєве значення для успішного спілкування.

Утім варто зважати й на те, що такий поділ припустимо сприймати лише умовно, оскільки він може нівелюватися соціальними й культурними чинниками, індивідуальністю кожної особистості, часо-просторовим фактором.

Отже, дослідження гендерних особливостей невербальної й вербальної комунікації сприяє визначенню універсальних ознак загальнолюдської взаємодії, а також виокремленню характеристик культурно маркованих, індивідуально специфічних.

Перспективу цієї наукової розвідки становить більш детальне вивчення гендерного дискурсу в різних його проявах з метою виявлення специфіки комунікативних процесів між чоловіком і жінкою, пошуку ефективних моделей спілкування.

Література

1. Гингер Серж Женский мозг – мужской мозг / Серж Гингер // Выступление на XI конгрессе Европейской ассоциации психотерапии «Психотерапия – идентичность и противоречия» : [электронный ресурс] / Режим доступа: <http://woman.health-ua.com/article/12.html>
2. Кирилина А. В. Гендер: Лингвистические аспекты / А. В. Кирилина. – М. : Изд-во «Институт социологии РАН», 1999. – 180 с.
3. Кирилина А. В. Дослідження гендеру в лінгвістичних наукових дисциплінах / А. В. Кирилина // Гендерное образование в системе высшей школы : состояние и перспективы. Материалы международной научно-практической конференции. Иваново, 24–25 июня 2003 г. – Иваново, 2003. – С. 132–136.
4. Клецова О. С. Мовлення чоловіків і жінок у соціолінгвістичному аспекті / О. С. Клецова // Лінгвістика : зб. наук. праць ЛНУ ім. Тараса Шевченка. – № 3 (24). – Ч. 2. – Луганськ, 2011. – 232 с.
5. Коноваленко И. В. Коммуникативные тактики русской речи в аспекте их гендерной специфики (на материале исследования колкости) / И. В. Коноваленко // Гендер : Язык. Культура. Коммуникация / Материалы III Международной конференции 27–28 ноября 2003 г. – М. : МГЛУ, 2003. – С. 62–63.
6. Крейдлин Г. Е. Мужчины и женщины в невербальной коммуникации : культурно-универсальные и культурно-специфичные особенности невербального коммуникативного поведения / Г. Е. Крейдлин // Гендер : Язык. Культура. Коммуникация / Материалы III Международной конференции 27–28 ноября 2003 г. – М. : МГЛУ, 2003. – С. 67–68.
7. Крейдлин Г. Е. Просодика, семантика и прагматика невербального коммуникативного поведения: жесты, позы и знаковые телодвижения женщин и мужчин / Г. Е. Крейдлин // Гендер : Язык. Культура. Коммуникация : доклады II Международной конференции 22–23 ноября 2001 г. / Моск. гос. лингвистич. ун-т., Лаб. гендерных исслед. – М., 2002.
8. Першай А. Гендерные аспекты речевого поведения / А. Першай // Журнал «Иной Взгляд» : Международный альманах гендерных исследований. Май 2000. – № 2. – Минск, 2000. – С. 11–12.
9. Путрова М. Интерпретация значения слова: гендерный контекст / М. Путрова // Материалы II Международной междисциплинарной научно-практической конференции «Женщина. Образование. Демократия» 1999 г. : [электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://envila.iatp.by>.
10. Сакулина Е. Л. Современные стереотипы маскулинности и феминности у молодежи / Е. Л. Сакулина // Социокультурный анализ гендерных отношений / ред. Е. Ярской-Смирновой. – Саратов, 1998. – 208 с.
11. Сидорская И. «Женская» и «мужская» стратегии анализа проблем коммуникации / И. Сидорская // Материалы II Международной междисциплинарной научно-практической конференции «Женщина. Образование. Демократия» 1999 г. [электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://envila.iatp.by> [10].

12. Сироткина Ю. Н. Гендерные различия в детской речи (о разных путях усвоения языка) / Ю. Н. Сироткина // Гендер : Язык. Культура. Коммуникация / Материалы III Международной конференции 27–28 ноября 2003 г. – М. : МГЛУ, 2003. – С. 99–100.

13. Снегова Т. И. О гендерной стереотипизации образа юриста / Т. И. Снегова // Гендер : Язык. Культура. Коммуникация / Материалы III Международной конференции 27–28 ноября 2003 г. – М. : МГЛУ, 2003. – С. 102–103.

14. Ставицька Леся Мова і стаття / Леся Ставицька. HYPERLINK / [електронний ресурс]. – Режим доступу : http://krytyka.kiev.ua/articles/s9_6_2003.html

15. Стернин И. А. Проблема описания гендерного коммуникативного поведения / И. А. Стернин // Гендер : Язык. Культура. Коммуникация / Материалы III Международной конференции 27–28 ноября 2003 г. – М. : МГЛУ, 2003. – С. 106–107.

16. Українська система найменувань адресата мовлення : [колективна монографія] / М. С. Скаб, М. В. Скаб, Н. Д. Бабич та ін. – Чернівці : Рута, 2008. – 304 с.

17. Шевелева Л. В. Гендерный стереотип эмоциональности в речевом поведении субъекта / Л. В. Шевелева // Гендер : Язык. Культура. Коммуникация / Материалы III Международной конференции 27–28 ноября 2003 г. – М. : МГЛУ, 2003. – С. 123–125.

Стаття надійшла до редакції 04.09.2012 р.

УДК 81'37

Н. В. Романова

СЕМАНТИКА АСОЦІАТИВ НА СЛОВО-СТИМУЛ ÜBERRASCHUNG (НА МАТЕРІАЛІ СПРЯМОВАНОГО АСОЦІАТИВНОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ)

Романова Н. В. Семантика асоціатів на слово-стимул Überraschung (на матеріалі спрямованого асоціативного експерименту).

У статті розкрито семантичне наповнення асоціатів на німецькомовне слово-стимул Überraschung подив, отриманих у ході спрямованого асоціативного експерименту. Визначено домінантні значення аналізованого слова як ядерної основи. Доведено, що семантика асоціата як лінгвістичного явища окреслена формулою «образ і мовний рівень».

Ключові слова: семантика, асоціати, слово-стимул, асоціації, реакції, стереотип, індивідуально-авторське значення.

Романова Н. В. Семантика ассоциатов на слово-стимул Überraschung (на материале направленного ассоциативного эксперимента).

В статье раскрыто семантическое наполнение ассоциатов на немецкоязычное слово-стимул Überraschung удивление, полученных в ходе направленного ассоциативного эксперимента. Определены доминантные значения рассматриваемого слова как ядерной основы. Доказано, что семантика ассоциатов как лингвистического явления очерчена формулой «образ и языковой уровень».

Ключевые слова: семантика, ассоциаты, слово-стимул, ассоциации, реакции, стереотип, индивидуально-авторское значение.

Romanova N. V. Semantics associates on the word-stimulus *Überraschung* (based on directional associative experiment).

The article deals with the semantic content of the associates on German-word-stimulus *Überraschung* surprise is obtained by directional associative experiment. The dominating importance of the test words as a nuclear base. Proved, that the semantics associates as linguistic phenomenon outlined formula «image and language level».

Key words: semantics, associates, word-stimulus, associations, reactions, stereotype, individual-authorsemantics.

Проблема *семантики асоціатів* виникає, мабуть, разом із зародженням думки про природу мовної свідомості, різноманітність і багатогранність зв'язків внутрішнього світу людини, котра локалізована й мешкає в освоєному й присвоєному нею предметному, багатолічному й множинному зовнішньому світі. У цьому контексті кожний одержаний асоціат є **самоцінністю**, оскільки його семантика існує *тут і тепер*. Вона скорочує *дистанцію* між запланованою або змодельованою комунікативною ситуацією і ситуацією реальною, несе в собі той особливий самобутній *дух* епохи і *ідеалу* доби творення, які характерні для «всіх зафіксованих контекстів вживання слова» і / чи комплексу «психолінгвістичних експериментів зі словом» [10, с. 77].

Вважається, що зв'язок між значенням лексико-семантичної одиниці та її контекстом (власне мовним і ситуативним) «проявляється передусім у різній сполучуваності – семантичній і граматичній – різних значень багатозначного слова» [11, с. 161–162]. Тобто для виявлення семантики асоціатів необхідно враховувати взаємозв'язок і взаємозалежність між чотирма основними чинниками – контекстом, сполучуваністю, окресленою ситуацією й значенням полісеманта. На наш погляд, така «кооперативна взаємодія» не може повною мірою вирішити проблему семантики асоціату, адже стратегія будь-якої комунікації є «завжди усвідомленим й осмисленим планом дій» [8, с. 197]. Крім того, навіть за умови контролю дій підсвідомі механізми будуть також «спрацьовувати».

Таким чином, семантика асоціату в її повному обсязі (від постановки мети до комунікативного ефекту) буде містити в собі *фреймову структуру*, що впорядковує, організовує основну, типову й потенційно можливу інформацію, що асоційована з тим чи іншим концептом [6, с. 7].

Формування концепту – це складний процес редукції результатів досвідного пізнання дійсності до меж людської пам'яті й співвідношення їх із уже засвоєною комунікативно значущою для (аутентичних) носіїв мови інформацією. Отож зміст концепту є ширшим і від лексикографічного, і від психологічно реального

значення [9, с. 291]. Останнє можна реконструювати, як уже зазначалося, за допомогою методу асоціативного експерименту. Можливі вільні й спрямовані асоціативні експерименти (далі САЕ). Про значення і цінність САЕ йтиметься нижче.

Метою пропонованої студії є виявлення психологічно реального значення слова-стимулу *Überraschung* подив.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі завдання: 1) коротко охарактеризувати переваги й недоліки САЕ; 2) визначити формально граматичні особливості одержаних асоціатів на слово-стимул *Überraschung* у перебігу САЕ; 3) окреслити семантичне наповнення слова-стимулу відповідно.

Об'єктом дослідження постають одержані асоціати на слово-стимул *Überraschung* у перебігу САЕ, предметом вивчення – лінгвістичні й семантичні характеристики одержаних асоціатів.

Розглянемо більш детально особливості й специфіку САЕ.

Стратегія САЕ націлена на звуження зони асоціативного пошуку, обмеження синтагматичних асоціацій і посилення орієнтації на парадигматичні відповідно. При цьому актуальність зв'язку слова-стимулу і реакції на нього змінюється, на передній край висуваються ті асоціати, що перебували на периферії асоціативних структур у перебігу вільного асоціативного експерименту. Можна стверджувати, що саме САЕ впливає на квантитативно-квалітативну конфігурацію семантичного простору слова-стимулу.

У семантичному просторі асоціатів, стверджують Л. В. Засекіна й С. В. Засекін, репрезентовано не лише характеристики об'єктів, а й ставлення індивіда до них [2, с. 80]. Тому слід зважити також на той факт, що одержані асоціати є результат *граничного оціночно-суб'єктивно-об'єктивного «запиту» пам'яті респондентів про досліджуваний об'єкт і його зв'язки з групою об'єктів саме в перебігу САЕ*. У цій граничності приховано динамізм, змінність, трансформація семантичного простору асоціацій. Якщо змінити деякі умови САЕ, скажімо, тривалість, місцезнаходження, температурний режим чи санітарні вимоги і т.ін., то якісні й кількісні показники асоціацій можуть бути діаметрально протилежними. Отже, САЕ примушує досліджуваних активізувати саме периферійну асоціативну зону, «миттєво» і без вагань вибрати й вербалізувати стереотипний чи індивідуальний асоціат у рамках не лише індивідуального, а й історично-культурного досвіду.

Семантика асоціата – це семантика-репродукція, що

детермінована штучно однією із вірогідних (експериментально) мовних і предметних ситуацій, за якої досліджувані перетворюються із «пасивних» носіїв знань про об'єкт і ставлення до нього в «активних» користувачів і інтерпретаторів цих знань. Формально схематичне відношення між носієм і користувачем знань можна зобразити таким чином: досліджувані (на початку САЕ) як «резервуар, вмістилище, архів інформації» → САЕ як «медіатор» між «пасивним» і «активним» → досліджувані (в кінці САЕ) як «декодувач, стратег, інтерпретатор». Асоціативні процеси ґрунтуються на автоматизмі, виробленому системою тимчасових нервових зв'язків [4, с. 105].

Перевага будь-якого експерименту і, в тому числі САЕ, полягає в тому, що дослідник сам викликає явища, що його цікавлять, а не чекає їх появи. Тобто є можливість змодельовати умови для прояву психологічної діяльності протягом певного часу, безпосередньо спостерігати за її перебігом, спланувати бажану й необхідну кількість матеріалу щодо досліджуваного предмета, систематично й цілеспрямовано використовувати одержані результати для практичної діяльності тощо. Недоліком цього методу є те, що на об'єктивність одержаної інформації істотно впливає, з одного боку, наявність чи відсутність установки в досліджуваного на щирість у відповідях-реакціях, з іншого – здатність респондентів об'єктивно оцінювати зміст слів-стимулів і реагувати на них згідно завдання – **першою** асоціацією, що спаде їм на думку. *Асоціація* (від лат. *associatio* – з'єднання) ґрунтується на такому типі зв'язку «між психічними явищами, при якому актуалізація одного з них викликає актуалізацію іншого» [2, с. 54]. Це зв'язок, що здатний поєднувати існуючий досвід індивіда з новим його досвідом, призводить до активації стереотипів, змін оцінок, структуризації чи переструктуризації певних сегментів концептуальної й мовної картин світу, формування нових стереотипів, появи нових системоутворювальних зв'язків. Отже, важливою закономірністю розглядуваного зв'язку є його **вибірковість**, яка виявляється в тому, що індивід поєднує явища й предмети об'єктивного чи віртуального світу не довільно, а за їхніми окремими ознаками, властивостями, характеристиками чи рисами. Швидкість вибору асоціацій у різних людей різна, бо залежить від типу нервової системи організму, знань людини про об'єкти, сформованості «банку образів» об'єктів, вікового цензу, мотивації, ситуації переживання, емоційного забарвлення останнього (негативне, позитивне, нейтральне), рівня володіння мовою і мовленнєвої реакції тощо. Ми свідомі того, що досліджуванні, уявляючи кожне слово-стимул, звичайно, залишають поза увагою

варіативність деяких ознак об'єкта. Проте, якщо абстрагуватися від цих варіацій, самий факт одержання асоціативного поля підвищує міру системності психологічно реального значення *Überraschung*.

Аудиторія нашого САЕ – це аутентичні носії мови у віці від 15 до 69 років, котрі мешкають у різних куточках Німеччини – всього 80 осіб: 50 жінок і 30 чоловіків. Жіноча домінантність визначається передусім специфікою майбутньої професії, активнішою життєвою позицією, емоційною зрілістю, комунікабельністю.

Форма проведення САЕ – 1) макрогрупова (Дрезден, Дюссельдорф, Майнц, Мюнхен – від 20 до 8 осіб), 2) мікрогрупова (Вупперталь, Галле, Кіль – від 5 до 3 осіб), 3) індивідуальна (від 1 до 2 осіб).

Рід занять респондентів варіює: учениці й учні (3), студентки й студенти педагогічних і філологічних факультетів університетів м. Майнц (26), Мюнхен (24), спеціалісти у різних галузях виробництва: а) технічній (8), б) медичній (5), в) соціальній (4), г) економічній (3), г) юридичній (3), д) обслуговування (4).

Форма подачі слів-стимулів і викладення відповідей-реакцій – письмова. Термін проведення САЕ – лютий-березень 2012 р.

Було пред'явлено подразники у вигляді 25 слів-стимулів (усього п'ять кластерів). При цьому *Überraschung* інвентаризовано в IV кластері «Фундаментальні позитивні емоції» (імпліцитно через чистоту САЕ).

Нами зареєстровано 79 чи 98,75% асоціатів і 1 чи 1,25% ігнорування. Ігнорування може свідчити про відсутність знань щодо предмету дослідження чи упереджене ставлення, «антипатію» досліджуваного до САЕ загалом, чи слова-стимулу зокрема, специфіку «генетичної» і / чи «культурної» пам'яті, в якій стерлися чи забулися певні коди, пов'язані з первісним поняттям *Überraschung*, дистанціюванням асоціацій від ядерної зони асоціативних структур тощо.

Аналіз відповідей-реакцій, вироблений в психології й психолінгвістиці, охоплює три напрями: лінгвістичний, психолінгвістичний і психологічний [5, с. 93], два принципи – формальний і змістовий. Зрозуміло, що лінгвістична характеристика включає аналіз сказаного й вираженого мовою, психолінгвістична характеристика – сказаного й вираженого мовною особистістю, психологічна характеристика – сказаного й вираженого в дійсності [2, с. 108–109]. У цьому контексті асоціат убачається як трихотомія «ідеальне – матеріально-ідеальне – матеріальне».

З огляду на *формальний* аналіз, розглядаються фонетичні,

словотвірні [7, с. 109] і граматичні асоціації [5, с. 93]; *змістовий* аналіз – це виділення парадигматичних, синтагматичних і / чи тематичних типів відношень між стимулом і реакцією [7, с. 109]. Отже, семантика асоціата як лінгвістичного явища буде окреслена формулою «образ і мовний рівень», семантика асоціата як психолінгвістичного явища – формулою «гештальт і словесний образ», семантика асоціата як психологічного явища – формулою «гештальт і оцінка».

Для *лінгвістичного* аналізу одержаних асоціатів виходитимемо із формально граматичного рівня. Реєстр асоціатів подається в алфавітному порядку. Було виокремлено такі основні різновиди реакцій:

1) реакції-**словоформи** (f = 71 чи 88,75%): *Ei, Erschrecken, Erstaunen, Freude (25), Freunde (2), Freundin, Geburtstag, Geburtstagsfeiern, Geburtstagsgeschenk, Geschenk (18), Geschenke, Gesichtsausdruck, Heimlichkeit, Innerhofftes, Kind, Kinderfreude, Lachen, Neuigkeit, Party (2), Schach, Schmerzhaftes, Schreck, Schwangerschaft, Stress, Süßigkeit, Traum, Verachtung, Welt, Wirrwarr*;

2) реакції-**словосполучення** (f = 3 чи 3,75%): *bunt, interessant, glücklich sein*;

3) реакції-**синтагми** (f = 2 чи 2,5%): *große Augen, mag nicht*;

4) реакції-**ланцюг слів** (f = 2 чи 2,5%): *Kinder, Blumen; Überraschungseier Kinderschokolade*;

5) реакції-**власні назви** (f = 1 чи 1,25%): *Paris*.

Найпоширенішими реакціями є реакції-**словоформи**, що може свідчити про той факт, що слова існують у фонді мовної пам'яті як віртуальні, номінативні мовні одиниці, що активізують конкретні (*Ei*) (31 чи 38,75%), абстрактні (*Freude (25)*) (36 чи 45%) й збірні *поняття* (*Schmerzhaftes*) (1 чи 1,25%), *категорії*: «материнство» (*Schwangerschaft*), «світ» (*Welt*), «свято» (*Geburtstag*), «смак» (*Süßigkeit*), «столиця» (*Paris*), «емоції» (*Stress*) (усього 11 чи 13,75%), *уявлення* про інтенсивність структури космічної субстанції (*Wirrwarr*) (1,25%). Отже, *поняття*, *категорії* й *уявлення* є мірою асоціатів на слово-стимул *Überraschung*. Узагальнено, їх співвідношення є прямо пропорційним: що більше *понять*, то менше *категорій*, що більше *категорій*, то менше *уявлень*. Безумовної протилежності між ними не існує.

За своєю суттю *поняття* – це збереження істотних ознак об'єктів, *категорія* – це збереження певного інваріанта ознак об'єктів, *уява* – це відтворення збережених істотних ознак і / чи інваріантної ознаки і витвір нового образу об'єктів. І збереження, і відтворення, і творення є акт розуму. Варто зважити й на те, що ключовими компонентами розуміння будь-яких

фактів є достатні знання та життєвий досвід людини: зміст одержаних асоціатів корелюватиме з глибиною знань і емоційним досвідом досліджуваних, їхнім умінням цілеспрямовано інтерпретувати фрагменти об'єктивного світу.

До основних граматичних характеристик наведених слів належать: 1) загальне функціональне навантаження мовних одиниць – слово (75 чи 93,75%), наприклад, *bunt*, і словосполучення (2 чи 2,5%), наприклад, *glücklich sein*; 2) гомогенний характер лексико-граматичного класу слів – повнозначні частини мови, зокрема: іменники (71 чи 88,75%), прикметники (2 чи 2,5%), дієслова (2 чи 2,5%); 3) особливість письмової форми викладення асоціатів – іменники подаються без артикля, наприклад: *Schmerzhafte*, тобто акцентується суто значення, а не граматичні категорії слова; прикметники – у позитивній формі, одним різновидом – якісні, наприклад: *interessant*; дієслова постають як копулятивні мовні одиниці, наприклад: *glücklich sein*, і модальні, наприклад: *mag nicht*; 4) категорія числа – однина, наприклад: *Kind* і множина, наприклад: *Kinder, Blumen*; 5) функція слова у висловлюванні чи реченні – прикметники як предикатив, наприклад: *glücklich sein*; 6) засіб утворення «словника-асоціатів» досліджуваних – словотворення (*Schmerzhafte*), зміна значення слова (*Verachtung*), запозичення (англ. *Stress*, лат. *Feier*, *interessant*, шнідер. *Schach*, фр. *Party* (2)); 7) тип словотворення слів «словника» – прості (*Ei*), похідні (*Lachen*), складні (*Kinderfreude*); 8) спосіб словотворення: а) суфіксальний (*Süßigkeit*), б) префіксальний (*Erstaunen*), в) конверсивний [дієслова] (*Erschrecken*), г) словоскладання (*Geburtstagsfeier*); 9) походження мовних одиниць, наприклад, питомі (*Traum*) і запозичені.

У семантичній структурі одержаних асоціатів на слово-стимул *Überraschung* виділяються три різновиди сем: 1) позитивні (35 чи 43,75%), наприклад, *Freude* (25); 2) нейтральні (35 чи 43,75%), наприклад, *Welt*; 3) негативні (7 чи 8,75%), наприклад, *Verachtung*. Домінування в семантичній структурі одержаних асоціатів позитивних і нейтральних сем може вказувати на значущість і місце позитивних і нейтральних емоцій у житті досліджуваних, осмислення позитивних і нейтральних функціональних характеристик об'єкта розуміння (*Überraschung*), тенденцію до паралельного способу інтерпретації дійсності й тенденцію до переоцінки цінностей, що здійснилася на початку ХХІ століття як в емоційній сфері етносу, так і у вербальному її осмисленні, також мінливість інтересів, умотивованих бездуховною діяльністю чи кризу прояву позитивних емоцій.

Наше спостереження над семантичним аспектом одержаних асоціатів показує, що емоційний стан *подиву* загалом пов'язаний із формуванням знань про предмет дослідження, наприклад *Überraschungseier Kinderschokolade*, та емоційного досвіду, наприклад *Gesichtsausdruck, Stress*.

Вивчення індивідуальних проявів значення одержаних асоціатів виявило наявність імпліцитного культурного ідеалу й моральних переваг *подиву*. Приміром, *Überraschung* актуалізується досліджуваними як позитивний емоційний стан (28 чи 35%): а) радості (*Freude* (25), *glücklich sein, Lachen*); б) подиву (*Erstaunen*) і негативний емоційний стан (2 чи 2,5%): а) страху (*Schreck*); б) презирства (*Verachtung*); **предмет**, який дарують комусь (на день народження чи з іншої нагоди), щоб потішити винуватця свята (20 чи 25%) (*Geburtstagesgeschenk, Geschenk* (19); **святкування** з нагоди дня народження (3 чи 3,75%) (*Geburtstagsfeiern*) чи інших подій (*Party* (2); міжособистісні **взаємини людини** за статевими ознаками (2 чи 2,5%): а) сукупність чоловіків / жінок / чоловіків і жінок (*Freunde*) і б) жінка статі (*Freundin*); **сукупність** усіх форм матерії як цілності, єдності; частина певного (космічного) простору (2 чи 2,5%) (*Welt, Wirrwar*); **кількість** однорідних об'єктів (2 чи 2,5%): а) молоді істоти (*Kinder*): б) трав'янисті рослини, верхня частина яких складається із маточки, тичинки й пелюсток навколо них, має різне забарвлення і запах (приємний, неприємний, нейтральний) (*Blumen*); **пережита** емоція страху (1,25%) (*Erschrecken*); **продукт** зрілого організму деяких видів рептилій і птахів жіночої статі як репродуктивний матеріал (1,25%) (*Ei*); **день року** появи когось на світ після пологів (1,25%) (*Geburtstag*); **образи**, що виникають під час сну (1,25%) (*Traum*); **фізіогноміка** (1,25%) (*Gesichtsausdruck*); **рівень** розвитку людського інтелекту (1,25%) (*Heimlichkeit*); одна із **фаз розвитку** людини, тривалість якої сягає від її народження до статевої чи соціально-правової зрілості (1,25%) (*Kind*); **форма** прояву якості емоційного стану радості (1,25%) (*Kinderfreude*); нова **інформація** (1,25%) (*Neuigkeit*); **столиця** сусідньої держави Німеччини (1,25%) (*Paris*); парна **інтелектуальна** (спортивна) **гра** на дошці, поділений на 64 світлі і темні поля між 16 білими і 16 чорними фігурами за встановленими для них правилами (1,25%) (*Schach*); **інтенсивність** відчуття фізичного і / чи психічного страждання (1,25%) (*Schmerzhaftes*); **фізіологічний** стан жінки, яка носить під серцем дитину (1,25%) (*Schwangerschaft*); специфічна **приспосувальна реакція** людського організму у відповідь на дію несприятливих зовнішніх або внутрішніх факторів (1,25%) (*Stress*); **характеристика** смаку кулінарних виробів

(1,25%) (*Süßigkeit*); широкий спектр **кольорової** гами (1,25%) (*bunt*); **нова** значуща позитивна **ознака** об'єкта (1,25%) (*interessant*); **розмір** органів зору (1,25%) (*große Augen*); **процесуальність** із негативною оцінкою (1,25%) (*mag nicht*); **форма** і **зміст** кондитерського виробу, що виробляється підприємством цілеспрямовано – для дітей (1,25%) (*Überraschungseier Kinderschokolade*).

Велике розмаїття семантики розглядуваних асоціатів на слово-стимул *Überraschung* засвідчує «енциклопедичну» множинність знань про пізнавальні психічні процеси й стани, переживання, вказує на «багатоканальну семантичну мережу» зв'язків *подиву* зі значущими для досліджуваних предметами й явищами дійсності, динаміку у словесному відтворенні концептосфери поняття «*Überraschung*», що формально простежується в трьох, уже зазначених, лексико-семантичних гілках зі своїми семантичними мікрополями: субстантивній, ад'єктивній і вербальній, чий кількісний обсяг є досить контрастним: від 2 (ад'єктивна й вербальна гілки) до 72 (субстантивна гілка). Формально, їх якісний склад можна охарактеризувати як стереотипно-перехідно-індивідуальний, зорієнтований на трансформацію й модифікацію значення об'єкта САЕ.

Одержана семантика асоціатів на слово-стимул *Überraschung* веде до розуміння того, що певна універсальна система емоційних і культурних цінностей і пріоритетів справді існує й що форми її лінгвістичного здійснення залежать від історичних умов, духу доби, типу особи як реального носія мовної свідомості й культури, мотивації й моменту мовлення.

Стереотипами асоціацій на слово-стимул *Überraschung* є *Freude* (25) і *Geschenk* (19) – усього 44 реакції чи 55%, різних – 36 чи 45%. Домінування серед асоціатів *Freude* (25) релевантне позитивному емоційному досвіду й знанням досліджуваних про емоцію *радість*, відповідному ставленню до осмислюваного й пережитого. Усвідомити *радість* як задоволення, приємне, втіху – означає усвідомити її інтегральну позачасову соціально-психологічну норму, соціокультурні критерії. *Радість* є ядро слова-стимулу *Überraschung*, саме вона наділяє його змістом. К. Е. Ізард, досліджуючи характерні особливості *подиву*, наголошує, що «якщо попросити людину згадати ситуацію, в якій вона переживала подив, то вона напевно розповість про радісну або приємну подію» [3, с. 191]. Учений ототожнює *подив* із механізмом адаптації до ефективної взаємодії з новою, неочікуваною подією і її наслідками. Цей механізм, на його думку, спроможний змінити загальний емоційний фон людини, загальмувати активність її

нервової системи, звільнити провідні нервові шляхи, підготувати останні до нової активності [3, с. 194–195].

З деяким застереженням можна твердити, що *Überraschung* дає змогу людині регулювати власну духовну й душевну рівновагу, є оптимальним способом існування особистості насамперед у соціумі. Жити в світі, де визнаються соціально-психологічні норми на основі культурних критеріїв означає давати комусь безкоштовно щось ціннісно-матеріальне, виявляти небайдуже ставлення (позитивне чи негативне, але не нейтральне) до того, кому дарують певну річ, штучно змінювати параметри «свого» й «чужого» просторів за елементарною формулою «втрата – одержання – набування» (*Geschenk (19)*) [12, с. 456].

Подарунок дає змогу усвідомити певну дійсність як культуру, емоційний стан як переживання, ставлення як морально-етичну норму. Отже, у центрі психологічно реального значення слова *Überraschung* є гіпотетично дві різнорідні сили, що перебувають у постійному конфлікті, й водночас у контакті – природне, утілене емоційно-психічним станом людини, а саме *Freude (25)*, й штучне, цілеспрямований матеріальний витвір людського розуму й рук – *Geschenk (19)*. Тут *Freude (25)* – це так звана «істинна», а *Geschenk (19)* – так зване «переконливе» ставлення. Власне, *Freude (25)* є одна із найпотужніших частин емоційної сфери особистості, *Geschenk (19)* – одна із креативних частин раціонального й прикладного. Гадаємо, *Überraschung* дає можливість і *Freude (25)*, і *Geschenk (19)* ототожнити себе з емоційно-психічним і емоційно-фізичним загалом, стати підгрунттям емоційного.

Таким чином, вивчення семантики асоціатів на емотивно-асоціативні слова сприяє глибшому розумінню емоційного досвіду, культури, моральних імперативів етносу. Тому важливим є подальше дослідження семантики асоціатів на ці й інші семантичні підкласи слів.

Література

1. Балашова С. С. Лінгвокультурний концепт як одиниця дослідження / С. С. Балашова // Сучасні дослідження з іноземної філології: зб. наук. праць / відп. ред. М. П. Фабіан. – Ужгород : ПП Підголіцин П. Ю., 2006. – Вип. 4. – С. 332–340.
2. Засекіна Л. В. Психолінгвістична діагностика: навч. посібник / Л. В. Засекіна, С. В. Засекін. – Луцьк : Вежа, 2008. – 188 с.
3. Изард К. Э. Психология эмоций / Кэррол Эллис Изард ; [пер. с англ. В. Мисник, А. Татлыбаева]. – СПб. : Питер, 2008. – 464 с.
4. Максименко С. Д. Загальна психологія : навч. посібник [для студ. вищ. навч. закл.] / Максименко С. Д. – [2-е вид., перероб. та доп.]. – К. : ЦНЛ, 2004. – 272 с.
5. Мартинович Г. А. Опыт комплексного исследования данных ассоциативного

експеримента / Г. А. Мартинович // Вопросы психологии. – 1993. – № 2. – С. 93–99.

6. Минский М. Фреймы для представления знаний / Минский М. ; [пер. с англ. О. Н. Гринбаума]. – М. : Энергия, 1979. – 151 с.

7. Миронова Н. И. Ассоциативный эксперимент: методы анализа данных и анализ на основе универсальной схемы / Н. И. Миронова // Вопросы психолингвистики. – 2011. – № 2(14). – С. 108–119.

8. Селіванова О. Проблема комунікативного впливу в сучасному мовознавстві / Олена Селіванова // Мовознавчий вісник: зб. наук. праць / відп. ред. Г. І. Мартинова. – Черкаси : Вид. ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2010. – Вип. 11. – С. 195–199.

9. Стернин И. А. Значение в языковом сознании: специфика описания // И. А. Стернин // Речевая деятельность. Языковое сознание. Общающиеся личности. XV Междунар. симпозиум по психолингвистике и теории коммуникации: тезисы докладов, 30 мая–2 июня 2006 г., Москва / ред. Е. Ф. Тарасов. – Калуга : Эйдос, 2006. – С. 290–292.

10. Терехова Д. І. Психологічний аспект зіставного вивчення лексичної семантики / Д. І. Терехова // Проблеми зіставної семантики : зб. наук. статей / відп. ред. О. О. Тараненко. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2007. – Вип. 8. – С. 74–79.

11. Тропина Н. П. Семантическая деривация : мультипарадигмальное исследование : [монография] / Н. П. Тропина. – Херсон : Изд. ХГУ, 2003. – 336 с.

12. Langenscheidt Großwörterbuch Deutsch als Fremdsprache / [Hrsg. Götz D., Haensch G., Wellmann H.]. – Berlin : L., 2008. – 1307, [5] S.

Стаття надійшла до редакції 13.09.2012 р.

УДК 81'713

О. В. Самойленко

ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ КЛАСИФІКАЦІЇ КВАЗІКОМПЗИТИВ (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ, РОСІЙСЬКОЇ, АНГЛІЙСЬКОЇ ТА ФРАНЦУЗЬКОЇ МОВ)

Самойленко О. В. Основні принципи класифікації квазікомпозитивів (на матеріалі української, російської, англійської та французької мов).

У статті аналізуються можливі підходи до класифікації квазікомпозитивів, порівнюються основні критерії класифікації таких одиниць з принципами групування складних слів. Дослідниця доводить, що квазікомпозиitivi можуть розподілятися за тими ж ознаками, що й власне складні слова, але й існують певні відмінності, які також розглядаються у роботі.

Ключові слова: власне складні слова, квазікомпозиitivi, еноцентричні складні слова, ексцентричні композиitivi, копулятивні складні слова, аппозитивні композиitivi, координативний зв'язок, субординативний зв'язок.

Самойленко Е. В. Основные принципы классификации квазікомпозитивов (на материале украинского, русского, английского и французского языков).

В статье анализируются возможные подходы к классификации квазікомпозитивов, сравниваются основные критерии классификации таких единиц с принципами группирования сложных слов. Исследовательница доказывает, что

квазікомпози́ти можна класифіци́ровать по тем же признакам, что и собственно сложные слова, но существуют и определённые отличия, которые также рассматриваются в работе.

Ключевые слова: собственно сложные слова, квазікомпози́ты, эндоцентрические сложные слова, экзоцентрические сложные слова, копулятивные компози́ты, аппозитивные сложные слова, координа́тивная связь, субордина́тивная связь.

Samoylenko E. V. The main principles of quasi-composites classification (on the material of Ukrainian, Russian, English and French).

In the article possible approaches to the classification of quasicomposites are analyzed, the main criteria of classification of such units with the principles of compound words differentiating are compared. The investigator proves that quasicomposites may be classified according to the same signs as proper compound words, but there are some differences which are also under consideration in this work.

Key words: compound words proper, quasicomposites, endocentric compound words, exocentric compound words, copulative composites, appositive compound words, coordinative link, subordinative link.

Компози́ти та словоскладання як продуктивний спосіб словотвору давно привертати увагу філологів. Представники різних лінгвістичних шкіл та течій пропонували свої класифікації складних лексем, що базуються на семантиці, структурних особливостях, співвідношенні між елементами складного слова, ідіоматичності / неідіоматичності, механізмі творення тощо. У нашій роботі ми розглядаємо квазікомпози́ти, а ця стаття – спроба перенести принципи класифікації складних слів на квазікомпози́ти. Під цим терміном слідом за В. І. Теркуловим ми будемо розуміти одиниці, які утворилися не шляхом конденсації одиниць синтаксичного рівня (словосполучень або речень), а за продуктивними моделями, які вже функціонують у мові. Саме вибір об'єкту дослідження (квазікомпози́ти української, російської, англійської та французької мов) зумовив актуальність наукової праці, бо квазікомпози́ти вивчалися тільки у протиставленні та порівнянні з власне компози́тами, тому майже не існує спроб класифікації таких лексичних одиниць.

Мета нашого дослідження – установлення можливих шляхів класифікації квазікомпози́тів. Для її реалізації розв'язували такі завдання: 1) установити основні можливі критерії класифікації квазікомпози́тів; 2) порівняти ці принципи з основними критеріями класифікації власне складних слів; 3) довести, що власне складні слова та квазікомпози́ти мають однакові принципи класифікації;

4) проаналізувати відмінності у класифікаціях власне складних слів та квазікомполітів.

Для чіткого визначення поняття квазікомполіт необхідно звернутися до класифікації складних слів за типом відношень між компонентами твірної одиниці, яку в 70-х роках ХХ ст. розробив В. О. Горпинич. Він виділяє три різновиди основоскладання: 1) утворення похідних слів на базі сурядних синтаксичних словосполучень: *ліс і тундра – лісотундра, фізика і математика – фізико-математичний*; 2) утворення похідних слів на базі підрядних синтаксичних словосполучень: *народне господарство – народногосподарський, п'ять років – п'ятирічний, добувати вугілля – вугледобувний*; 3) утворення похідних на базі слів, що безпосередньо не поєднуються в синтаксичні словосполучення: *атомохід, тепловоз, авіапошта, радіоательє, фотозагасета* [4, с. 88]. Саме ця класифікація стає одним із перших доказів неспроможності суто синтаксичного підходу до творення складних слів.

О. С. Кубрякова у своєму науковому доробку також торкається цієї проблематики: вона розрізняє три типи словотвірних процесів – аналогічний, що спирається на наявний лексичний зразок (*влаголюбивий* – за аналогією до *светолюбивий*, *танкодром* – за аналогією до *аеродром*), кореляційний, в основі якого знаходиться аналогія більш складного типу (латинський: *латинист = германський* : х, где х – *германіст*), та синтактичний (дефініційний), при якому слово мотивується не словом, а судженням, висловлюванням, яке містить дефініцію відповідного предмету [6]. Аналогія – це синтаксичний процес, при якому мовні одиниці або категорії на основі певної схожості, схожій форми, значення та функціонування отримують можливість подальшого єдиноспрямованого, паралельного розвитку або ж повної уніфікації однієї одиниці (категорії) за зразком іншої. Утворення за аналогією нагадує процес розв'язання пропорційного рівняння, коли на основі певної кореляції між двома (кількома) одиницями або формами однієї одиниці повинна мати місце і в іншому співвідношенні між ними в одному будь-якому відношенні така ж або подібна кореляція.

Ураховуючи значення аналогії для розвитку мовної системи, В. І. Теркулов [12] пропонує детальну двоярусну класифікацію комполітів та власну термінологію. Перший ярус констатує різницю між *синтаксичними комполітами*, тобто комполітами, що утворилися шляхом конденсації словосполучень за моделями, що вже функціонують у певній мові, та *аналогічних комполітів* (або

квазікомполитів), тобто лексичних одиниць, які утворилися за аналогією з синтаксичними композитами на базі слів, що не пов'язуються в синтагмі.

Синтаксичними композитами будуть виступати такі лексеми, як фр. *voyage-fleuve* (лексична одиниця утворилася на базі словосполучення *un voyage fleuve*), англійський іменник *bookselling*, який утворився шляхом конденсації словосполучення *sell books*, українське слово *звуконаслідування*, базою якого виступає утворення *наслідування звуків*, російський композит *длинноногий*, що виник на базі словосполучення *с длинными ногами*. До аналогічних композитів слід віднести, наприклад, французьку лексему *autopompe*, англійську *clockwise*, російську *aerosev*, українську *гей-пати*, які явно складаються з двох конструктивів, але не мають при цьому ніякого словосполучення як джерела.

Другий ярус класифікації передбачає підрозділ синтаксичних та аналогічних композитів на дві підгрупи: універбалізаційні композити та дериваційні композити.

Для рівня синтаксичних композитів В. І. Теркулов виділяє синтаксичні універбалізаційні та синтаксичні дериваційні композити. Під універбалізаційними композитами вчений розуміє складні слова, що виникли як вербальні еквіваленти словосполучень і внаслідок цього функціонально і семантично їм тотожні, наприклад, *велоспорт* (велосипедный спорт), *широкоплечий* (с широкими плечами), *нефтедобыча* (добыча нефти), *a pencil-box* (a box for pens), *a blackbird* (a black bird), *coffre-fort*, m (un coffre-fort), *arc-en-ciel*, m (un arc en ciel), *câche-né*, m (câcher le né). Слід погодитися з думкою Є. М. Сидоренко, що універбалізація – «це не словотвірний прийом і не словотворчий мовний засіб, а вираження тенденції до усунення розбіжності між єдністю значення та розчленованістю форми лексичної одиниці, яке використовує різні словотвірні прийоми» [9].

Під дериваційними композитами ми розуміємо одиниці, семантика яких складається з семантики базового словосполучення та семантики форманта (тобто словотворчого афікса): англ. *Barefooted* (< *bare foot* + продуктивний афікс *-ed*), рус. *белобилетник* (< *белый билет* + формант *-ник*), укр. *босоніжка* (< *босі ноги* + формант *-к(а)*).

Теорію В. І. Теркулова було поширено на квазікомполити О. В. Блюміною. Ми, слідом за нею, виділяємо два типи квазікомполитів: квазікомполит з дериваційною домінантою та квазікомполит з універбалізаційною домінантою. У першому разі квазікомполит імітує кінцеву структуру дериваційного композиту. Наприклад, квазікомполит *моторостроение* утворився від лексеми

мотор за допомогою галузевого конструкта – *строение* як імітація структури дериваційних композитів *домостроение* (строить дома + формант *-ение*), *кораблестроение* (строить корабли + формант *-ение*). У другому разі творення квазікомполітів ґрунтується на аналогічній імітації кінцевої структури універбалізаційних композитів. Наприклад, квазікомполіт *электротерапия* виник як імітація структури універбалізаційних композитів *музыкотерапия*, який являє собою дублет коллокації *музыкальная терапия, химиотерапия* – дублета хімічної терапії тощо (словосполучення *электрическая терапия* не можна визнати реальним прототипом, тому що воно є вторинним по відношенню до складного слова, тобто виникає в результаті лексичного розгортання цієї лексеми в одиницю синтаксичного рівня і являє собою результат реетимологізації). У таких ситуаціях творення квазікомполітів ґрунтується на аналогічній імітації кінцевої структури універбалізаційних композитів, наприклад, квазікомполіт *бальнеотерапия* виник як імітація структури універбалізаційних композитів *музыкотерапия*, яка виступає дублетом коллокації *музыкальная терапия, химиотерапия* – дублета хімічної терапії тощо (словосполучення *бальнеологическая терапия* навряд чи можна визнати реальним прототипом) [3]. Дослідниця робить спробу класифікувати квазікомполіти за критеріями власне складних слів, тому вважаємо за можливе поширити інші підходи стосовно класифікації композитів на псевдоскладні слова.

Представники різноманітних лінгвістичних течій та груп пропонують такі види класифікацій: 1) семантичну; 2) синтаксичну; 3) структурну; 4) частиномовну; 5) за типом словоскладання; 6) за механізмом утворення; 7) за типом мотивованості.

Семантична класифікація складного слова запропонована ще давньоіндійськими лінгвістами: основним принципом, який покладено в її основу, є відношення композита загалом до його складових елементів. За цим критерієм можна виділити такі класи композитів / квазікомполітів:

1. Ендоцентричні композити – складні слова, що складаються з ядра, тобто головної частини композиту, яка визначає його лексичне значення, та модифікатора, який звужує або уточнює це значення, тобто семантичне значення та граматичні функції композита або квазікомполіта чітко визначаються його складовими частинами. Наприклад, російський квазікомполіт *бальнеотерапия*, де *терапия* – це

ядро, а *бальнео-* його модифікатор, що інформує нас про спосіб, за допомогою якого здійснюється певний захід, при цьому головний компонент визначає частину мови складного утворення та його можливі граматичні функції в реченні. До цього типу складних слів можна віднести й англійський квазікомполіт *ABC-book*, де *book* – це ядерна частина, що визначає клас предметів, до якого належить певний об'єкт, а елемент *ABC* повідомляє нам про належність цієї книги до певного класу – підручників. Ця група квазікомполітів є найчисельнішою: укр. *агородопомога*, *турбохід*; англ. *alpha-test*, *rainproof*, *parrot-fashion*; рос. *профосмотр*, *наркомания*, *галлофобия*, *культтовару*; фр. *situation-type*, *chantier-vedette*, *appartement-témoін*.

2. Екзоцентричні складні слова – це лексеми, значення яких не виходить зі значення його складових елементів, до того ж при творенні цього типу складних / квазіскладних слів наявне переосмислення вихідної семантики основ, залучених до словоскладання, тобто номінація не зумовлюється відношеннями зовнішньої валентності одиниць-складових елементів. Значення цього типу складних слів визначається сукупністю смислів компонентів, що його утворюють. Для прикладу можна звернутися до англійський квазікомполіту *must-have*. На відміну від компонентів, що входять до його складу (*must* – повинен, *have* – мати) – це не дієслово, а іменник зі значенням «можливий власник». До цієї ж групи слів можна віднести українські лексеми на зразок *дурисвіт*, *загнібїда*, *песиголовець*, *голоштанько*. Продуктивним такий спосіб словотвору є і для квазікомполітів у російській та англійській мовах: *розозей*, *горемыка*, *тунеядець*, *cablespeak*, *marketing-speak*, *nounspeak*, *machinespek*, *rubblehead*, *smackhead*, *thick-head*, *feedback*. У французькій мові, де багато складних слів завдячують своєю появою процесам метафоризації, такий пласт лексики є особливо великим: *cerf-volant*, m – дослівний переклад «олень, який літає», а використовується в значенні «повітряний змії»; *chat-huant*, m – дослівний переклад «кіт, який шипить» а використовується в значенні «лісова сова»; *croque-mitaine*, m складається з елементів, які перекладаються українською мовою «гризи kota», але в сучасній французькій мові позначають *пугало*.

3. Копулятивні композити – складні слова, що мають два семантичні ядра, які є рівноцінними. Вони характеризуються наявністю в кожного компонента окремого лексичного значення, що разом формують єдине значення композиту. Наприклад, український квазікомполіт *лісотундра* складається з двох окремих елементів *ліс* та *тундра*, які мають власне семантичне значення: *ліс* – велика площа землі, що заросла деревами і кущами та дерева, які зростають на такій

площі, а *тундра* – це південна зона арктичного поясу земної кулі, безлісий простір з суворим кліматом, вічною мерзлотою, бідною рослинністю, серед якої переважають мохи й лишайники. *Лісотундрою* називають природну зону, яка є перехідною між зонами тундри та лісу, тобто *лісотундра* – це не сукупність або суміш лісу та тундри, а окрема природна зона, яка характеризується власними географічними та кліматичними ознаками. М. Д. Степанова визначає, що складові частини копулятивного композиту повинні належати до однієї частини мови і бути пов'язані між собою сурядністю, тобто обидва компоненти такого композита мають власне лексичне значення, але вони однаково залучені до формування значення складної лексичної одиниці, їх семантичне співвідношення може бути описано сурядним зв'язком «і, та» [11, с. 115], наприклад, укр. *лавровишня*, рос. *зубробизон*. До цієї групи можна віднести багато квазікомполитів, тому що такі лексичні утворення важко розгорнути у відповідні словосполучення з ідентичними семантичним значенням, адже значення, наприклад української лексеми *жовтогарячий*, не відповідає значенню словосполучення «жовтий та гарячий». До цієї групи слід віднести французькі квазікомполити *aigre-doux*; англійські – *bittersweet*, *sour-sweet*; російські – *кисло-сладкий*, *горько-кислый*; українські – *кисло-солодкий*, *гірко-солодкий*, тобто лексеми на позначення смаку. Сюди належать також лексеми на позначення комбінованих кольорів: рос. *жёлто-красный*, *сине-зелёный*; укр. *рожево-білий*, *фіолетово-синій*; англ. *yellow-red*, *blue-grey*; фр. *bleue-vert*, *rouge-orange*. Копулятивними є квазікомполити, що позначають складні назви сторін світу та похідні прикметники: рос. *северо-запад*, *юго-восток*; укр. *північно-східний*, *південно-західний*; англ. *South-east*, *North-west*; фр. *Nord-Est*, *Sud-ouest*.

4. Аппозиційні складні слова (слова-прикладки), які забезпечують процес подвійної номінації, тобто для одного й того ж феномену наводяться дві назви: перший компонент називає ознаку предмета і водночас дає йому нову назву. Об'єкт при цьому характеризується з різних боків: англ. *maidservant*, *actor-director*; фр. *canapé-lit*, *fille-pilotes*; укр. *диван-ліжка*, *дівчина-авіатор*; рос. *плащ-палатка*, *менеджер-економист*. Квазікомполити цієї групи представлені гендіадісом, тобто римованими складними словами, що утворюються шляхом повтору дещо змінених компонентів (здебільшого на базі рими): фр. *tohu-bohu*, т. *abra-cadabra*; англ.

helter-skelter, teeny-weeny; рос. *фокус-покус, шурум-бурум*; укр. *коза-депреза, кохання-зітхання, супер-пупер*.

Іншою досить поширеною класифікацією є синтаксична, яку запропонував К. Ньюроп [19]. Її сутність полягає у виділенні певного синтаксичного зв'язку між елементами складного слова. Мовознавець поділяє складні слова на та підрядні – субординативні (фр. *subordination: timbre-poste*) та сурядні – координативні (фр. *coordination: chou-fleur*).

Субординативні складні слова – це такі слова, це такі слова, кореневі морфеми у складі яких демонструють нерівноправність семантико-синтаксичних відношень. Тут можна виділити (на основі методу трансформації) головний та залежний компоненти, тобто ядро та модифікатор. У російській, українській та англійській мовах граматичне навантаження несе другий (останній) компонент. Він надає граматичного значення частини мови усьому слову та визначає його лексико-граматичний клас: *змієподібний, веєрообразный, Billygate*. Але французькі композити досить часто мають правобічний базис: *état-major*, т. що пояснюється структурними особливостями французької мови.

У координативному композиті один із складових компонентів не має переваги над іншими. Обидва компоненти і структурно, і семантично до певної міри незалежні. Такі композити та квазікомпозити маніфестують асоціативність людського мислення під час наукової номінації. Компоненти цих складних слів належать, як правило, до однієї частини мови, мають приблизно однакові лексико-семантичні характеристики. Поділяються координативні композити так:

1) складені, що означають особу або предмет, який одночасно виконує дві або більше дії, має одночасні обов'язки або певні характерні риси тощо, наприклад, англ. *souer-sweet*; рос. *звероящер*; укр. *жовтогогарячий, лісотундра*; фр. *Nord-est*;

2) редуплікативні, що повторюють одну основу: англ. *goody-goody*; укр. *гарний-прегарний*; рос. *высоко-высоко*; власне редупліковані слова не можуть бути квазікомпозитами: вони не творяться на основі словосполучень або речень, але, з іншого боку, не утворюються за певним зразком або сполученням основ з різним семантичним значенням;

3) фонетично різні римовані форми однієї основи: англ. *walkie-talkie*; рос. *тяп-ляп*; фр. *meli-melo*; укр. *тяп-ляп*.

Слідом за К. Ньюропом більшість дослідників (І. В. Арнольд [2], Г. Марчанд [16], О. І. Смирницький [10], М. І. Мостовий [7])

вважають, що існує тільки два типа стосунків між компонентами складного слова. Але ми вважаємо, що необхідно виділити три типи стосунків між елементами композиту (більшість дослідників виділяє тільки два, забуваючи про деякі випадки функціонування гендіадісу, коли його конститuentні елементи в ізоляції гублять власне лексичне значення: *фігли-мігли, шурь-мурь, pèle-mèle, mish-mash*).

На наш погляд, доцільним було б виділити такі класи квазікомпозитів: координативні, субординативні та побудовані на взаємозалежності складових компонентів, які не існують у мові в якості самостійних лексем. Ми пропонуємо називати цю групу лексем гендіадісними.

I. В. Арнольд пропонує класифікацію за типом словоскладання:

1) юкстапозиція: англ. *heart-felt*; рос. *люля-кебаб*; фр. *porte-fenêtre*;
 2) слово / основоскладання за допомогою поєднувального голосного / приголосного: англ. *speedometer*; фр. *cosmodrome*; рос. *англофобия*;
 3) композити з поєднувальним елементом, вираженим прийменником або сполучником: англ. *son-in-law*; фр. *esprit-de-sel*. Як бачимо, квазікомпозити можуть утворюватися шляхом юкстапозиції та слово / основоскладанням за допомогою з'єднувального голосного / приголосного, бо наявність поєднувального елемента, вираженого прийменником або сполучником, свідчить про конденсацію певного словосполучення у складне слово.

Згідно з семантикою складного слова, яка визначається усією сукупністю його парадигматичних та синтагматичних зв'язків (Ю. Д. Апресян, Е. М. Медникова) композити можна поділити на дві групи: неідіоматичні складні слова та ідіоматичні складні слова [1]. У групі неідіоматичних складних слів необхідно розрізняти композити з прямим значенням або власне неідіоматичні складні слова (значення таких слів виводиться із значень його компонентів), наприклад, англ. *football*; фр. *Eurodollar*, m; рос. *дальнозоркость*; укр. *зіркоподібний*, та складні слова з переносним значенням: метафоричні та метонімічні складні слова (*cold-hearted, coure-feu*, m). Більшість квазікомпозитів – неідіоматичні складні слова, але в англійській, російській та українській мовах можна зустріти певний пласт квазікомпозитів, що утворилися на базі метафори: англ. *business-friendly, environment-friendly*; рос. *кужловод*; укр. *голоштанько*. Узагалі, у композитології сучасної англійської мови метафора породжує нові оказіональні смисли структурно-складних термінів у сфері соціально-структурного спілкування.

Цілком природно, що усі складні слова можна поділити за належністю до певної частини мови. В усіх мовах, які розглядаються в нашій роботі найчисельнішу групу складних слів (та квазікомполітів) складають іменник (77,3%), далі йдуть прикметники (20,4%), а потім дієслова (2,6%). Складні сполучники, прийменники й інші службові частини мови можна зустріти дуже рідко.

За типом мотивованості можна виділити повністю мотивовані квазікомполіти (їх значення витікає із суми значень їх компонентів, а внутрішня форма слова є прозорою): рос. *глыбообразный, электромобиль, авиамагистраль*; укр. *англоманія, авіадесант*; англ. *shock-proof, spider-like, water-intensive*; фр. *industrie-pilote, prix-choc*; частково мотивовані квазікомполіти (лексемі, у яких помітним є зсув значення одного із компонентів, але пори певні зміни у семантичній структурі одного із компонентів, значення композита в цілому є достатньо вмотивованим, прозорим): укр. *гвинтокрил*; рос. *голодренец, потозей*; англ. *stemware* (келихи, чарки), *seeware, tom-cat*; фр. *snowboard*; немотивовані або ідіоматичні (семантика цих слів не відповідає окремим значенням їх структурних складників). На наш погляд, окрім ідіоматичних квазікомполітів до останньої групи можна віднести англійській римований сленг, що мотивується значенням відповідної простої лексеми, на яку пропонується римований відповідник, бо без конкретних знань майже неможливо здогадатися про їх значення: *sky-rocket* (rocket, кишеня = небо + ракета), *tomfoolery* (jewellery, коштовності = Том + тупість), *greengage* (stage, сцена = зелений + запорука), *greengages* (wages, заробітна плата = зелені + запоруки) та власне сленг, що часто ґрунтується на асоціаціях: *slug-nutty* (той, хто страждає на головокружіння), *snakepen* (серґант: змія + ручка), *Tommy-rot* (нонсенс, несінітниця).

Усі проаналізовані приклади квазікомполітів дозволяють нам прийти до висновку, що такі одиниці можуть бути класифіковані за критеріями звичайних складних слів з певними зауваженнями.

Перспективою подальших досліджень у цьому напрямку може стати розробка структурної та ономазіологічної класифікацій квазікомполітів та їх порівняння з відповідними класифікаціями власне складних слів.

Література

1. Апресян Ю. Д. Идеи и методы структурной современной лингвистики (краткий очерк) / Ю. Д. Апресян, – М. : Просвещение, 1966. – 302 с.
2. Арнольд И. В. Лексикология современного английского языка : учебник [для студ. высш. уч. завед.] / И. В. Арнольд. – М. : Высшая школа, 1986. – 296 с.

3. Блюмина О. В. Субстантивные композиты со значением процессуальности в русском языке : дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.12. «Русский язык» / О. В. Блюмина. – Горловка, 2010. – 406 с.
4. Горпинич В. О. Будова слова і словотвір / В. О. Горпинич. К. : Радянська школа, 1977. – 118 с.
5. Кубрякова Е. С. Семантика синтаксиса и некоторые проблемы теории словообразования / Е. С. Кубрякова // Сборник научных трудов Московского государственного института иностранных языков им. Мориса Тореза. – 1977. – №112. – С. 123–133.
6. Кубрякова Е. С. Типы языковых значений. Семантика производного слова / Е. С. Кубрякова. – М. : Наука, 1981. – 199 с. – (АН СССР, Ин-т языкознания).
7. Мостовий М. І. Лексикологія англійської мови: [підручник для студентів ін-тів і фак. іноземної мови] / Мостовий М. І. – Харків : «Основа», 1993. – 255 с.
8. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2010. – 864 с.
9. Сидоренко Е. Н. Морфология современного русского языка (части речи и контаминанты) : [учебн. пособие] : в 2-х ч. / Е. Н. Сидоренко. – Симферополь : Еліньо, 2003. – Ч. 2. – 165 с.
10. Смирницкий А. И. Лексикология английского языка: учебн. пособие [для студентов вузов] / А. И. Смирницкий – М. : Изд-во лит-ры на иностр. яз., 1956. – 364 с. – (Библиотечка филолога).
11. Степанова М. Д. Теоретические основы словообразования в немецком языке: [учебн. пособие] / М. Д. Степанова, В. Фляйшер. – М. : Высшая школа, 1984. – 264 с.
12. Теркулов В. И. Композиты русского языка в ономазилогическом аспекте : дис. ... доктора филол. наук : 10.02.02 / Теркулов Вячеслав Исаевич. – Горловка, 2008. – 406 с.
13. Теркулов В. И. О разграничении процессов лексикализации и вербализации / В. И. Теркулов // Теоретические и прикладные проблемы русской филологии : научно-методический сборник. – Вып. XII. : Ч. I. – Славянск : СГПУ, 2005.
14. Шанский Н. М. Лексикология современного русского языка / Н. М. Шанский. – М. : Просвещение, 1972. – 328 с.
15. Katamba F. English Words: Structure, History, Usage / F. Katamba. Routledge : Language Teaching and Research Press, 2005. – 282 p.
16. Marchand H. The Categories and Present-Day English Word-Formation / H. Marchand. – Munchen, 1969. – 427 p.
17. Matthews P. H. Morphology / P. H. Matthews. - Cambridge: Foreign Language Teaching and Research Press, 2001. – 256 p.
18. Moraveshik E. A. Reduplicative constructions / E. A. Moraveshik // Universals of Human Language. – 1978. – №3. – P. 297-334
19. Nyrop K. Das Leben der Worter / K. Nyrop. – Leipzig, 1903. – 244 p.

Стаття надійшла до редакції 12.09.2012 р.

ПРОБЛЕМА ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ ОФІЦІЙНО-ДІЛОВОГО СТИЛЮ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Тихоненко О. В. Проблема диференціації офіційно-ділового стилю української мови.

Стаття присвячена проблемі диференціації офіційно-ділового стилю української мови. Проаналізовано стан дослідження структури цього стилю, розглянуто підходи вітчизняної та зарубіжної лінгвістик щодо диференціації стилю.

Ключові слова: літературна мова, українська мова, функціональний стиль, офіційно-діловий стиль, підстилі офіційно-ділового стилю.

Тихоненко О. В. Проблема дифференциации официально-делового стиля украинского языка.

Статья посвящена проблеме дифференциации официально-делового стиля украинского языка. Проанализировано состояние исследования структуры этого стиля, рассмотрены подходы отечественной и зарубежной лингвистик к дифференциации стиля.

Ключевые слова: литературный язык, украинский язык, функциональный стиль, официально-деловой стиль, подстили официально-делового стиля.

Tykhonenko O. The problem of differentiation of the Ukrainian official-business style.

The article deals with the problem of the differentiation of the Ukrainian official-business style. The position of investigating the structure of the style are analyzed, approach the domestic and foreign linguistics to its differentiation are considered.

Key words: literary language, Ukrainian, functional style, official-business style, substyles official and business style.

Функціональні стилі не існують ізольовано та відокремлено: зберігаючи за собою ті чи ті специфічні стилістичні особливості, вони є складовими однієї системи. Кожен зі стилів має основні стилетворчі ознаки (лексичні, фразеологічні і граматичні, передусім синтаксичні). Як правило, кожний стиль мови характеризується і спільними (інтегральними) компонентами, і певними диференційними ознаками, що дозволяють сформувати поняття норми для кожного стилю. На думку М. М. Кожиної, кожен функціональний стиль – це система, що виявляє прагнення до замкнутості й характеризується певним набором постійних ознак, але замкнутість є відносною [6, с. 16]. Вузька соціально-жанрова обмеженість офіційно-ділового стилю визначається змістовою специфікою тієї сфери спілкування (законодавчої, дипломатичної, адміністративної), яку він обслуговує. У процесі розвитку і взаємодії функціональних стилів їхні ознаки

поступово еволюціонують, видозмінюються, а деякі втрачають маркованість. Офіційно-діловий стиль чіткіше, ніж інші стилі, піддається системному аналізу. Н. М. Разінкіна це положення мотивує тим, що серед інших стилів розвинутої літературної мови тільки офіційно-ділова проза існує у своєму найбільш чистому вигляді [10, с. 11]. Стилю властиві також достатньо помітні підстильові та жанрові відмінності.

Попри низку досліджень [1; 5–8; 13], предметом розгляду яких було питання структури офіційно-ділового стилю, вивчення його диференційних ознак актуальне й сьогодні, а окремі гіпотези, погляди нині потребують перегляду для детального вивчення означеного різновиду літературної мови й отримання об'єктивної лінгвальної оцінки.

Мета пропонованої статті – проаналізувати стан вивчення в науковій літературі структури офіційно-ділового стилю. Відповідно до мети було розглянуто завдання – окреслити підходи вітчизняної та зарубіжної лінгвістик до аналізу структури стилю та спроби класифікації в межах офіційно-ділового стилю. Отже, предметом нашого дослідження є офіційно-діловий стиль.

В українській лінгвістичній науці традиційно (С. Я. Єрмоленко, А. Ф. Марахова, Л. І. Мацько, Ф. А. Непийвода та ін.) у межах функціонального стилю виділяють різновиди та жанри, у російському мовознавстві (А. Л. Васильєва, В. В. Виноградов, Т. Г. Винокур, М. М. Кожина, Г. Я. Солганик та ін.) – категорії підстилю і жанру, у зарубіжному (Дж. Керолла, Дж. Уре) – реєстри. Слушним є зауваження Н. С. Хоменко про те, що принцип подібної класифікації зумовлений певною мірою інтра- та екстралінгвальними чинниками [13, с. 267].

Згідно з концепцією Празького лінгвістичного гуртка (Б. Гавранек, М. Елінек, В. Матезіус) головним стилетвірним чинником є функція мови (призначення, мета). Відповідно до положення М. М. Кожині означеним чинником є сфера суспільної діяльності, де стилі виділяються на основі єдиного екстралінгвального принципу: форма суспільної свідомості, що відповідає виду діяльності, меті та завданням функціонування мови [5, с.175]. Про важливість соціальної функції для писемного ділового мовлення говорить К. А. Логінова [7, с. 186].

Г. Я. Солганик відповідно до загальноприйнятих критеріїв (екстралінгвальної природи) в межах офіційно-ділового стилю виділяє два підстили: офіційно-документальний (призначенням якого є задоволення

потреб на рівні держави та міжнародних відносин, тобто включає в себе мову дипломатії та мову законів) та офіційно-канцелярський (призначений задовольняти громадські потреби в побутово-діловій та адміністративно-канцелярській сферах, тобто поділяється на ділові папери та службове листування) [11; 12]. Дж. Уре називає таку диференціацію підстилю регістром, наголошуючи на тому, що офіційно-документальний підстиль має такі реєстри, як законодавчий та дипломатичний, а до офіційно-канцелярського входять адміністративно-канцелярський та побутово-діловий [15]. Як бачимо, досягнення зарубіжної лінгвістики в такий спосіб змінюють структуру самого стилю. Попри це не змінює розуміння теорії функціональних стилів, що тісно пов'язані з інтра- та екстралінгвальною природою. У дослідженнях останніх років спостерігаємо виділення у структурі офіційно-ділового стилю чотирьох підстилів: дипломатичний, юридичний (інша назва – законодавчий), канцелярсько-діловий (інший термін – адміністративно-канцелярський) та службового листування, або промислової кореспонденції [4, с. 29–32]. Усе сказане свідчить про відкритість питання функціонування й відповідної диференціації в межах досліджуваного стилю. Однак більшість мовознавців схильна виокремлювати три жанрові різновиди офіційно-ділового стилю: законодавчий, дипломатичний та адміністративно-канцелярський (А. П. Коваль, М. М. Кожина, К. А. Логінова, А. Ф. Марахова, Л. І. Мацько, Г. Я. Солганик, Е. М. Шпанова та ін.), із чим ми цілком погоджуємося.

Наші спостереження свідчать, що в науковій літературі ці підстилі називають по-різному: адміністративно-канцелярський замінюють синонімічним адміністративно-управлінський [2; 8], законодавчий представляють юридичним [3, с. 58]. У працях останніх років мова права кваліфікується як один із різновидів офіційно-ділового стилю. Так, Д. Х. Баранник пропонує виділити мову нормативно-правових актів (права) в окремий функціональний стиль [1].

Офіційно-діловий стиль є різновидом сучасної української літературної мови, що функціонує у сфері правової, адміністративної діяльності, ділових і дипломатичних переговорів як в усній, так і в писемній формах. Перевага писемної форми над усною зумовлюється масивом текстів документів офіційно-ділового стилю на будь-якому етапі його розвитку.

У 20–30-ті рр. з'явилися нові умови для функціонування української мови, появи підстилів, формування їхніх жанрів, що викликало до життя офіційно-діловий стиль: створення УНР, пізніше –

УРСР. Тенденції літературної норми простежено на матеріалі словників ділової мови та документів офіційно-ділового стилю досліджуваного періоду, зокрема матеріалах ЦДАВО – фонду 166 «Народний комісаріат освіти УРСР», де велике місце посідають документи місцевих органів влади освітніх установ, навчальних закладів, що відображали розвиток освіти, культури в Україні. Більша частина документів становить листування: з Головною школою, Наркомосом та інститутами РСФРР, про прийом та переведення студентів з України та ін.; про українізацію апарату; з ВУЦВК про зарахування вихованців дитбудинків на робфаки і профшколи; документи фонду 3040 Вищої ради народного господарства та ін. Загалом матеріали архівів свідчать, що саме тоді найбільш поширеною документацією була адміністративно-канцелярська. Обраний для аналізу матеріал дозволяє виділити в офіційно-діловому стилі три жанрові різновиди: адміністративно-канцелярський (був широко представлений в архівах такими різноманітними жанрами, як довідки, протоколи, заяви, записки), законодавчий (насамперед виявився в Конституціях 1919 р., 1929 р. і 1937 р., постановах, резолюціях уряду та інших нормативно-правових актах вищих органів влади цього періоду) та *дипломатичний* (був пов'язаний з добою УНР та ЗУНР). У радянський період історії України міжнародні відносини не були зосереджені в країні й дипломатичні документи укладали лише російською мовою, тому розвиток цього різновиду гальмувався.

Зі створенням української радянської держави – УСРР – українська літературна мова активно впроваджується в усі сфери суспільного й громадського життя, у тому числі й у сферу офіційно-ділового спілкування, де вона не використовувалася. Цей факт зумовлював те, що в цій сфері відбувалося активне мовне залучення стилістичних процесів, пов'язане з формуванням лексико-семантичних і граматичних норм стилю.

Хоч становлення й розвиток офіційно-ділового стилю української мови відбувається певною мірою в узгодженні з історією національної літературної мови, однак еволюція цього стилю не тотожна розвитку української літературної мови. На формування будь-якої національної літературної мови певною мірою впливають різноманітні чинники. Так, Ю. В. Шевельов окреслює тогочасну ситуацію в Україні: «Мова потребувала стандартизації / нормалізації – до певної міри штучного – заповнення прогалін, – ситуація, типова для всіх мов у період, коли вони поширюють сферу вживання від побутової й літературної та мають

задовольнити найрізноманітніші вимоги новочасного суспільства, словниковий запас. Фразеологію й термінологію треба було устійнити, а нерідко й доповнити, використовуючи розмовну практику, діалекти, історичні джерела, іншомовні запозичення чи будуючи новотвори» [14, с. 97].

Офіційно-діловий стиль, що сформувався в українській літературній мові у 20–30-ті рр. ХХ ст. на народній основі, закладений ще в ХІХ ст., орієнтувався на народну мову й на кращі зразки художньої літератури, яка виробляла свої норми та стилістичні різновиди. На думку М. М. Пилинського, саме тоді в надрах інших стилів і жанрових різновидів української літературної мови були досягнуті певні успіхи у плані вироблення норм і цього функціонального стилю [9, с. 196]. Такого ж погляду дотримується Л. І. Мацько, вказуючи, що інтенсивний розвиток художнього стилю, кодифікація норм літературної мови заклали добре підґрунтя для розвитку офіційно-ділового стилю, як тільки з'явилися для цього належні умови, а саме утворення Української Народної Республіки (1918 – 1920). Доречно наголошується, що «ділове письменство» продовжувало виробляти свої засоби в надрах інших стилів, зокрема в художньому стилі, публіцистиці, епістоляріях української еліти. Офіційно-діловий стиль має основні мовні характеристики: регульовально-імперативний характер, документальність, стислість, чіткість, стабільність, високу стандартизацію значної частини висловів, сувору регламентацію тексту [8, с. 257–260], що забезпечують функціональну його системність. Саме вони вирізняли цей стиль уже в період 20–30-х рр. ХХ ст.

Отже, на основі класифікацій учених та наших спостережень, залежно від сфери функціонування офіційно-ділового стилю і стилістичної своєрідності жанрів чітко вирізняються в межах офіційно-ділового стилю три підстили: законодавчий, дипломатичний та адміністративно-канцелярський. В історичному плані у 20–30-ті рр. ХХ ст. переживали своє становлення законодавчий та адміністративно-канцелярський підстили, дипломатичний підстиль не набув на той час поширеності через відсутність в Україні зовнішньополітичної діяльності і відповідно представлення її українською мовою. Перспективним напрямом дослідження є вивчення мови документів у регіональному аспекті для формування об'єктивних поглядів на історію формування жанрів та сучасний стан офіційно-ділового стилю української мови.

Література

1. Баранник Д. Х. Мова права як окремий функціональний стиль / Д. Х. Баранник // Мовознавство. – 2003. – № 6. – С. 8–17.
2. Бутенко Л. В. Мовлення ділових людей на нарадах, засіданнях, зборах : [навч. посібник для студ. нефілол. спец.]. – Алчевськ : ДГМІ, 2002. – 256 с.
3. Васильєва Г. Аббревіатури як складовий елемент правничих текстів / Г. Васильєва // Вісник Луганського держ. пед. ун-ту ім. Т. Шевченка. Сер. Філолог. науки. – 2000. – № 9. – С. 58–64.
4. Загнітко А. П. Українське ділове мовлення: професійне і непрофесійне спілкування / А. П. Загнітко, І. Г. Данилюк. – Донецьк : ТОВ ВКФ «БАО», 2004.
5. Кожина М. Н. К основам функциональной стилистики / М. Н. Кожина. – Пермь : Изд-во Пермского ун-та, 1968. – 251 с.
6. Кожина М. Н. О некоторых вопросах диахронической стилистики // Лингвостилистические исследования научной речи / М. Н. Кожина; [отв. ред. М. Я. Цвиллинг]. – М., 1979. – С. 12–36.
7. Логинова К. А. Деловая речь и ее стилистические изменения в советскую эпоху / К. А. Логинова // Развитие функций стилей современного русского языка. – М., 1968. – С. 186–230.
8. Мацько Л. І. Стилістика української мови : підручник / Л. І. Мацько, О. М. Сидоренко, О. М. Мацько. – К.: Вища шк., 2003. – 462 с.
9. Пилинський М. М. Мовна норма і стиль / М. М. Пилинський. – К. : Наук. думка, 1976. – 287 с.
10. Разинкина Н. М. О возможности приложения некоторых критериев эстетики к формированию лингвостилистического понятия «функциональный стиль» / Н. М. Разинкина // Функциональные стили. Лингвометодические аспекты : сб. науч. тр. АН ССР кафедры иностр. языков. – М. : Наука, 1985. – С. 3–14.
11. Солганик Г. Я. К проблеме классификации функциональных стилей на интралингвистической основе / Г. Я. Солганик // Основные понятия и категории лингвостилистики. – Пермь, 1982. – С. 43–52.
12. Солганик Г. Я. Стилистика / Г. Я. Солганик. – М., 1996. – 272 с.
13. Хоменко Н. С. Структура официально-делового стиля современного русского языка в сопоставительном аспекте / Н. С. Хоменко // Система і структура східнослов'янських мов : міжкафедр. зб. наук. праць. – К. : Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 1999. – С. 267–270.
14. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині ХХ ст. (1900–1941) : Стан і статус / Юрій Шевельов. – К. : Сучасність, 1987. – 294 с.
15. Ure J. The Theory of Register in Language Teaching / J. Ure. – N.Y., 1966. – 36 p.

Стаття надійшла до редакції 13.09.2012 р.

ГРАДАЦІЙНІ ОПОЗИЦІЇ ДІЄСЛІВ

Ткаченко Ю. В. Градаційні опозиції дієслів.

У статті описано поняття градуальної опозиції у лінгвістиці, спроектованої на дієслово; визначено поняття «опорне (стрижневе) слово»; описано градуальні синонімічні ряди, розглянуто градуальні синонімічні опозиції; розміщено на градуальній шкалі дієслова мовлення, емоційного ставлення, власне дії.

Ключові слова: градуальна опозиція, опорне слово, градуальні синонімічні ряди, градуальні антонімічні ряди, градуальна шкала, дієслова мовлення, дієслова емоційного ставлення, дієслова емоційного стану, дієслова власне дії.

Ткаченко Ю. В. Градационные оппозиции глаголов.

В статье описано понятие градуальной оппозиции в лингвистике, спроектированной на глагол; определено понятие «опорное (основное) слово»; описано градуальные синонимические ряды, рассмотрено градуальные антонимические оппозиции; распределено на градуальной шкале глаголы речи, эмоционального отношения, собственно действия.

Ключевые слова: градуальные оппозиции, «опорное (основное) слово»; градуальные синонимические ряды, градуальные антонимические оппозиции; глаголы речи, глаголы эмоционального отношения, глаголы действия.

Tkachenko Yu. Gradual of opposition of verbs.

The concept of the gradual opposition in linguistics, projected on a verb, is described in the article; a concept "supporting (cored) word" is certain; it is described gradual synonymous rows, it is considered gradual synonymous oppositions; it is placed on the gradual scale of verbs of broadcasting, emotional relation, actually actions.

Key words: gradual opposition, supporting word, gradual synonymous rows, gradual antonymous rows, gradual scale, verbs of broadcasting, verb of emotional relation, verb of the emotional state, verb of actually actions.

Основним мовним рівнем, який репрезентує градуальну семантику, є лексичний. Засобами створення градуальних значень є слова зі значенням кількості й міри. «Дієслова розміру, величини; кількості; абстрактної кількості; сили, швидкості» – ядро градаційної лексики [3, с. 222].

Засобами вираження градуальних значень є дієслова, які у своїй семантичній структурі мають градусему, а тому можуть вступати у градаційні відношення і виражати категорію градуальності.

Мета статті – дослідити градуальні опозиції дієслів на лексико-семантичному рівні; дати визначення поняття «опорне (стрижневе) слово»; описати градуальні синонімічні ряди, розглянути градуальні

антонімічні опозиції; розмістити лексеми на позначення мовлення, емоційного ставлення, власне дії на градуальній шкалі.

Поняття «градаційні відношення» репрезентоване через «об'єктно-суб'єктні відношення в граматичному аспекті. Вони (відношення) виникають унаслідок градування і виділення міри та ступеня вияву ознаки мовцем» [3, с. 16]. Градаційні відношення можуть бути як імпліцитними (прихованими), так і експліцитними (яскраво вираженими), а тому складають основу для опозиції (протиставлення). До експліцитних засобів належать слова-специфікатори, що вносять додаткові відтінки у значення слів, з якими вони вживаються. Це частки, прислівники тощо. Наприклад, лексеми *ледве, трохи* об'єднані спільною семою «зовсім мало чого-небудь, небагато», сполучаючись з дієсловом, вносять у його семантику значення неповноти міри вияву ознаки дії: *Посидівши трохи і не зводячи очей з Остапа, він раптом витяг шию, подався наперед і так жалібно завив, що Остапові аж мороз пішов поза шкіру* (М. Коцюбинський). При імплікації шкала виражає антонімічні й синонімічні відношення. Оскільки основне завдання градуальності полягає в передачі міри ознаки, процесу, явища, то градуйоване значення можна розмістити на шкалі градації. Динамізм наростання чи спаду ознаки в лексичних одиницях на шкалі градації може бути передано «градаційними опозиціями, де граничні (межові) члени виконують антонімічні функції, а члени, які розташовані від «норми»(0) – вище чи нижче (збільшення чи зменшення вияву ознаки дії) – синонімічні (функцію часткових синонімів)» [3, с. 19]. Градуальність як лексико-семантична категорія на лексичному рівні реалізується через синонімічні й антонімічні відношення, оскільки однією з найважливіших розпізнавальних ознак синонімів є відмінність у градаційності вияву спільної ознаки [7]; «антоніми створюють градаційну опозицію» [2, с. 160], яка передбачає обов'язково проміжну або середню лексему. Сема градуальності актуалізується в семантичній структурі дієслівних лексем, у результаті чого вони, поряд з антонімічними і синонімічними відношеннями, вступають у градуальні відношення, які характеризуються кількісними відмінностями одного чи кількох елементів семантики порівнюваних одиниць. Це і формує поняття опозиції [1].

Термін опозиція тлумачать як «лінгвістично суттєву відмінність між одиницями плану вираження, якому відповідає відмінність між одиницями плану змісту і навпаки» [10, с. 348]. В. Михайлов зазначає, що опозиція завжди об'єднує два різних об'єкти, які пов'язані таким чином, що думка не може уявити один, не уявивши інший.

«Взаємозв'язок опозиційних членів завжди формується за допомогою поняття, імпліцитно утримуючи обидва протичлени і розподіляючи на експліцитну опозицію, коли вони належать до конкретної дійсності» [4, с. 11]. Градуальна опозиція – це опозиція, члени якої характеризуються різним ступенем або градацією однієї й тієї ж ознаки... Член опозиції, котрому властива наявність крайнього (максимального чи мінімального) ступеня цієї ознаки, називається крайнім або зовнішнім; інші члени є середніми. За спільністю ознак М. Трубецкой виділяв два види опозиції – одномірну й багатомірну, а за відношеннями між членами опозиції – три типи: привативну, градаційну (або ступеневу) і еквіполентну, рівнозначну. Градаційні або ступеневі опозиції складають, як правило, більше ніж два члени і характеризують різну міру вияву однієї і тієї ж ознаки дії [9].

Антоніми – це «пари слів з протилежним значенням» [11, с. 34], проте їм притаманна семантична спільність, яка виявлена у «співвідносності значень» [12, с. 201]. Л. Новиков зазначає, що «антоніми виражають одне родове поняття» [5, с. 80]. Спільність антонімів виводять із їх особистих семантичних властивостей, а не з реальних властивостей визначеними ними уявлень, речей, тому що протилежних уявлень і речей не буває. Обов'язковим для антонімів є визначення кількісних ознак, які допускають градування [5; 6], тому між двох полюсів значень завжди можливий середній (нульовий) член. Значення протилежності, контрасту, що є основним в антонімії, виникає завдяки наявності в семантичній структурі слова ознаки, яка може збільшуватися, наростати або зменшуватися, доходити до протилежної, тому так легко дієслова утворюють антонімічні пари. Наприклад, градуальна опозиція *товстішати* – *худнути*. Лексеми *товстішати*, *худнути* об'єднані спільною семою «передавати кількість», проте мають полярне значення: *товстішати* – «набирати більшу, ніж звичайну, повноту (про людину)» [8, с. 547] – градусема «надто»; *худнути* – «втрачати вагу тіла» [8, с. 721] – градусема «значно». На рівні антонімії вступають у градаційні відношення й утворюють градуальні опозиції дієслова *прискорити* – *уповільнити*; *збільшувати* – *зменшувати*. Лексеми *прискорити*, *уповільнити* мають базову сему «вираження швидкості»; *збільшувати*, *зменшувати* – «зміна розміру, величини» проте різняться дієслова протилежним значенням: *прискорити* означає «робити що-небудь швидким, збільшувати швидкість чогось» [8, с. 909] – градусема «швидко»; *уповільнити* – «робити що-небудь неквапливим, млявим» [8, с. 721] – градусема «повільно»;

збільшувати – «робити більшим за кількістю, розміром, тривалістю тощо» [8, с. 741] – градусема «багато»; *зменшувати* – «робити меншим обсяг, величину, кількість чогось» [8, с. 767] – градусема «мало».

Градуальність семантичних ознак дієслів виявлено в тому, що між антонімічними лексемами існують слова, які називають проміжні ступені. При цьому типі антонімії сума значень антонімів не вичерпує всього родового поняття, оскільки між цими двома поняттями розміщено цілий ряд перехідних ознак. Схематично відношення антонімів, що виражають градуальну протилежність, Л. Новиков позначає як коло, між протилежними секторами якого існує проміжне поле, на якому розміщені перехідні ступені [5]. Більшість дієслів, які входять в одну лексико-семантичну групу і мають у своїй семантичній структурі градусеми, вступають у градаційні відношення на рівні синонімії і антонімії, і їх можна зобразити на шкалі градації, яка представлена шкалою наростання / спадання ступеня вияву ознаки дії. Вона може бути у вигляді вертикального відрізка, у центрі якого позначена нульова точка. Нульова точка – норма: якість, ознака, властивість тощо, представлені звичайним значенням, відносно якого визначають більшу або меншу міру вияву ознаки дії і проводять градування. Вище нуля розташовані ступені високої міри вияву ознаки дії, нижче нуля – ступені низької міри. Ознаки максимальних і мінімальних зон мають свої межі. Наприклад, позитивне емоційне почуття суб'єкта виражають дієслова *світитися*, *променіти*, *зоріти*, проте вони різняться мірою виявлення радості. Так, *світитися* означає «блищати, сяяти (про очі); освітлюватися щастям, радістю (про обличчя)» [8, с. 253] – радіти в повній мірі; *променіти* – «виражати запал, пристрасть, палкі почуття» [8, с. 698] – високий ступінь названої дії; *зоріти* – «сяяти, світитися (про очі); бути щасливим» [8, с. 777] – вказівка на дуже високий ступінь дії. Дієслова *тьмаритися*, *блякнути*, *згасати*, виражаючи протилежне значення до вищевказаних дієслів, вступають з ними в антонімічні відношення. Однак і вони мають гранд-відтінок – лексеми називають різну міру втрати позитивних емоцій. Так, *тьмаритися* означає «робитися сумним, похмурим» [8, с. 588] – спостерігаємо процес згасання дії – градусема «гірше»; *блякнути* – «утрачати яскравість, свіжість; марніти» [8, с. 118] – низький ступінь вияву дії – градусема «геть кепсько»; *згасати* – «поступово завмирати, слабнути, зникати (про почуття, думки)» [8, с. 751] – мінімальний ступінь градаційної ознаки (стан цілковитої апатії) – градусема «абсолютно». Оскільки

вищезазначені дієслова у своїй семантичній структурі мають градосеми, вони вступають у градаційні відношення на рівні синонімії й антонімії. Лексеми на градуальній шкалі можна розмістити таким чином: *світитися* < *променіти* < *зоріти* – ХХ – *тьмаритися* < *блякнути* < *згасати*, де середній член не має спеціального вираження, він існує на гіпотетичному рівні. Повну антонімію виражають крайні симетричні члени протиставлення.

Дієслова емоційного стану *сердитися*, *злитися*, *лютувати*, *скаженіти*, *сатаніти*, об'єднані спільною семою «виявляти почуття гніву», мають у своїй семантичній структурі гранд-відтінок – лексеми різняться мірою вираження почуття недобррозичливості, ворожості до інших. Наприклад, *сердитися* означає «бути в стані гніву» [13, с. 264] (пор.: *Я хотіла тобі сказати... Вчора Йон дуже сердився... Ти його оберігайся* (У. Самчук) – недобррозичливо, неприхильно ставитися до когось (сердитися в певній мірі); *злитися* – «бути в стані сильного роздратування» [13, с. 764] – дуже сердитися; *лютувати* – «бути в стані розлюченості» [13, с. 119] (пор.: *Як же то і лютувала та воювала Параска, що не її oddілено* (П. Мирний) – сердитися надзвичайно); *скаженіти* – «бути в стані несамовитості, шаленства» [13, с. 297] (пор.: *Роман лютував і скаженів, проклинаючи брата...* (М. Коцюбинський) – дуже сильно сердитися, інтенсивно проявляти своє незадоволення в мовленні і в поведінці); *сатаніти* – «доходить до граничної межі у гніві» [14, с. 589] – бути в дуже збудженому стані, близькому до ненормального, хворобливого. Дієслову *сердитися* протилежним за характером переживання в стані зворушення є дієслово *розчулюватися*. Лексеми *розчулюватися*, *розм'якати*, *танути* є дієсловами-синонімами, маючи базову сему «ставати лагідним, ніжним, добрим», вони різняться мірою вираження почуття схвильованості, доброзичливості. Наприклад, *розчулюватися* означає «сповнюватися приємним почуттям схвильованості, зворушеності» [13, с. 207] – градосема «у певній мірі»; *розм'якати* – «ставати розчуленим, добрим, лагідним» [13, с. 177] (пор.: *Розм'якло, розніжилось Піхтіреве серце; вже не знає він, що б краще й зробити вірному товаришеві* (С. Васильченко) – градосема «зовсім»); *танути* – «зворушуватися, мліти» [13, с. 507] (пор.: *Христя запримітила, як від того погляду [панича], наче сніжинка від теплого духу, тала пані* (П. Мирний) – градосема «занадто»).

Отже, дієслова емоційного стану (стану збудження, зворушення), маючи у своїй семантичній структурі градосему, на рівні синонімії й антонімії вступають у градаційні відношення й утворюють градуальну

опозицію. Градуальна шкала: *сатаніти* > *скаженіти* > *лютувати* > *злитися* > *сердитися* – *XX* – *розчулюватися* < *розм'якати* < *танути*.

Уживання синонімів забезпечує потребу мовця передати певну міру ознаки дії. Дієслова однієї лексико-семантичної групи, маючи у своїй семантичній структурі градосеми, вступають у градаційні відношення на рівні синонімії. Синонімія як мовне явище – це семантичне зближення слів. Вона властива усім мовним одиницям і представлена на морфемному, граматичному, лексичному рівнях. Лексична синонімія – це тип семантичних відношень, що переданий повним або частковим збігом значень різних слів. Головне джерело лексичної синонімії – різноманіття ознак, які мають названі словом предмети і поняття.

У мові синоніми утворюють синонімічні ряди – від двослівних до багатослівних (більше десяти слів). У кожному синонімічному ряду виділяють «одне слово (домінанта), семантично найпростіше, що має спільну для всього синонімічного ряду сему, стилістично нейтральне, найбільш підготовлене для поєднання з іншими словами. До домінанти тяжіють усі слова синонімічного ряду – одні сильніше, інші слабше» [3, с. 222]. За мірою смислової близькості до домінанти (у нашому разі ступенем градації) всі слова ряду можна розташувати в певній послідовності. Характерною для дієслів-синонімів є різниця у ступені інтенсивності дії. Так, в один синонімічний ряд входять слова *бити*, *лупити*, *шмагати*, бо об'єднані вони спільною семою «завдавати ударів по кому-, чому-небудь», проте мають гранд-відтінок – лексеми різняться силою нанесення ударів: *бити* – «стукати, вдаряти по чому-небудь» [8, с. 98] (пор.: *За кілька хвилин було чути, як вона била по клавішах і тріпала стиркою по струнах фортеп'яно, витираючи його* (Леся Українка); *лупити* – «сильно бити кого-небудь» [8, с. 110] (пор.: *Аж ось і Пан прибіг: «Лупить Рябка, – сказав, – чухрайте! Ось батіг!»* (П. Гулак-Артемівський); *шмагати* – «з силою бити, сікти» [8, с. 818] (пор.: *Разів із шість Рябка водою обливали І стільки ж раз його, обливши, знов шмагали* (П. Гулак-Артемівський).

Лексеми *лупити*, *шмагати* вжито на позначення високого та найвищого ступенів вияву ознаки дії (сила удару і емоційне виявлення). Градуальна шкала матиме такий вигляд: *бити* – норма (0) < *лупити* < *шмагати*.

Градуальна шкала може бути представлена більшою кількістю лексем. Дієслова *беікетувати*, *бушувати*, *хуліганити*, *безчинствувати*, *сваволити* є синонімами, бо мають ядерну сему «порушення дисципліни»,

проте відрізняються мірою порушення. Так, *бешкетувати* – «чинити бешкет, пустувати, витворяючи, робити збитки» [8, с. 96] (пор.: – *Сором ховатися* – умів *бешкетувати*, зумій і відповідь казати (С. Васильченко); *бушувати* – «поводитися нестримано, виявляти гнів, роздратування» [8, с. 152] (пор.: *Отець Андрій підняв руку та йому [панові]: – Бушувати в моїй хаті не годиться* (М. Вовчок); *хуліганити* – «порушувати громадський порядок, хамити» [8, с. 723]; *безчинствувати* – «робити безчинства» [8, с. 90]; *сваволити* – «діяти на власний розсуд, незважаючи на закон, справедливість, нехтуючи волею й думкою інших» [8, с. 243]. Лексема *бушувати* означає виявляти порушення правил поведінки в більшій мірі, ніж *бешкетувати* – градусема «гранично»; *хуліганити* – грубо порушувати поведінку – градусема «дуже»; *безчинствувати* – порушувати правила пристойності – градусема «занадто»; *сваволити* – творити свавілля, маючи необмежену владу, що ґрунтується на насильстві, відсутності законності, справедливості – градусема «украй». Вищевказані дієслова на рівні синонімії вступають у градаційні відношення і виражають категорію градуальності. Градуальна шкала: *бешкетувати* = норма(0) < *бушувати* < *хуліганити* < *безчинствувати* < *сваволити*.

Одним із критеріїв виявлення синонімічної парадигми слід вважати виділення опорного (стрижневого) слова, а також характер його значення. Чим чіткіше, ясніше окреслена межа цього значення, тим менше у цього значення асоціацій з іншими значеннями цього слова, тому в якості опорного слова варто виділяти таку лексему, яка більш чітко виражає смислову основу синонімічного ряду. Тобто базою має бути слово-синонім, що має найменше додаткових відтінків, у якому найчіткіше видно загальне для синонімічної групи значення. Опорне слово – стилістично нейтральне. Проте в деяких випадках воно може бути стилістично марковане. Наприклад, у синонімічному ряду *налягати*, *накидатися*, *поринати* у значенні «завзято, наполегливо братися за що-небудь, займатися чим-небудь» як опорне виступає розмовне слово *налягати*. У цьому ряду немає стилістично нейтрального слова.

Іноді опорне слово окреслено досить чітко. Так, у синонімічному ряду *кричати*, *горланити*, *волати* (базова сема «розмовляти з кимось голосно»), опорним є дієслово *кричати* – стилістично нейтральне слово. Ці дієслова, об'єднані спільною семою, проте різняться інтенсивністю вияву дії (силою вимови): *кричати* – «дуже голосно щось говорити» [8, с. 9]; *горланити* – «голосно говорити, кричати, дерти горло, рвати (дерти) пельку» [8, с. 464]; *волати* – «дуже голосно,

з криком до кого-, чого-небудь звертатися» [8, с. 368]. Вищевказані дієслова вступають у градаційні відношення на рівні синонімії. Синонімічний ряд можна зобразити на шкалі градації: *кричати* = норма(0) < *горланити*(-1) < *волати*(-2).

Чітко окреслене опорне слово спостерігаємо у синонімічному ряду *любити*, *обожнювати*, *боготворити* (базова сема «відчувати до когось почуття глибокої прив'язаності, симпатії»). Проте вказані лексеми різняться гранд-відтінком – мірою відчувати емоційне ставлення до кого-, чого-небудь, направлене на кого-, що-небудь чи спричинене чимось. Наприклад, *любити* означає «почувати, виявляти глибоку сердечну прихильність до особи іншої статі; кохати» [8, с. 113] (пор.: *Енея так вона любила, Що аж сама себе спалила* (І. Котляревський) – дієслово підтверджує високий ступінь вияву ознаки дії – градосема «неабияк»); *обожнювати* – «дуже любити кого-небудь; надмірно захоплюватися кимсь» [8, с. 410] (пор.: *Панянка, що її Костенко обожнює особливо за її інститутську невинність, через тиждень після вінчання починає потай роман з офіцером артилерії* (І. Франко) – підвищення міри вияву ознаки дії – градосема «дуже»); *боготворити* – «відчувати до когось надзвичайну любов, шанувати когось як бога» [8, с. 122] – вказівка на найвищий ступінь вияву ознаки дії – градосема «надмірно». Ці дієслова вступають в антонімічні відношення з дієсловами-синонімами *недолюблювати*, *зневажати*, *ненавидіти*, однак вони різняться мірою відчуття неприхильності. Наприклад, *недолюблювати* – «відчувати неприязнь до кого-, чого-небудь» [8, с. 334] (пор.: *Меншої дочки генеральша недолюблювала* (П. Мирний) – відчувати лиш деяку неприязнь – градосема «частково»); *зневажати* – «виявляти презирство, неповагу до когось, чогось» [8, с. 772] – дуже не любити – градосема «абсолютно»; *ненавидіти* – «почувати велику неприхильність; вороже ставлення до кого-небудь» [8, с. 346] – дуже сильно не любити – градосема «понадміру». Дієслова емоційного ставлення утворюють градуальні опозиції, оскільки у своїй семантичній структурі мають градосеми. Градуальна шкала: *боготворити* > *обожнювати* > *любити* = норма(0) > *недолюблювати* < *зневажати* < *ненавидіти*. Крайні лексеми градуальної шкали виражають повну антонімію.

Опорним словом синонімічного ряду *жаліти*, *милувати*, *щадити* є дієслово *жаліти*, яке має всі необхідні для опорного слова ознаки: найширше за значенням слово, найвищий показник частотності вживання в мовленні, стилістично нейтральне. Цей синонімічний ряд можна зобразити на шкалі градації, що вказує на

зростання ступеня вияву ознаки дії. У середині градаційної шкали проходить нейтральна точка (норма), яка є елементом градаційної шкали і означає точку відліку, нульовий ступінь вияву ознаки дії. Передача ступеня інтенсивності дії щодо норми представлена таким чином: норма (0) – вище норми (більше, ніж). «Позначки» на шкалі градації відповідають лексичному значенню слів [1].

Шкала градації дієслів *жаліти*, *милувати*, *щадити*, які об'єднані спільною семою «ставитися поблажливо, милостиво, зі співчуттям», має такий вигляд: *жаліти* = норма (0) < *милувати* < *щадити*.

Градаційний синонімічний ряд утворюють дієслова *товаришувати*, *дружити*, *брататися*. Ці лексеми мають базову сему «ставитися із взаємоповагою, прихильністю, приязню», проте різняться мірою вираження позитивного ставлення суб'єкта до об'єкта: *товаришувати* означає «виявляти щире, приятельське ставлення до кого-небудь» [8, с. 546]; *дружити* – «виявляти взаємну прихильність, відданість, довір'я один до одного» [8, с. 617]; *брататися* – «близько здружуватися, виявляти до кого-небудь братні почуття» [8, с. 130]. *Товаришувати* – *дружити* – середній і достатній ступінь вияву ознаки дії – градусема «достатньо»; *дружити* – *брататися* – вказівка на високий і дуже високий ступінь вияву ознаки дії – градусема «досить міцно».

У градаційні відношення можуть вступати дієслова-синоніми різних лексико-семантичних груп (дієслова руху, мовлення і звучання, буття, дієслова психічної діяльності тощо). Міра вияву ознаки дії залежить від семантики лексем. Наприклад, в основі розрізнення лексем *їсти* і *жерти* лежить значення кількості споживання й інтенсивності вияву ознаки дії. Градуальна шкала: *їсти* = норма(0) < *жерти*. В основі розрізнення лексем *працювати*, *партачити*, *ішачити* на позначення виконуваної роботи лежить значення кількості зусиль. Градуальна шкала: *партачити* < *працювати* = норма (0) < *ішачити*.

Дієслова *упасти*, *бухнути*, *шубовснути* утворюють синонімічний ряд з базовою семою «утратити рівновагу, опору», проте ці лексеми різняться силою удару: *упасти* – «переміщатися зверху вниз під дією власної ваги» [8, с. 512] (пор.: *Слуха [Маланка], як стиха луцить зерно з перестиглого колоса, м'яко пада на землю* (М. Коцюбинський); дієслово виражає факт вияву дії – градусема «злегка»); *бухнути* – «важко впасти» [8, с. 152] (пор.: *Сусідка трохи не бухнула в воду* (І. Нечуй-Левицький); дієслово інформує про вищий ступінь вияву ознаки дії – градусема «досить сильно»); *шубовснути* –

«з силою упасти, пірнути у воду, роблячи сплески» [8, с. 834] (пор.: *Замість дверей він налав драбину й звалив її, потрапив на діжку з водою, скинув кружок і шубовснув у воду обома руками* (І. Нечуй-Левицький); дієслово вказує на високий ступінь вияву ознаки дії – градосема «дуже сильно»). Оскільки названі вище дієслова мають у своїй семантичній структурі градосеми, вони можуть вступати у градаційні відношення на рівні синонімії. Градуальна шкала матиме такий вигляд: *упасти* = норма(0) < *бухнути* < *шубовснути*.

Градаційні синонімічні ряди утворюють дієслова мовлення *базікати*, *ляпати*, *плести*. І хоча ці лексеми об'єднані спільною семою «говорити про щось незначне», вони різняться гостротою і глибиною сказаного: *базікати* – «говорити багато, беззмістовно, про щось неістотне, не варте уваги» [8, с. 57] (пор.: *Панич не слухав, що п'яний коваль базікав* (П. Мирний); лексема вказує на часткову, низького ступеня вияву ознаки дію – градосема «у певній мірі»); *ляпати* – «говорити щось недоречне, нерозумне» [8, с. 122] (пор.: *Еге, добродію! Йдіть спати, далеко ліпше зробіте, ніж ляпати такі нісенітниці* (І. Франко); лексема вказує на невеликий вияв ознаки дії – градосема «у міру»); *плести* – «говорити неправду, зводити наклеп на кого-небудь» [8, с. 692] (пор.: *[Приблуда:] Чи ви знаєте, що він учора у шинку таке плів... зовсім ославив вас* (М. Кропивницький); лексема виражає високий ступінь вияву ознаки дії (говорити, ображаючи когось і набріхуючи на когось) – градосема «не в міру»). Дієслова *базікати*, *ляпати*, *плести* вступають у градаційні відношення на рівні синонімії. Ці лексеми можна розмістити на градуальній шкалі: *базікати* < *ляпати* < *плести*.

Опорне слово в градуальних опозиціях може і не мати спеціального вираження. Наприклад, зі спільним значенням «відчувати неприємне почуття (душевний чи фізичний біль)», яке потребує багато сил, щоб його побороти, виділяють дієслова *страждати*, *каятися*, *маятися*, однак вказані лексеми різняться мірою відчуття муки. Так, *страждати* означає «зазнавати моральних переживань» [8, с. 448] (пор.: *Довго я таїв своє кохання, довго страждав* (С. Васильченко) – переживання, яке потребує душевного напруження, сили волі – градосема «доволі»); *каятися* – «жалкувати, шкодувати за зробленим учинком» [8, с. 822] – дуже сильно страждати через визнання своєї вини – градосема «неабияк»; *маятися* – «переживати тяжкі душевні муки» [8, с. 161] (пор.: *Без тебе я не жив, а маявся: чи справлю хоч трохи своє діло – біжу до тебе* (Г. Квітка-Основ'яненко) – відчувати

надто тяжкі, довготривалі муки – градусема «понадміру»). Дієслова *страждати*, *каятися*, *маятися* вступають в антонімічні відношення з дієсловами *насолоджуватися*, *тішитися*, *раювати*. Лексеми *насолоджуватися*, *тішитися*, *раювати* є дієсловами-синонімами, бо мають у своїй семантичній структурі спільну сему «відчувати приємні почуття», проте вони різняться мірою відчуття радості. Наприклад, *насолоджуватися* – «почувати задоволення, зазнавати насолоди від кого-, чого-небудь» [8, с. 307] – відчувати приємне почуття в повній мірі (середній ступінь вияву дії) – градусема «цілковито»; *тішитися* – «має приємність, втіху; радіти, бути радим, втішатися» [8, с. 543] (Пор.: *Тут вмиг байдак заворушився І сам, одчаливши, поплив, А Турн скрізь бігав і храбрився і тішивсь, що врага настиг* (І. Коляревський) – переповнюватися приємними почуттями (високий ступінь вияву дії) – градусема «дуже»); *раювати* – «відчувати насолоду, блаженство» [8, с. 103] (пор.: *Вони дивились одне на одного й раювали* (І. Нечуй-Левицький) – насолоджуватися радістю, бути дуже щасливим – градусема «надто»). Вищезазначені дієслова вступають у градаційні відношення на рівні синонімії і антонімії. Градуальна шкала матиме такий вигляд: *маятися* > *каятися* > *страждати* – ХХ – *насолоджуватися* < *тішитися* < *раювати*, де опорне слово не має спеціального вираження і існує на гіпотетичному рівні.

Отже, протилежні відношення, які існують в об'єктивній дійсності, в мові позначено через антонімію, бо вона (антонімія) виражає градаційне бачення світу, а тому у лексико-семантичній системі сучасної української мови градаційна опозиція представлена антонімами. Синонімічні лексеми дають змогу всебічно передати градаційні значення вияву ознаки дії (кількості, інтенсивності, гучності тощо). Синонімія і антонімія об'єктивно закладені в системі лексики. Лексеми, маючи у своїй семантичній структурі градусеми, вступають у градаційні відношення й утворюють на рівні синонімії градаційні синонімічні ряди, а на рівні антонімії – градуальні опозиції.

Література

1. Колесникова С. М. Категорія градуальності в сучасному руському мові : дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.01 / Колесникова Светлана Михайловна. – М., 1999. – 421 с.
2. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства: підручник [для студ. філолог. спец. вищ. заклад. освіти] / М. П. Кочерган. – К. : Видавничий центр «Академія», 2000. – 160 с.
3. Марчук Л. М. Категорія градації в сучасній українській літературній мові : дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.01 / Марчук Людмила Миколаївна. – К., 2008. – 368 с.

4. Михайлов В. А. Антонимия бинарных и градуальных оппозиций : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / В. А. Михайлов. – Л., 1983. – 20 с.
5. Новиков Л. А. Антонимия в русском языке. (Семантический анализ противоположности в лексике) : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Л. А. Новиков. – М., 1973. – 290 с.
6. Свистунов Н. Т. Глагольная антонимия в русском языке : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Н. Т. Свистунов. – Л., 1981. – 173 с.
7. Сидоренко М. И. Принципы составления словаря фразеологических синонимов современного русского литературного языка : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / М. И. Сидоренко. – Л., 1964. – 15 с.
8. Тлумачний словник української мови: утрюх томах / [авт.-уклад. В. Яременко, О. Сліпушко]. – К. : Аконтіт, 2004.
9. Трубецкой Н. С. Основы фонологии / Н. С. Трубецкой. – М. : Изд-во иностр. лит., 1960. – 372 с.
10. Українська мова: енциклопедія / В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін. – К. : Українська енциклопедія імені М. П. Бажана, 2004. – 821 с.
11. Куньч З. Й. Універсальний словник української мови / З. Й. Куньч – Тернопіль : Навч. книга «Богдан», 2007. – 848 с.
12. Шанский Н. М. Лексикология современного русского языка / Н. М. Шанский. – М. : Просвещение, 1964. – С. 201–202.

Стаття надійшла до редакції 13.09.2012 р.

УДК81367.633:[81–115:81–1164:81–1163:8123]

Е. В. Цымбалюк

НЕПРОИЗВОДНЫЕ РУССКИЕ ПРЕДЛОГИ В ИСТОРИЧЕСКОЙ ЛЕКСИКОГРАФИИ: ВЕКТОРЫ СЕМАНТИЧЕСКОГО ОСМЫСЛЕНИЯ

Цымбалюк Є. В. Непохідні російські прийменники в історичній лексикографії: вектори семантичного осмислення.

У статті вивчається розуміння мовної природи прийменників і омонімічних префіксів у лексикографії XVIII – XIX ст. Аналіз непохідних прийменників в словниках і граматиках XVIII – XIX ст. дозволяє виявити динаміку осмислення семантики прийменників і витоки сучасних лінгвістичних теорій про мовну природу пропозиціональної лексики.

Ключові слова: прийменник, слово-морфема, слово-речення, структурний аналіз, когнітивно-ономасіологічний аналіз, функціональний аналіз.

Цымбалюк Е. В. Непроизводные русские предлоги в исторической лексикографии: векторы семантического осмысления.

В статье изучается понимание языковой природы предлогов и омонимичных префиксов в лексикографии XVIII – XIX вв. Анализ непопроизводных предлогов в словарях и грамматиках XVIII – XIX вв. позволяет выявить динамику осмысления

семантики предлогов и истоки современных лингвистических теорий о языковой природе пропозициональной лексики.

Ключевые слова: предлог, слово-морфема, слово-предложение, структурный анализ, когнитивно-ономасиологический анализ, функциональный анализ.

Tsybalyuk E. V. The non-derivative Russian prepositions in historical lexicography: vectors of semantic comprehension.

This article studies the understanding of the language nature of prepositions and their prefixes homonymous in the lexicography of XVIII – XIX centuries. The analysis of non-derivative prepositions in dictionaries and grammars of XVIII – XIX centuries reveals the dynamics of understanding the semantics of prepositions and the origins of modern linguistic theories about the nature of the propositional language vocabulary.

Key words: preposition, word-morpheme, word-sentence, structural analysis, cognitive-onomasiological analysis, functional analysis.

Постановка проблемы. В современной лингвистике наблюдается интерес к теориям, изучающим прототипические структуры языка, которые представляют собой семантические универсалии, способные находить реализацию в единицах и конструкциях различных категорий и уровней. Идея обращения к прототипическим значениям языковых знаков свидетельствует об актуальности исторического метода, широко распространенного в XIX веке и позволяющего придать всему анализу очевидный объяснительный характер.

Актуальность изучения проблемы категоризации предложной и префиксальной единиц обусловлена такими общетеоретическими задачами современной лингвистики, как определение связи процессов концептуализации и категоризации действительности, установление системной и функциональной природы элементов языка, выявление особенностей их мотивированности, изучение феномена интеграционных процессов в динамике языкового развития.

Цель работы заключается в выявлении истоков основных положений современных направлений лингвистики в вопросе категоризации непроектных предлогов и омонимичных им префиксов в отечественном языкознании XVIII–XIX вв. В ходе исследования были поставлены следующие задачи: 1) описать существующие в отечественном языкознании XVIII–нач. XX вв. концепции языковой сущности омонимичных предлогов и префиксов; 2) выявить связь базовых современных лингвистических теорий: структурной, функциональной и когнитивной – с традицией осмысления данной проблемы в эпоху сравнительно-исторического метода.

С момента появления первых оригинальных грамматик и до сегодняшнего дня в теории отечественного языкознания продолжается обсуждение дискуссионного вопроса по поводу установления языковой природы предлогов. В лексикографии XVIII–XIX вв. обнаруживается проблема смешения дефиниций «предлог» и «префикс», которая выражается в определении префиксальных морфем как обусловленных синтаксической позицией вариативных употреблений предлогов. В академических изданиях «Церковный словарь» П. А. Алексеева (1773–1779), «Корнесловъ русскаго языка» Ф. И. Шимкевича (1842), «Словарь церковно-славянскаго и русскаго языка, составленный Вторымъ отдѣленіемъ Императорской Академіи Наукъ» (1847), «Толковый словарь живаго великорусскаго языка» В. И. Даля (1863–1866), «Матеріалы для словаря древне-русскаго языка» И. И. Срезневского (1893–1912), грамматиках В. Е. Адодурова, К. С. Аксакова, А. А. Барсова, Ф. И. Буслаева, А. Х. Востокова, Н. И. Греча, И. И. Давыдова, Н. Г. Курганова, М. В. Ломоносова, Д. Н. Овсянико-Куликовского выделяются два вида предлогов: «слитный» и «раздельный» [1, с. 128; 5, с. 141; 8, с. 112; 9, с. 231–232; 10, с. 75; 17, с. 5, 47; 19, с. 58; 20, с. 123; 23, с. 649–650; 24, с. 194].

Понимание предлога как единицы и лексического, и словообразовательного уровня языка связано с проблемой установления дефиниции «слово» и отсутствием термина «морфема» в теории русистики эпохи сравнительно–исторического метода. В научной мысли этого периода в качестве наименьшей структурной единицы языка используются три взаимозаменяемых термина: «знаменательный слог» (А. А. Барсов, Н. И. Греч, Н. Г. Курганов, М. В. Ломоносов), «первообразное слово» (А. А. Барсов, А. А. Потеня) и «корень» (А. А. Барсов, Н. И. Греч, Н. Г. Курганов, А. А. Потеня). Термином «знаменательный слог» обозначается «слогъ, способствующій къ образованію словъ» и называющий «нѣкоторыя вещи, дѣянія, и вообще мысли» [9, с. 17; 23, с. 63]. «Первообразным словом» называется непроеизводная основа для ряда однокоренных слов или праоснова [22, с. 17–18; 23, с. 64, 96]. Термин «корень» используется в качестве синонима двух вышеуказанных терминов – «знаменательный слог» [9, с. 17; 22, с. 19–20] и «первообразное слово» [17, с. 5; 22, с. 17; 23, с. 65, 91;] и, таким образом, является омонимичным. На основании смешения понятий «корень», «слог» и «слово» лексемы, имеющие в своем составе аффиксы,

традиційно вважаються складними [8, с. 4; 10, с. 38; 17, с. 6; 19, с. 105; 20, с. 101, 123; 23, с. 63–64, 91; 24, с. 167].

Проблема морфемної типології входять в структуру лексики «корней» в лінгвістиці XVIII–XIX вв. обумовлена специфікою рішення питання про розрізнення слово- і формообразовательних формантів. Так, з однієї сторони, граматики в системі корней виділяють «головні» – власне кореневі морфемі, представляють собою прототипічну основу слова, і «придаточні» – визначені сучасною наукою як «аффікси» [9, с. 17; 23, с. 65]. При цьому А. А. Барсов, А. Х. Востоков, І. І. Давидов, М. В. Ломоносов, А. С. Шишков не відзначають суффікс як структурну частину слова, класифікуючи всі стоячі після корня морфемі як «окончання» – «ті послѣднія буквы», «не имѣющіе точно опредѣленнаго знаменованія отъ каковыхъ либо словъ заимствованнаго» [8, с. 4; 23, с. 96]. В результаті під «придаточними корнями» розуміються виключно префіксальні морфемі, а термін «приставка» отримує широке трактування і використовується для позначення аффіксів будь-якого типу. Так, во другій половині XIX століття, в період зародження терміна «суффікс», в праці «Опытъ русской грамматики» (1880) К. С. Аксаков визначає його наступним чином: «суффіксъ – это приставка, <...> не имѣющая прямого образовательнаго, ни словопроизводнаго значенія» [1, с. 20].

З іншої сторони, в зв'язі з тим, що порівняльно-історический метод ґрунтується на аналізі мови через виявлення прототипічних інваріантів його структурних одиниць, в історическій граматиці утверджується точка зору на походження службових слів з означальних, а дериваційних і граматиеских формантів з лексем [4, с. 198; 21, с. 110–111; 22, с. 17–21]. В працях А. В. Добиаша, Н. Г. Курганова, А. Л. Погодіна, А. А. Потебні слово розглядається як синтаґма, а предлоги, слитні і роздільні, – як древніші корні-основи дофлексивного періода [11, с. 234, 238–239; 17, с. 5; 21, с. 73, 110–113; 22, с. 20–21]. Розуміння предлогів і префіксів як первобразних слів з просторовою обставленісною семантикою приводить А. А. Шахматова в праці «Синтаксис русского языка» до висновку про їх адвербіальну природу і до визначення «префіксів» як окремого лексико-граматиеского розряду слів в складі службових частин мови [30, с. 504].

Таким чином, в теорії русистики XVIII–XIX вв. проблема визначення мовної природи префіксальної і предлоґної одиниць виражається в питанні про «слитне» і «роздільне» написання

предлогов и решается тремя способами: 1) определением предлога как «слога», формирующего состав морфемной структуры слова либо оформленного в отдельную лексему (В. Е. Адодуров, П. А. Алексеев, Ф. И. Буслаев, М. В. Ломоносов); 2) как «первообразного слова» [непроизводной основы], реализуемого либо на морфемном, либо на синтаксическом ярусе языка (К. С. Аксаков, И. И. Давыдов, А. В. Добиаш, Н. Г. Курганов, А. Л. Погодин, А. А. Шахматов); 3) как «придаточного корня» [аффикса] и слова служебной части речи (А. А. Барсов, А. Х. Востоков, Н. И. Греч, Н. Г. Курганов, А. С. Шишков). Данные представления находят отражение в базовых идеях основных направлений лингвистики XX века – структурном, когнитивном и функциональном, и продолжают быть дискуссионными на настоящем этапе развития отечественной научной мысли.

Понимание предлога как «слога», входящего в состав морфемной структуры слова либо оформленного в отдельную лексему, формирует морфемную концепцию языкового статуса служебного слова. При таком подходе «слово» определяется как минимальная номинативная единица – слоговая структура (морфемный комплекс), выражающая лексическое – заключенное в «главном, корневом слог», и категориальное – определяющее принципы взаимосвязи с другими словами и содержащееся в «окончании», значения. Данное определение номинативной единицы зарождается в первой трети XIX ст., отражается в трудах К. С. Аксакова, Ф. И. Буслаева, А. Х. Востокова, И. И. Давыдова, А. А. Потебни, Ф. С. Шимкевича, А. С. Шишкова, А. А. Шахматова [1, с. 19–20; 5, с. 72–73; 8, с. 4; 10, с. 54; 22, с. 14, 20, 34; 30, с. 431–432; 31, с. XI; 32, с. 262–264] и основывается на идее наличия или отсутствия у лексем парадигмы словоизменения как основного критерия в вопросе разделения частей речи на знаменательные и служебные, бытующей в первых оригинальных грамматиках и словарях, изданных в конце XVIII – начале XIX вв. Так, предлоги в «Церковном словаре» П. А. Алексеева (1815), грамматиках А. А. Барсова (1783–1785) и Императорской российской Академии (1819) трактуются как «нѣизменяемая» или «несклоняемая» часть речи, перед другими частями речи раздельно или слитно употребляемая [2, с. 231–232; 23, с. 648; 24, с. 294]. На основании одноморфемности структуры, фонетической несамостоятельности и функции служить показателями грамматических отношений знаменательных частей речи непроизводные предлоги в работе «Изъ записокъ по русской

грамматикѣ» (1874) А. А. Потебни определяются как «слова лишь въ томъ смыслѣ, въ какомъ суффиксы», а в трудах «Опытъ исторической грамматики русскаго языка» (1858) Ф. И. Буслаева и «Опытъ общесравнительной грамматики русскаго языка» И. И. Давыдова (1854) – как слова, «тождественные окончаніямъ» – суффиксам и флексиям, выражающим грамматические отношения полнозначных слов в предложении вне их морфемной структуры, в связи с чем классифицируются как «формальные, грамматические слова» и «слова формъ» [5, с. 45, 98; 10, с. 13, 61, 259; 22, с. 34–35]. Таким образом, лексический статус служебных слов признается формальным и омонимичные предлоги-приставки классифицируются как структурные единицы полнозначного слова.

Идея номинативной недостаточности означаемого корневого морфа в связи с его указанием на понятие, не классифицированное в отношении категориального значения, является базовой в построении теории структурной лингвистики, создаваемой в начале XX века и представленной в отечественной лингвистике работами Г. О. Винокура, И. Р. Выхованца, В. М. Русановского, А. И. Смирницкого, Ф. Ф. Фортунатова и др. Структурное направление продолжает рассматривать омонимичные предлоги и префиксы как синтаксические корреляты и квалифицирует предлоги с точки зрения их словообразовательной членимости. В связи с одноморфемностью структуры непроемных предлогов, отсутствием у них категориального и лексического значений, парадигмы словоизменения и невозможностью самостоятельной синтаксической реализации структурализм квалифицирует такие единицы как промежуточное образование – «слова-морфемы» («агглютинативные префиксы» или «препозиционные флексии»), находящиеся наряду с аффиксами в составе формообразующих средств языка [6; 7]. Таким образом, природа и функция аффиксов понимаются двояко: одни из них признаются синтетическими, их предназначение – обслуживать сферу морфологического слова, другие – аналитическими, организующими синтагматику слова.

Концепция предлога как «первообразного слова» [непроемной основы], реализуемого либо на морфемном, либо на синтаксическом ярусе языка, рассматривает полнозначную лексему с позиции вышеизложенной «слоговой теории» служебных слов и морфем – как слоговую синтагму, однако сам «знаменательный слог» определяется не как формирующий структуру полнозначного слова неноминативный знак, а как прототипический корень-основа,

функционирующий в качестве полнозначных слов в дофлексийном периоде развития языка и представленный на синтетическом этапе морфемами любого типа [1, с. 128; 11, с. 234, 238–239; 21, с. 73, 110–113; 22, с. 20–21]. Морфемы и служебные слова в «словной теории» изучаются либо в словообразовательной структуре слова, либо в составе предложения по выражаемым ими логическим или грамматическим категориям: корневые и префиксальные «корни-основы» признаются реликтами древнейших «слов-понятий», окончания, предлоги и союзы – «слов отношений понятий» [10, с. 11–13]. Таким образом, в отличие от термина «слова форм» «слоговой концепции» служебных слов и морфем, отображающего понимание служебных слов как единиц, тождественных словоизменяемому окончанию, термин «слова отношений» «словной концепции» служебных слов и морфем рассматривает выражаемую ими релятивную семантику в качестве категориального значения соответствующих прототипических полнозначных лексем.

В результате обладающая флексией полнозначная лексема в «словной концепции» предлогов-приставок осознается как свернутое предложение, что отражается в грамматиках конца XVIII–XIX вв. смещением дефиниций «рѣченіе» (или «слово») и «рѣчь» (т. е. предложение). Так, термин «рѣченіе» используется для обозначения следующих понятий: 1) грамматической структуры знаменательного слова, отображающей его лексическое и категориальное значение [1, с. 18, 21; 10, с. 11; 22, с. 100]; 2) «дофлексийного корня-основы», или «знаменательного слога» (словообразовательной морфемы) [1, с. 17; 23, с. 63]; 3) словообразовательной структуры знаменательного слова, представленного «наращением слогов» [17, с. 1, 5; 19, с. 20, 49–50; 23, с. 63; 24, с. 7–8], вследствие чего слово определяется как предложение или «рѣчь» [10, с. 11; 27, с. 223]. Понимание слова как «свернутого предложения» также отразилось в представлениях языкознания XVIII–XIX о разделах языкознания. Так, в трудах XVIII – XIX в грамматике традиционно выделяется два раздела – «этимологія» (или «словообразованіе», «словопроизводеніе», словопроизведеніе», «словопроизводство») и «синтаксісь» («словосочиненіе», «рѣчь») [8, с. 1–2, 116; 9, с. 1; 10, с. 21; 17, с. 1; 23, с. 90, 153; 24, с. 32, 197]. Учение о частях речи относится грамматистами либо к «частному раздѣлу этимологіи» как учение о «произведеніи словъ по свойству выражаемых ими понятій и чувствованій» [9, с. 1, 22], об «ихъ составныхъ частяхъ и измененіяхъ, и распредѣленіи по рядамъ» [8, с. 2]

(А. А. Барсов, А. Х. Востоков, Н. И. Греч, Н. Г. Курганов, Российская грамматика 1819 г.), либо к «синтаксису» – как учение о «расположеніи частей рѣчи и взаимномъ оныхъ соединеніи» «по ихъ надлежащимъ падежамъ, родамъ, числамъ, лицамъ, временамъ и местамъ» [17, с. 4, 55; 24, с. 197] (А. А. Барсов, Ф. И. Буслаев, А. Х. Востоков, Н. Г. Курганов, Российская грамматика 1819 г.).

Сами прототипические слова на основании того, что в дофлексийный период развития языка не существовало лексико-грамматических категорий, в сравнительно-историческом методе языкознания определяются как «корни безотносительные», означающие «неразложенное воспріятіе, безразличную совокупность дѣятельности или качества и предмета» [22, с. 102–103] и классифицируются как «древнейшие предложения» [1, с. 151; 10, с. 11; 22, с. 100; 31, с. XI]. Так, И. И. Давыдов в работе «Опытъ русской грамматики» (1854) отмечает: «Первое умственное сознание состоитъ изъ полной мысли, и первое слово челоѵѣка – предложеніе» [10, с. 11]. Данное положение истолковывается А. А. Потебней в работе «Изъ записокъ по русской грамматике» (1874) следующим образом: «подъ «предложеніемъ» безсознательно разумѣется <...> психологическое (не логическое) сужденіе при помощи слова. Первое слово служить связью двухъ мысленныхъ единицъ: объясняемой (психологический субъектъ) и объясняющей (психологический предикатъ). Такое слово есть представленіе объясняемаго. Сочетаніе двухъ такихъ словъ есть представленіе объясняемаго и представленіе объясняющаго безъ всякаго сознанія ихъ отношеній» [22, с. 100]. Таким образом, во второй половине XIX века анализ понятийной структуры слова начинает основываться на выявлении значения пропозициональных компонентов в его словообразовательной структуре.

Предлоги в «словной концепции» служебных слов и морфем понимаются как корни, «изготовленные на скорую руку, чтобы удовлетворить <...> самую примитивную <...> и первую потребность <...> в движении человеческой мысли» [11, с. 234], и рассматриваются как свернутые «суждения». Так, в труде «Опытъ русской грамматики» (1880) К. С. Аксаков определяет предлог как «корень имени, обнаженный отъ его формы, слѣдовательно одно содержаніе, значеніе, мысль и уже не имя болѣе», корень имени, «который вносить новое понятіе, еще смутно, какъ намекъ, понятіе движенія, движущей силы, силы дѣйствующей, обозначившейся уже въ управленіи падежами», и характеризует его уникальную языковую природу способностью «разрѣшать сферу

выразившагося въ словѣ бытія въ покоѣ» [1, с. 150–151]. Проблема определения языкового статуса «слитных» и «раздельных» предлогов решается выявлением выражаемых ими логических или грамматических категорий как актуализации компонентов свернутой предикативной структуры: префиксы характеризуются как формирующие сложное слово «корни» и относятся к разряду «слов-понятий», предлоги в сочетании со словом в падежной форме по выражаемой ими семантике релятивности отождествляются с окончаниями полнозначных слов и классифицируются как древнейшие «слова отношений» [10, с. 11–13, 61, 259]. Таким образом, языковая природа «слитных» и «раздельных» предлогов определяется как корни-основы, способные выражать и лексические, и грамматические категории.

Предложенная в «словной концепции» служебных слов и морфем методология анализа языка находит отражение в принципах когнитивно-ономасиологического подхода к изучению языка, зародившегося во второй половине XX века и развиваемого в отечественном языкознании в работах Н. Д. Арутюновой, Ю. Д. Апресяна, В. И. Карасика, Е. С. Кубряковой, Е. А. Селивановой, Ю. С. Степанова, В. И. Теркулова и др. Когнитивно-ономасиологический анализ основывается на выявлении в языке ментальных структур, представляющих собой семантические универсалии, способные находить реализацию в единицах различных категорий, уровней и конструкций. В качестве центральной единицы понятийной структуры языка, как и в «словной концепции» служебных слов и морфем сравнительно-исторического языкознания, когнитивистика выбирает морфему – минимальный сигнификативный конструкт в языковом сознании человека [3, с. 161–166]. Проблема функциональной омонимии в когнитивистике решается поиском инварианта исходной и трансформированной единицы – семантико-грамматического знака, находящего реализацию в различных грамматических категориях и представляющего сигнификативную взаимосвязь уровней языка. При установлении мотивации развития языкового знака утверждается о когнитивной природе деривации и наличии у нее номинативной функции в связи с выделением и фиксацией словообразовательными средствами новых структур знания, закреплением и объективацией неких концептуальных объединений, рождаемых в актах познания и оценки мира [16, с. 407; 26, с. 70]. Таким образом, для выявления языковых принципов выражения означающего в означаемом когнитивное направление использует методологию теории номинации, или ономасиологии,

которая заключается в установлении связи значения, подлежащего вербализации, с формой его выражения и в выявлении способов представления сигнификативных составляющих в структуре производного знака [14, с. 21–22]. В связи с этим словообразовательные модели начинают рассматриваться как «формулы регулярной свертки пропозициональной структуры», актуализируемой производными словами [16, с. 412], и утверждается наличие в производном слове таких компонентов пропозиции, как диктум, модус и предикат. Диктум (в терминологии ономазиологии – «базис») выражает объективный смысл семантической структуры слова, указывает на его принадлежность к определенному понятийному классу, родовому понятию, играет ведущую роль в его первичной категоризации, определении места в языковой картине мира и в словообразовательной структуре заключается в частеречных формантах. Модус (в теории ономазиологии – «признак») отражает субъективный компонент смысла единицы через референцию содержащихся в семантике диктума разнообразных неактуализированных свойств, сужая, таким образом, исходное значение диктума, и выражается основой лексемы. Предикат является смысловой связкой модуса с диктумом в соотнесенности с моментом коммуникации [13, с. 137–140; 16, с. 196–199]. Таким образом, основной задачей когнитивно-ономазиологического подхода является изучение сигнификативной функции производной единицы и ее роли в смысловой (целостной) структуре языковой единицы с учетом ее зависимости от исходного материала, подвергнувшегося трансформации.

Семантическая структура служебного слова и производных от него деривационных морфем интерпретируется как некая нечленимая сущность – в терминологии Дж. Лакоффа «схема-образ», – представляющая собой прототипическое значение слова [18] с пространственной пропозициональной семантикой (М. И. Конюшкович, Е. С. Кубрякова, Л. Ленгрен, У. Л. Чейф) [12, с. 201; 28, с. 173–174]. Способность непродных предлогов обладать пропозициональными значениями – выражением наиболее общих отвлеченных понятий – связывается с когнитивной функцией предлогов образовывать понятийный каркас координации пространства.

Ономазиологическое направление, опираясь при анализе понятийного конструкта языкового знака на его словообразовательную структуру, определяет предлоги как древнейшие корни-основы с материально не выраженными флексиями начальной формы [15, с. 11]; в связи с чем отсутствие словообразовательной членимости данных единиц

трактує як здатність в чистому вигляді виражати базисну прототипическу семантику – який унікальний, прагматически значимий мовний смисл, виконуючий функцію структурного категоризатора ментальної категорії пространства. В аспекте ономазіологіческої теорії наявність у предлога пропозиціонального значення при відсутності словообразовательного членення може свідечувати про наявність в його прототипическому базисі первинного «сгустка» пропозиціональної семантики, котра у производних слів представлена в вигляді «звернутої пропозиціональної структури». В зв'язі з чим аналіз функціональних омонімів предлог-приставка здійснюється через визначення загального прототипа і категоріальної семантики рівневих структур мови, в сфері котрих він проєцирується.

Теорії «словової» і «словної» природи предлогів-префіксів (структурна і когнітивна концепції) класифікують одиниці мови на основі їх морфемної структури, отображающей категоріальне значення. Від даних методик встановлення природи мовних знаків відрізняється функціональний підхід, визначаючий предлог і префікс як різнорівневі одиниці – «придаточний корінь» [аффікс] і слово службової частини мови. Слід звернути увагу на те, що в наукових працях XVIII–XIX вв. не спостерігається послідовного викладу якоїсь-будь концепції мовної природи омонімічних предлогів-префіксів і в одному виданні висловлюються різні теорії. Так, поряд зі структурним підходом сосуцествує традиція визначення статусу мовних одиниць по їх призначенню в мові, котра бере початок в перших оригінальних граматиках – «Російській граматиці» М. В. Ломоносова (1755), «Письмовнику» Н. Г. Курганова (1793), і продовжується в працях «Нѣчто о предлогахъ» А. С. Шишкова (1825), «Практическа русская грамматика» Н. И. Греча (1827), «Русская грамматика» А. Х. Востокова (1831), «Опытъ общесравнительной грамматики русскаго языка» И. И. Давыдова (1854), «Опытъ исторической грамматики русскаго языка» Ф. И. Буслая (1858), «О значеніи формъ русскаго глагола» Н. П. Некрасова (1865) і др. Виходячи з морфемної структури і синтаксическої функції непроизводного предлога граматики XIX століття визначають його мовну природу або як слово з безфлективної корневої основою, обладающей релятивною (М. В. Ломоносов, А. С. Шишков), обстоятельственной (Н. Г. Курганов) або совмещающей релятивність і обстоятельственность (И. И. Давыдов, А. Х. Востоков) семантикою,

либо как слово, грамматическое окончание которого является падежным формантом управляемого имени (Н. И. Греч). Так, М. В. Ломоносов в качестве категориального значения предлогов указывает их грамматическую функцию: «знаменательныя части слова должны имѣть между собою соответствие <...> Къ сему служатъ особливия части заменяющія первыхъ другъ къ другу принадлежность, и называются Предлоги» [19, с. 24]; Н. Г. Курганов – понятийную: «сїи частицы называются предлогами по тому, что онѣ всегда раздѣльно и совокупно полагаются предъ прочими частями рѣчи, для означенія перемѣны обстоятельства и дѣяній вещей» [17, с. 47]. И. И. Давыдов, продолжая рассматривать значение предлогов как выразителей обстоятельственной семантики и синтаксических отношений, первое характеризуют как «вещественное», эквивалентное знаменательной лексике, второе – как грамматическое, эквивалентное формантам: «предлоги тождественны съ нарѣчіями по означенію пространственнаго отношенія дѣйствія, а съ падежами по означенію отношенія направленія» [10, с. 259]. Подобного мнения о языковой сущности предлогов придерживается и А. Х. Востоков: «отдельно поставленные предъ именами и мѣстоименіями, предлоги служатъ въ помощь падежамъ, показывая отношенія мѣжду предметами, <...> слитно съ глаголами, предлоги показываютъ направленіе дѣйствій, начало и конецъ оныхъ» [8, с. 112]. Определение «слитных» и «раздельных» предлогов как разноуровневых единиц – слов и их структурных компонентов – наиболее наглядно отображено в «Практической русской грамматике» Н. И. Греча: «Предлоги имѣютъ въ языкѣ двоякое назначеніе: во первыхъ, употребляются оные, какъ корни придаточныя предъидущіе, въ образованіи разныхъ частей рѣчи <...>; во-вторыхъ, поставляются оные, какъ частицы рѣчи <...> для означенія отношеній, существующихъ между предметами и качествами или дѣйствіями, кои выражаются сими словами» [9, с. 232].

В XX веке функциональным направлением лингвистики в качестве дифференциальных признаков слова предлагается считать наличие у него категориального значения, морфемной структуры, парадигмы изменения и синтаксической функцией [25, с. 457], в связи с чем предлоги на основании обладания релятивной семантикой, возможности занимать определенную синтаксическую позицию и влиять на содержание и форму синтаксических единиц – от словоформы и словосочетания до самого предложения и речи в целом – были отнесены

к классу слов (В. А. Богородицкий, Й. Вахек, С. И. Карцевский). При этом, как и в языковедении XVIII–XIX вв., встает проблема определения категориального значения предлогов. Так, одни лингвисты в силу того, что звуковая оболочка служебных слов не способна отражать предмет или явление действительности, отрицают существование у предлогов лексического значения как «вещественного», материального содержания и признают наличие у них ослабленного семантического наполнения, выражающего релятивность (В. В. Виноградов, Ю. С. Маслов, Е. Н. Сидоренко, А. А. Реформатский). Другие расширяют само понятие «лексического значения» до способности иметь постоянное содержание, соотносимое с элементом внеязыковой действительности (А. В. Бондарко, В. Г. Гак, Е. С. Кубрякова), и под лексическим значением предлогов предлагают понимать «семантические элементы, связанные с конкретизацией обстоятельственных отношений» [29, с. 424], а выражаемую ими падежную семантику считать их грамматическим значением (Н. П. Колесников, А. Н. Тихонов, С. В. Чесноков, Н. М. Шанский).

Приставка в функциональной школе рассматривается как модифицирующая корневую морфему структурная единица слова (О. С. Ахманова, Д. Э. Розенталь, Г. П. Цыганенко). В результате случаи употребления одного звукового комплекса и в качестве предлога и в качестве префикса определяются как явления межуровневой функциональной омонимии (В. В. Бабайцева, Е. П. Калечиц, О. М. Ким, В. Н. Мигирин).

Выводы. В ходе исследования дефиниций непроемких предлогов в словарях и грамматиках XVIII–XIX вв. была выявлена динамика осмысления семантики предлогов как «знаменательных слогов» [морфем], формирующих состав морфемной структуры слова либо оформленных в отдельную лексему; как «первообразных слов» [непроемких основ], реализуемых либо на морфемном, либо на синтаксическом ярусе языка; как «придаточных корней» [аффиксов] и слов служебной части речи. Понимание непроемкого служебного слова как «слога», входящего в состав морфемной структуры слова либо оформленного в отдельную лексему, формирует морфемную концепцию языкового статуса предлога, которая заключается в определении предлогов как единиц, тождественных падежным окончаниям, – «формальных слов» или «слов форм». «Слоговая концепция» языковой природы предлогов в XX веке получает развитие в структурном направлении лингвистики, классифицирующем предлоги с точки зрения отсутствия у них словообразовательной членимости как промежуточное

образование – «слова-морфемы», находящиеся наряду с аффиксами в составе формообразующих средств языка. В концепции предлогов как «первообразных слов» [непроизводных основ], реализуемых либо на морфемном, либо на синтаксическом ярусе языка, полнозначная лексема осознается свернутым предложением, словообразовательные морфемы которой являются реликтами древнейших «слов-понятий», а формообразующие – «слов отношений понятий». Предлоги на основании того, что в дофлексионный период развития языка не существовало лексико-грамматических категорий, определяются как корни-основы, содержащие нерасчлененное суждение. Данные идеи находят отражение в современной когнитивно-ономасиологической концепции служебных слов, которая заключается в установлении связи значения, подлежащего вербализации, с формой его выражения и определяет непроизводные служебные слова свернутыми пропозициональными структурами. Определение предлога как «придаточного корня» [аффикса] и слова служебной части речи отражает функциональный подход к изучению языковых единиц, основанный на установлении их назначения в языке.

Таким образом, представления сравнительно-исторического метода о языковой природе предлогов находят отражение в базовых идеях основных направлений лингвистики XX века – структурном, когнитивном и функциональном, и продолжают быть дискуссионными на настоящем этапе развития отечественной научной мысли.

Литература

1. Аксаковъ К. С. Полное собраніе сочиненій : [в 3-х т.] / Константинъ Сергѣевичъ Аксаковъ. – Москва : Университетская типографія (М. Катковъ), на Страстномъ бульварѣ, 1861–1880. – Т. 3 : Сочиненія филологическія, Ч. 2 : Опытъ русской грамматики. – 1880. – [XXXVI], [VIII], [III], 479, [151] с.
2. Алексѣевъ П. А. Церковный словарь или истолкованіе реченій славенскихъ древнихъ, такожъ иноязычныхъ, безъ перевода положенныхъ, въ священномъ писаніи и другихъ церковныхъ книгахъ : [в 4-х ч.] / сочиненный Московскаго Архангельскаго Собора Протопресвѣтеромъ и Императорско Россійской Академіи Членомъ Петромъ Алексѣевичемъ Алексѣевымъ. – Вновь исправленный и противу втораго издания весьма многими словами и реченіями дополненный. – Москва : Синодальная типографія, 1816. – Ч. 3 : От Н до С. – 329 с.
3. Блумфильдъ Л. Язык / Леонард Блумфильд ; [пер. с английского Е. С. Кубряковой, В. П. Мурат; под ред. и с предисловием М. М. Гухман]. – М. : Прогресс, 1968. – 608 с.
4. Богородицкий В. А. Общий курс русской грамматики : из университетских чтений / Василий Алексеевич Богородицкий. – [5-е изд., перераб.]. – М.–Л. : Соцэкгиз, 1935. – 223 с.

5. Буслаевъ О. И. Опытъ исторической грамматики русскаго языка : учебное пособие для преподавателей : [Ч. 1-2] / Оедоръ Ивановичъ Буслаевъ. – Москва : Университетская типографія, 1858. – 2 т. – (Учебные руководства для военно-учебныхъ заведений). – Ч. 1 : Этимологія. – [XL], 244, [12] с. – Ч. 2 : Синтаксисъ. – [X], 428, [2] с.
6. Виноградов В. В. Русский язык : (Грамматическое учение о слове) : [учеб. пособие для вузов по спец. «Русский язык и литература»] / Виктор Владимирович Виноградов. – [3-е изд., испр.]. – М. : Высшая школа, 1986. – 559 с.
7. Вихованецъ І. Р. Прийменникова система української мови / Іван Романович Вихованецъ – К. : Наук. думка, 1980. – 287 с.
8. Востоковъ А. Х. Русская грамматика Александра Востокова, по начертанію его же сокращенной грамматики полнѣе изложенная / Александръ Христофоровичъ Востоковъ. – Двѣнадцатое изданіе. – Санктпетербургъ : Императорская Академія Наукъ, 1874. – [XII], 201, [4] с.
9. Гречъ Н. И. Практическая русская грамматика, изданная Николаемъ Гречемъ / Николай Ивановичъ Гречъ. – Санктпетербургъ : Типографія Императорскаго Санктпетербургскаго Воспитательнаго Дома, 1827. – [VIII], 578, [1] с.
10. Давыдовъ И. И. Опытъ общесравнительной грамматики русскаго языка / [Второе отдѣленіе Императорской Академіи Наукъ, под ред. Академика Ивана Ивановича Давыдова]. – Третіе изданіе. – Санктпетербургъ : Императорская Академія Наукъ, 1854. – [LXII], 512 с.
11. Добиашъ А. В. Опытъ семасиологіи частей рѣчи и ихъ формъ на почвѣ греческаго языка / Антонъ Вячеславовичъ Добиашъ. – Прага, 1897. – 286 с.
12. Конюшковецъ М. И. Функции предлога [Электронный ресурс] / М. И. Конюшковецъ // Функціонально-комунікативні аспекти граматики і тексту : збірник наукових праць, присвячений ювілею професора А. П. Загнітка. – Донецьк : ДонНУ, 2004. – С. 196–202. – Режим доступа: <http://mova.dn.ua/content/view/34/8/1/3/>
13. Краткий словарь когнитивныхъ терминовъ / [В. З. Демьянков, Е. С. Кубрякова, Л. Г. Лузина, Ю. Г. Панкрац; под общ. ред. Е. С. Кубряковой]. – М. : Филологический фак-т МГУ им. М. В. Ломоносова, 1997. – 245 с.
14. Кубрякова Е. С. Ономаσιологическіе характеристики комплексныхъ единицъ словообразовательной системы / Е. С. Кубрякова // Актуальные проблемы русскаго словообразования : сборникъ научныхъ статей / [Отв. ред. А. Н. Тихонов]. – Ташкент : Укитувчи, 1982. – С. 21–25.
15. Кубрякова Е. С. Части речи в ономаσιологическомъ освещеніи / Елена Самойловна Кубрякова – М. : Наука, 1978. – 115 с.
16. Кубрякова Е. С. Язык и знаніе : На пути получения знаній о языке. Части речи с когнитивной точки зренія. Роль языка в познании мира / Елена Самойловна Кубрякова. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.
17. Кургановъ Н. Г. Письмовникъ, содержащій въ себѣ науку російскаго языка со многими присовокупленіемъ разнаго учебнаго и полезнозабавнаго вещесловія [Текст] / составленный Профессоромъ и Кавалеромъ Николаемъ Гавриловичемъ Кургановымъ. – Пятое изданіе. – Санктпетербургъ : Императорская Академія Наукъ, 1793. – Ч. 1. – [X], 394 с.

18. Лакофф Дж. Женщины, огонь и опасные вещи : что категории языка говорят нам о мышлении / Джордж Лакофф ; [пер. с английского И. Б. Шатуновского]. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 792 с.

19. Ломоносовъ М. В. Россійская грамматика Михайла Васильевича Ломоносова [Текст] / Михайло Васильевич Ломоносовъ. – Санктпетербургъ : Императорская Академія Наукъ, 1755. – 210, [3] с.

20. Первая русская грамматика на родном языке : (Доломоносовский период отечественной русистики) [Текст] / Адодуров Василий Евдокимович; [под ред. и с предисловием Б. А. Успенского]. – М. : Наука. 1975. – 232, [1] с.

21. Погодинъ А. Л. Слѣды корней-основъ въ славянскихъ языкахъ / Александръ Львовичъ Погодинъ. – Варшава: Типографія Варшавскаго учебнаго округа, 1903. – 310 с.

22. Потѣбня А. А. Изъ записокъ по русской грамматикѣ [в 2-х ч.] / Александръ Афанасиевичъ Потѣбня. – Воронежъ : Типографія Н. Д. Гольдштейнъ, 1874. – Ч. I : Введение. – 157, [4] с.

23. Российская грамматика Антона Алексеевича Барсова [Текст] / Антон Алесеевич Барсов; [под ред. и с предисловием Б. А. Успенского]. – М. : Изд-во Московского университета, 1981. – 776 с.

24. Россійская грамматика сочиненная Императорскою Россійскою Академією / Императорская Россійская Академія. – Третье изданіе. – Санктпетербургъ : Типографія Императорской Россійской Академіи, 1819. – [IV], [III], 273, [1] с.

25. Русская грамматика : [в 2-х т.]. – М. : Наука, 1980. – Т. 1 : Фонетика. Фонология. Ударение. Интонация. Введение в морфемику. Словообразование. Морфология / [редкол. Шведова Н. Ю. (гл. ред.) и др.]. – 1980. – 783 с.

26. Селиванова Е. А. Когнитивно-ономасиологический аспект фразеологического семиозиса / Е. А. Селиванова // Фразеологизм в тексте и текст во фразеологизме : Четвертые Жуковские чтения) : материалы Международного научного симпозиума (Великий Новгород, 4–6 мая 2009 г.) / [Отв. ред. В. И. Макаров]. – Великий Новгород : НовГУ им. Ярослава Мудрого, 2009. – С. 69–72.

27. Срезневскій И. И. Матеріалы для словаря древне-русскаго языка по письменнымъ памятникамъ : [в 3-х т.] / [Отдѣленіе русскаго языка и словесности Императорской Академіи Наукъ, под ред. Измаила Ивановича Срезневскаго]. – Санктпетербургъ: Типографія Императорской Академіи Наукъ, 1893–1912. – Т. 3 : Р–А и дополненія. – 1912. – [4], 842, [136], [13] с.

28. Чейф У. Л. Значение и структура языка / Уоллес Л. Чейф. – М. : Прогресс, 1975. – 432 с.

29. Шанский Н. М., Тихонов А. Н. Словообразование и морфология / Н. М. Шанский, А. Н. Тихонов. – М. : Наука, 1981. – 270 с.

30. Шахматов А. А. Синтаксис русскаго языка / Алексей Александрович Шахматов. – [изд-е 2-е]. – Л. : Учпедгиз, 1941. – 620 с.

31. Шимкевичъ Ѳ. С. Корнесловъ русскаго языка, сравненнаго со всѣми главнѣйшими славянскими нарѣчїями и съ двадцатью четьрьмя иностранными языками / Ѳедоръ Спиридоновичъ Шимкевичъ. – Санктпетербургъ : Императорская Академія наукъ, 1842. – Ч. 1. – [XXXVI], 160 с.

32. Шишковъ А. С. Собраніе сочиненій и переводовъ адмирала Шишкова, Россійской Императорской Академіи Президента и разныхъ ученыхъ обществъ Члена. / Александръ

Семенович Шишковъ – С. Петербургъ: Типографія Императорской Россійской Академіи, 1825. – Ч. 5.– 416, [3] с.

Стаття надійшла до редакції 21.09.2012 р.

УДК 81'367.335.2

Т. О. Шундель

ДО ПИТАННЯ ПРО ДИФЕРЕНЦІАЦІЮ ОПОЗИЦІЇ СУРЯДНІСТЬ / ПІДРЯДНІСТЬ У НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Шундель Т. О. До питання про диференціацію опозиції сурядність / підрядність у науковій літературі.

У статті досліджено питання диференціації понять сурядність / підрядність, проаналізовано складні речення з трансформованою семантикою. Доведено ілюстративно, що опозиційні стосунки синтаксичних одиниць свідчать про синкретичність плану змісту.

Ключові слова: складнопідрядне речення, складносурядне речення, синкретизм, опозиційні стосунки.

Шундель Т. О. К вопросу о дифференциации оппозиции сочинение / подчинение в научной литературе.

В статье исследуется вопрос дифференциации понятий сочинение / подчинение, анализируются сложные предложения с трансформированной семантикой. Иллюстративно доказывается, что оппозиционные отношения синтаксических единиц свидетельствуют о синкретизме плана содержания.

Ключевые слова: сложноподчиненное предложение, сложносочиненное предложение, синкретизм, оппозиционные отношения.

Shundel T. A. To the question of the differentiation of the opposition coordination / subordination in the research literature.

The article deals with question of the differentiation of the notions coordination / subordination, composite sentences with transformed semantics are analysed. The author reasons that opposition relations of syntactic unities indicate sencretism of the meaning.

Key words: complex sentence, compound sentence, syncretism, relations of opposition.

Звернення учених до форми складного речення збагатило мову численними знаннями про систему зв'язку між компонентами складного речення, про принципи та закономірності місця розташування й послідовності елементів складного речення. Проте, фактично не додалося знань про змістовну базу значущих понять сурядності / підрядності, при тлумаченні яких ми досі продовжуємо використовувати нечіткі уявлення. Аналіз літератури з окресленої

проблеми дає підстави вважати, що при вивченні конкретних видів складного речення не звертається достатньої уваги на смислове наповнення та змістовний бік координації мови, що і зумовлює актуальність наукового пошуку. Мета статі – дослідити різницю між складнопідрядним та складносурядним реченням та з'ясувати, у який спосіб здійснюється зв'язок в смисловому плані між частинами речення. Часткові завдання, розв'язання яких передбачає мета дослідження, спрямовано передусім на 1) зіставлення опозиційних відношень мовних одиниць на рівні речення, 2) визначення характеру відмінностей зв'язку у складнопідрядному та у складносурядному реченнях, 3) виявлення специфічності значеннєвого навантаження маркувальних компонентів.

Питання про природу підрядної частини складнопідрядного речення (далі СПР) вирішувалося мовознавчою наукою суперечливо й неоднозначно. Огляд лінгвістичної літератури свідчить, що досліджувана структура на сьогодні не має всебічного детального аналізу. Вагомий внесок у розробку цього питання зробили М. Петерсон, О. Гвоздєв, В. Жельвіс, Б. Ільїш, Ю. Гепнер, Л. Іюфік, Є. Ширяєв, І. Верховська, Я. Біренбаум та ін.

Тривалий час у мові не існувало теорії вивчення речення, але панувала гіпотеза, що безпосередня послідовність одного головного речення за іншим визначалася як **parataxis** (паратак西斯), тобто сурядність, на протизагу **hypotaxis** (гіпотак西斯), що означає підрядність [4]. Як зауважує Б. Дельбрюк, ідея щодо виникнення гіпотаксису від паратаксису стає провідною [17, с. 413]. Аналізуючи паратактичні та гіпотактичні засоби зв'язку, Л. Теньєр стверджував: «Як правило, мови спочатку виражають складні думки у формі паратаксису і лише в ході свого розвитку вони отримують здатність помічати і виражати гіпотетичні зв'язки ...» [1, с. 383]. Існують усі підстави врахувати поправку дослідника Бернарда, який наголошував, що просте речення так відноситься до періоду (до складного речення), як слово – до простого речення [16].

М. Петерсон пропонував не акцентувати увагу на існуючих термінах паратак西斯 / гіпотак西斯, головне / підрядне речення, вважаючи, що в мові відсутні реальні причини пояснення фактів відмінності головного речення від підрядного або сурядності від підрядності. Головний показник цього він вбачає у відсутності діючих критеріїв їх відмінності [1, с. 28–29].

Далі дослідник критикує визначення підрядності, яке наводить Кюнер [18, с. 865]. Зміст підрядності, за Кюнером, полягає в тому, що за його допомоги два або декілька речень об'єднуються в одне, з яких головне доповнюється та пояснюється підрядним, і при цьому усі речення являють собою органічну єдність форм і виражають одну думку. Наприклад, візьмемо два складних речення: *She was not a beauty **although** her features were rather good* [13, с. 89]; *Michael and Julia were a good pair **but** the relations between them were rather cold* [13, с. 57]. Як у першому, так і в другому разі обидва речення поєднуються за допомогою сполучників (**although, but**), представляючи собою органічну єдність форм й виражаючи одну думку. Отже, М. Петерсон робить висновок, що взагалі немає різниці між сурядністю та підрядністю [1, с. 32].

Поглиблений аналіз складних речень дає підстави вважати, що помітна відмінність між СПР та ССР слід убачати в об'ємі передачі інформації. У СПР спостерігається включення інформації підрядної частини до головної (...*we didn't see that it was anyone else's business*) і навпаки (*Joseph wasn't listening as he excitedly gathered leaflets that were thrown through the open window*). В умовах сурядності ми спостерігаємо ранжування інформаційного потоку, яке інтерпретує повідомлені події як однорангові (але не завжди рівноправні) [12, с. 57–58]. Говорячи про різні засоби передачі інформації, треба враховувати, що для підрядності та сурядності характерний певний набір специфічних засобів. У кожному випадку осмислення характеру інформації в структурну основу речень вводяться своєрідні єднальні елементи, використання яких іноді призводять до зсуву смислових векторів того самого явища.

При аналізі формальної та структурної сторін СПР лінгвісти пропонували враховувати семантику мовної одиниці як одну із диференційних ознак СПР. Так, Г. Колшанський пропонує звертати увагу на змістовну сторону та семантичну структуру, враховуючи різні форми думки, які передаються в СПР. З одного боку, СПР, на відміну від ССР, являє собою конструкцію, частини якої об'єднані єдиною предикацією [10, с. 193]. З іншого боку, СПР – це одиниця, яка розглядається як суцільне судження з логічним зв'язком субординації між його частинами, тоді як ССР – одиниця, частини якої є самостійними судженнями із стосунками координації. Так, однією із головних ознак розмежування СПР та ССР вважається висвітлення питання про типи синтаксичного зв'язку (сурядний або підрядний),

який розрізняється у наступних аспектах: на рівні поєднання синтаксичних слів та на власне-реченневому рівні [9, с. 22].

Розгляд синтаксичного зв'язку здійснюється на підставі характеристики певних смислових та формальних категорій, які знаходять своє вираження на рівні речення. У зв'язку з цим В. Жельвіс [7, с. 254; 8, с. 344] відзначав, що сурядний зв'язок сполучає абсолютно рівноправні синтаксичні компоненти в реченні на відміну від підрядного зв'язку, елементи якого вказують на залежний характер. Отже, компоненти сурядного зв'язку характеризуються єдністю смислової, граматичної й ритмомелодичної ознаки. Головним показником одиниць СПР насамперед є те, що тільки головна частина має незалежність цієї ознаки, а між головною та підрядною частинами здійснюється тісний зв'язок в смисловому плані. Приклади різновидів відношень на рівні речень становлять сполучники сурядності й підрядності. Це дає підстави вважати, що саме сполучник використовується для поширення розгорнутості висловлювання та є носієм модифікованої семантики реченневих структур, які диференціюють специфіку синтаксичних форм. Певний внесок у розв'язання цього питання зробила Є. Гулига, яка, досліджуючи структурні та смислові ознаки СПР, відмічала можливість синонімічних стосунків між паратакисом і гіпотакисом. Таку синонімію вона назвала «семантико-синтаксичною», підкреслюючи той факт, що «певні семантико-синтаксичні стосунки між елементарними реченнями можуть бути виражені як за допомогою підрядності, так і за допомогою сурядності» [6, с. 194].

З питання встановлення відмінностей в опозиції сурядні / підрядні сполучники, що перетинається з опозицією сурядність / підрядність, широко відома дискусія між лінгвістами М. Петерсоном [1, с. 28–35] та О. Пешковським [14, с. 132]. На думку М. Петерсона, у реченнях, які поєднані сурядним засобом спостерігаються тотожні ознаки з підрядним: при сурядності чи підрядності другий елемент складного речення самостійного значення не має. Якщо ми відкинемо сполучники (елемент, який за інших умов з'явитися не може), то другий компонент складного речення є таким же самостійним реченням, як і перший. При цьому в обох випадках єдність складного речення створюється за допомогою інтонації.

Так, полемізуючи з М. Петерсоном, який заперечував існування головних ознак відмінності СПР від ССР, О. Пешковський вказував на очевидність цих ознак, пропонуючи більш зважене вирішення

проблеми – урахування ознаки зворотності – незворотності стосунків в аналізованих структурах. На його думку, сурядні сполучники – такі одиниці, які при збереженні своїх позицій, здатні змінювати розташування предикативних елементів при збереженні основного сенсу. Звідси випливав висновок: сурядний сполучник не є структурним елементом жодної предикативної конструкції, а просто сполучує їх. Наприклад: *His mouth twitched and he appeared embarrassed* [19, с. 1] – *He appeared embarrassed and his mouth twitched; It sounds very exciting and I bet he's a nice man* [19, с. 18] – *I bet he's a nice man and it sounds very exciting*.

Підрядний зв'язок розглядався дослідником як засіб стосунків, який при зміні позицій предикативних елементів в умовах збереження місця сполучника (сполучникового слова), призводить до зміни сенсу усього складного речення, його глибинної структури. Так, у наступних реченнях, змінюючи фіксовані позиції предикативних частин, повністю руйнується значеннєве навантаження СПР, пор.: а) *Unfortunately you will have to leave the house if you don't wish to work with him* [19, с. 2] – *You don't wish to work with him if unfortunately you will have to leave the house*; б) *She remembered thinking to herself that he sounded a bit of a weed* [19, с. 7] – *He sounded a bit of a weed that she remembered thinking to herself*.

У такому трактуванні вбачаються усі підстави стверджувати, що підрядний сполучник являє собою структурний елемент однієї з предикативних конструкцій і маркувальний компонент підрядної частини.

Проте, іноді при зміні місця предикативних частин може статися деформація закладеної змістовної інтерпретації [14, с. 194]. Наприклад: а) *Katherine didn't want to offend Dolly but she hadn't envisaged living near the docks* [19, с. 19] – *She hadn't envisaged living near the docks but Katherine didn't want to offend Dolly*; б) *She beamed and her beautiful blue eyes twinkled* [19, с. 66] – *Her beautiful blue eyes twinkled and she beamed*.

Існують усі підстави врахувати поправку В. Белошапкової [3, с. 94–95], яка, говорячи про засоби зв'язку в реченнях, наголошувала, що підрядний сполучник багато в чому схожий з сурядним, оскільки входить до складу одного із структурних, предикативних елементів.

На нашу думку, можна констатувати, що теоретично не існує ідеальних базисів для розмежування сурядних / підрядних сполучників, а, отже, СПР та ССР. У такій опозиції в розрізненні сполучників мовознавець Є. Ширяєв [15, с. 51] пропонує враховувати змістовну сторону: підрядні сполучники з'єднують нерівноправні синтаксичні

конструкції, а сурядні сполучники поєднують предикативні частини, які знаходяться в схожих стосунках з іншими предикативними елементами. Не зважаючи на специфічність граматичного значення сполучника, підрядний сполучник використовується для вираження підпорядкування одного компонента іншому на відміну від граматичної функції сурядного сполучника, головна особливість якого міститься у вираженні однакового співвідношення елементів.

Бінарне протиставлення синтаксичного зв'язку (сурядний / підрядний) вказує на можливість нейтралізації цієї опозиції в деяких синтагматичних умовах. Явище синтаксичної нейтралізації, яке згодом призводить до виникнення синкретичних форм, на думку Дж. Лайонза, – широко поширений факт в мові [14, с. 270]. Нейтралізація опозиційних стосунків спостерігається в складних реченнях, які мають, з одного боку, єднальні елементи – підрядні сполучники, а, з іншого боку, – їм притаманні особливості ССР (константна позиція предикативних частин, своєрідний співвідносний зв'язок структурних компонентів). Однак, незважаючи на велику кількість накопиченого фактичного матеріалу щодо питання опозиційних відношень СПР / ССР, мовознавцями висловлюється думка, що між цими типами речень не завжди можна встановити чітку межу: той самий сполучник може вказувати на різні стосунки в реченні, сурядні або підрядні. Наприклад, сполучник **while** виконує в наступних реченнях не тільки функцію граматичного показника сурядності: *While she was talking to Katherine her sharp beady eyes were darting round the room* [19, с. 41] – *She was talking to Katherine and her sharp beady eyes were darting round the room*, але й функцію підрядності (часові відношення): *While you are old enough to understand I shall tell you the full story* [19, с. 33].

У наведених прикладах сполучник **while** не вживається у своєму головному темпоральному значенні, а використовується для передачі зіставних, єднальних стосунків, тобто, за формою ці речення можуть бути визначені як СПР, а в семантичному плані – ССР, оскільки самостійність синтаксичних конструкцій дозволяє трансформувати підрядний сполучник **while** в сурядний сполучник **and**, який докорінно не міняє смислового змісту речень.

В обох випадках спостерігається наявність кількох предикативних центрів, але різних засобів зв'язку, які чинять диференціальний вплив на тимчасову настанову речення в цілому. Так, сурядний сполучник **and** (**while**) розкриває сему часу в

найзагальнішому вигляді, а підрядний сполучник **while** має конкретне лексичне значення, яке передає темпоральне відношення деталізованого повідомлення в підрядній частині.

Аналогічні приклади спостерігаємо у складних речення із підрядним сполучником **when**, який, як і сполучник **and** або **but**, може вживатися для передачі єднальних або протиставних сурядних відношень. Так, схожість між СПР та ССР з тимчасовим значенням передається за допомогою єдності смислових та семантичних стосунків, спрямованих до загальної глибинної структури. Порівняйте такі приклади: *When she'd confronted Gerald about it he had told her to see Mr. Cannon* [19, с. 2] – *She'd confronted Gerald about it and he had told her to see Mr. Cannon*; *I was dusting the front door when I saw you* [19, с. 26] – *I was dusting the front door and I saw you*.

Синонімія конструкцій з підрядним та сурядним зв'язком, який передає ідентичні темпоральні стосунки, спостерігається в умовах трансформації мовних елементів речень. Наприклад: *Gerald thanked the vicar and the assembled guests began to slowly move away* [19, с. 8] – *After Gerald thanked the vicar the assembled guests began to slowly move away*; *The business had grown and they moved into larger premises near to Green Park and opened the restaurant* [19, с. 26] – *After the business had grown they moved into larger premises near to Green Park and opened the restaurant*.

Лінгвісти неодноразово відзначали, що в мові простежуються периферійні, синкретичні зони, які зближують СПР із ССР, тим самим утруднюючи віднесення речень до того чи того типу. Так, ССР з причино-наслідковими стосунками (*for, so, so that*) близькі за своєю природою до СПР причини та наслідку (*as, so, so that, because* та ін.), а також ССР з протиставно-допустовими стосунками (*but, and*) близькі до СПР з підрядною частиною, що виражає допустові стосунки (*though, although* та ін.). Наприклад: *Mr. Cannon, a tall middle-aged man, looked the perfect solicitor, but he appeared uncomfortable as with his finger he eased the stiff white shirt collar away from his flabby neck* [19, с. 1]; *Panic again surged in Katherine, but she knew she had to act calmly to hide her fear from her son* [19, с. 4]; *The windows were tightly shut and heavily draped though it was a warm bright spring morning* [19, с. 1]; *The family would never accept her although she had two sisters she could never go back home* [19, с. 11].

У цих ілюстраціях у ССР, частини яких з'єднуються сполучником **but**, та в СПР, предикативні частини яких пов'язані сполучниками **though / although**, також демонструються зразки нейтралізації опозиції

сурядність / підрядність, оскільки вони з легкістю можуть замінювати один одного, не перекручуючи сенс цілого речення: *Mr. Cannon, a tall middle-aged man, looked the perfect solicitor, **but** he appeared uncomfortable as with his finger he eased the stiff white shirt collar away from his flabby neck* – *Mr. Cannon, a tall middle-aged man, looked the perfect solicitor **though** he appeared uncomfortable as with his finger he eased the stiff white shirt collar away from his flabby neck*; *Panic again surged in Katherine, **but** she knew she had to act calmly to hide her fear from her son* – *Panic again surged in Katherine **though** she knew she had to act calmly to hide her fear from her son*; *The windows were tightly shut and heavily draped **though** it was a warm bright spring morning* – *The windows were tightly shut and heavily draped **but** it was a warm bright spring morning*; *The family would never accept her **although** she had two sisters she could never go back home* – *The family would never accept her **but** she had two sisters she could never go back home*.

Аналогічна ситуація спостерігається при вживанні сполучників *so*, *for*, *as*, які можуть бути замінені так: *Dolly wanted a few small bits as her and Tom's always been in service, **so** I was lucky enough to get it* [19, с. 29] – *Dolly wanted a few small bits as her and Tom's always been in service **that's why** I was lucky enough to get it* (заміна сурядного сполучника *so* підрядним сполучником *that's why*); *The weekend of the party got closer **so** the food and the flowers arrived and preparations began in earnest* [19, с. 40] – *The weekend of the party got closer **and** the food and the flowers arrived and preparations began in earnest* (заміна підрядного сполучника *so* сурядним сполучником *and*); *Joseph was happy **but** said very little to his mother, **for** there was still a big gulf between them* [19, с. 36] – *Joseph was happy **but** said very little to his mother **because** there was still a big gulf between them* (заміна сурядного сполучника *for* підрядним сполучником *because*); *So you see I would never work or live with you **as** I haven't the same respect for you as I did for Edwin* [19, с. 9] – *So you see I would never work or live with you, **for** I haven't the same respect for you as I did for Edwin* (заміна підрядного сполучника *as* сурядним сполучником *for*).

Проведений аналіз випадків нейтралізації на рівні складного речення призводить до думки, що нейтралізація – явище синтагматичного порядку, яке простежується в рамках контексту та реалізується в певних опозиційних стосунках синтаксичних одиниць. Явище нейтралізації синтаксичних опозицій – приклад синкретичності плану змісту, що співвідноситься з певною зовнішньою формою, оскільки форма не може існувати без змісту, хоча і є умовною.

Відмінна риса СПР від ССР полягає в тому, що у смисловому плані підрядна частина СПР розкриває та збагачує змістовну сторону головної частини, а у ССР другий компонент речення виявляється за рахунок першого. Отже, про характер відмінності СПР від ССР свідчить особливість місця розташування частин, які вводяться за допомогою різноманітних сполучників. Загальноновизнаним і єдиним порядком розташування предикативних одиниць в ССР визнається наступний: частина речення без сполучника – сполучник координації – друга частина речення. Наприклад: *Mr. Cannon, a tall middle-aged man, looked the perfect solicitor, but he appeared uncomfortable as with his finger he eased the stiff white shirt collar away from his flabby neck* [19, с. 1]; *Katherine hadn't been looking forward to moving to Rotherhithe, and this outburst with Joseph had finally made up her mind* [19, с. 34].

Проте, не варто брати до уваги тільки чіткі розмежування СПР від ССР, поглибленій аналіз опозиції сурядність / підрядність дає підстави вважати, що подібні стосунки в СПР та ССР можуть передаватися за допомогою особливих специфічних сполучників (тотожних один одному або абсолютно відмінних один від одного), властивих тому або іншому типу речення. Ідентичність виражених семантичних відношень у СПР та у ССР вказує на формально-семантичну змістовну схожість в обох типах речень: як в СПР, так і в ССР відбувається складання семантики предикативних одиниць за умови координації категорійної семантики предикативних частин. Через це змістовна сторона семантико-семантичних відношень подібна в структурних одиницях ССР та СПР [5, с. 33]. За нашими спостереженнями, усе це говорить про омонімію сполучників в англійській мові.

Відзначимо і те, що при об'єднанні у складні конструкції сурядного та підрядного зв'язків іноді утворюються синкретичні одиниці. До них відносимо, наприклад, утворення, у яких сурядність у межах залежного складу здійснюється всупереч структурним або структурно-семантичним обмеженням, які накладаються головною частиною: *But most of all he was impressed by a letter-box where he could drop a letter and it came to anybody* [13, с. 134]. У цьому прикладі виокремлена частина сурядна з початковою ланкою залежного складу не сумісна з головною предикативною одиницею ні в сурядному, ні в підрядному відношенні, що й підтверджується перестановкою: *But most of all he was impressed by a letter-box ... it came to anybody*.

Відсутність різких відмінних особливостей між ССР та СПР пояснюється тим, що спосіб вираження стосунків в ССР та СПР

знаходиться у позиції взаємодії, але не протиставлення. Перешкоди визначення понять сурядність / підрядність утруднюється фактом існування різноманітних форм та мір синтаксичної залежності між компонентами речення.

Усі ці формальні критерії диференціації опозиції сурядність – підрядність вказують на неоднорідний характер стосунків зв'язку між частинами складного речення. Отже, ми переконуємося в суперечливому характері зв'язку, який проявляє ознаки тісної взаємодії або, навпаки, нашою думкою нас на думку про існування проміжного ряду речень між СПР та ССР. Паралелізм розвитку характеру взаємостосунків між частинами складного речення служить приводом для розгляду класифікації СПР та чіткого розмежування виділення типів останніх.

Схожі явища входять до «царини перехідних утворень, які характеризуються синтезом (сумісництвом) диференційних ознак», які й складають зону синкретизму. Актуальність їх дослідження зумовлена тенденцією до розширення об'єктів опису, що характерна для граматики останніх десятиліть, й перспективністю розгляду синкретичних одиниць для уточнення властивості полярних сфер. «Ігнорувати зону синкретизму – означає скорочувати і об'єднувати об'єкт дослідження» [2, с. 3–14].

Аналіз теоретичного матеріалу та дібрані лінгвофакти дозволяють стверджувати, що при подальшому аналізі СПР перспективним представляється вивчення власне-семантичного та семантико-синтаксичного аспектів цієї одиниці, які допоможуть виявити причини виникнення синкретизму. Вважаємо за доцільне розглянути питання типологічного дослідження периферійних конструкцій СПР та спробувати надати чітку класифікацію СПР з урахуванням синкретичних відтінків.

Література

1. Астахова Л. И. Предложение и его членение: Прагматика, семантика, синтаксис : [монография] / Л. И. Астахова. – Днепропетровск : ДГУ, 1992. – 160 с.
2. Бабайцева В. В. Место переходных явлений в системе языка (на материале частей речи) / В. В. Бабайцева // Переходность и синкретизм в языке и речи. – М. : Прометей, 1991. – С. 3–14.
3. Белошапкина В. А. Сложное предложение в современном русском языке / В. А. Белошапкина. – М. : Просвещение, 1967. – С. 94–95.
4. Валгина Н. С. Синтаксис современного русского языка / Н. С. Валгина. – М. : Высшая школа, 1978. – 439 с.

5. Гаврилова Г. Ф. Переходные конструкции в синтаксисе сложного предложения и их системные отношения : [учебное пособие по курсу] / Г. Ф. Гаврилова. – Ростов н/Д : РГПИИ, 1985. – С. 33.
6. Гулыга Е. В. Теория сложноподчиненного предложения в современном немецком предложении / Е. В. Гулыга. – М. : Высшая школа, 1971. – С. 194.
7. Жельвис В. И. Существуют ли в языке сочинительные и подчинительные союзы (на материале английского языка) / В. И. Жельвис // Учёные записки Ленинградского государственного педагогического института. Вопросы английской филологии. – Л., 1962. – Т. 226. – С. 253–273.
8. Жельвис В. И. К вопросу о видах синтаксической связи между частями сложного союзного предложения (на материале английского языка) / В. И. Жельвис // Учёные записки Ленинградского государственного педагогического института. Кафедра английского языка. – Л., 1958. – Т. 181. Вып. 3. – С. 343–366.
9. Загнітко А. П. Закономірності формальної і смислової організації складного речення / А. П. Загнітко // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць. – Донецьк : ДонНУ, 1996. – С. 17–27.
10. Колшанский Г. В. Логика и структура языка / Г. В. Колшанский. – М. : Высшая школа, 1965. – С. 193.
11. Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику / Дж. Лайонз. – М. : Высшая школа, 1978. – С. 270.
12. Ломов А. М. Русское сложноподчиненное предложение и проблема его содержательной интерпретации / А. М. Ломов, Р. Гусман Тирадо // Вопросы языкознания. – 1999. – № 6. – С. 54–65.
13. Моэм У. Сомерсет. Театр. Роман. На англ. яз. / Комментарий М. В. Дьячкова / У. Сомерсет Моэм. – М. : Издательство «Менеджер», 2005. – 304 с.
14. Пешковский А. М. Существует ли в русском языке сочинение и подчинение предложений : Избранные труды / А. М. Пешковский. – М., 1959. – С. 132–140.
15. Ширяев Е. Н. Дифференциация сочинительных и подчинительных союзов на синтаксической основе / Е. Н. Ширяев // Филологические науки. – 1980. – № 2. – С. 51–62.
16. Bernhardt A. F. Anfangsgründe der Sprachwissenschaft / A. F. Bernhardt. – Berlin, 1985. – S. 345.
17. Delbrück B. Vergleichende: Syntax. III / Delbrück B. – Berlin, 1980. – S. 13.
18. Kühner. Grammatik der. Griech: Syntax II / Kühner. – Berlin, 1987. – S. 867.
19. Williams Dee. Katie's Kitchen / Dee Williams. – Great Britain : Headline Book Publishing, 1999. – 375 p.

Стаття надійшла до редакції 10.09.2012 р.

РЕЧЕННЯ УЗАГАЛЬНЕНОГО ЗМІСТУ В СУЧАСНИХ СИНТАКСИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Юрчишин Т. В. Речення узагальненого змісту в сучасних синтаксичних дослідженнях.

У статті розглядаються узагальнено-особові конструкції в контексті поглядів на речення як багатоаспектну одиницю. З'ясовується, що на сучасному етапі розвитку синтаксичної науки припускається існування системи синтаксичних конструкцій узагальненого змісту. Для доведення припущення у статті з'ясовуються чинники, що сприяють формуванню узагальненого змісту в реченнєвій структурі, основним із яких є закономірності їх лексико-семантичної організації.

Ключові слова: лексико-семантичне наповнення суб'єктних, об'єктних, адресатних, темпоральних та локативних позицій, узагальнений зміст, узагальнено-особове речення.

Юрчишин Т. В. Предложения обобщённого смысла в современных синтаксических исследованиях.

В статье рассматриваются обобщённо-личные конструкции в контексте взглядов на предложение как многоаспектную единицу. Установлено, что на современном этапе развития синтаксической науки допускается существование системы синтаксических конструкций обобщённого смысла. Для доводов в статье выясняются факторы, которые способствуют формированию обобщённого содержания в предложении, главным среди которых являются закономерности их лексико-семантической организации.

Ключевые слова: лексико-семантическое наполнение субъектных, объектных, адресатных, темпоральных и локативных позиций, обобщённый смысл, обобщённо-личное предложение.

Yurchyshyn T. V. Generalized personal sentences in the modern syntactic researches.

The author of this article analyses generalized-personal constructions in the context of views on the sentence as a poly-aspect unit. Generalized-personal constructions are determined as sentences, which do not have peculiarities of structure and which are analyzed as a semantic type of one-component sentences or as generalized-personal regular realizations of two-component structural schemes. The author of this article determines the main factors, which influence on the forming of generalized contents in the sentence. The most important among this factors is their lexical and semantic organization.

Key words: lexical-semantic filling of subject, objective, adresative, temporal and lokative positions, generalized content, generalized personal sentence.

Сучасні класифікаційні описи синтаксичної системи української мови позначені намаганням з'ясувати статус узагальнено-особових речень як окремого різновиду односкладних конструкцій. Традиційно як узагальнено-особове визначається «односкладне речення, структурну

основу якого становить головний член, виражений дієсловами другої особи однини дійсного і наказового способів та третьої особи множини дійсного способу» [6, с. 643]. Увага синтаксистів до конструкцій цього зразка помітно посилюється у зв'язку із актуалізацією поглядів щодо неправомірності їх виділення як окремого різновиду з огляду на те, що узагальнений зміст здатні виражати різні за формальною організацією речення, пор.: *Хисту не зарити у землі* (Л. Костенко); *Із піснею скоріше час минає* (Леся Українка); *Не досить лиш хреста носити – з хрестом у серці треба жити* (Л. Костенко).

Узагальнення змісту, репрезентоване реченневою структурою, традиційно узгоджується з поняттям узагальнено-особового речення. Водночас останнім часом увага синтаксистів зосереджується на тому, що узагальнення змісту репрезентується в структурі всіх типів речень – простих односкладних (особових, безособових, інфінітивних) та двоскладних, складносурядних, складнопідрядних і безсполучникових. Пор.: *На ділі каймося, не на словах* (Леся Українка); *Для своєї дитини й голову під сокиру покладають* (М. Вовчок); *В любові ніколи затишку немає* (Л. Лежанська); *Ніяк не втиснути людські стосунки у рамки виключно ділові* (О. Сенатович); *Поет не може бути власністю* (Л. Костенко); *Жінку старять роки і чоловік* (М. Стельмах); *Усе іде, але не все минає над берегами вічної ріки* (Л. Костенко); *Половина всіх трагедій і нещасть – від кохання різних категорій, що його так прекрасно оспівають поети і прагнуть люди* (О. Копиленко); *Хто зрадив раз, той зрадить і сто* (М. Вакалюк-Дорошенко); *На торгівлі не пожаліси копійки – заробиш карбованець* (М. Стельмах). В українській синтаксичній науці немає цілісного дослідження, яке вказало б місце речень узагальненого змісту в системі синтаксичних конструкцій української мови, що й визначає своєчасність обраної теми.

У межах лінгвістики сутність подібних реченневих структур досліджувалася та осмислювалася з різних позицій. Речення узагальненого змісту корелюють з іншими номінаціями, зокрема з пареміями (афоризмами, сентенціями, прислів'ями, максимами), абстрактно-авторськими реченнями, універсальними реченнями, загальнонореферентними висловленнями. Серія робіт мовознавців присвячена дослідженню речень узагальненого змісту саме з пареміологічного погляду (В. Бондаренко, О. Дуденко, Г. Садова, З. Тарланов). Речення узагальненого змісту як паремії досліджують також у контексті мовленнєвої діяльності (Г. Сидорова, О. Мерзлікіна).

До аналізованих конструкцій часто застосовується фразеологічний підхід, орієнтований на виявлення, систематизацію й теоретичне

осмислення їх як стійких, відтворюваних одиниць. У колі дослідницьких зацікавлень перебуває функціонування речень узагальненого змісту на фразеологічному рівні як афористичного мовного масиву (В. Калашник, Н. Шарманова). Структурну та семантичну специфіку так званих абстрактно-авторських речень виявляє в дисертаційній роботі О. Олійник. У філологічній літературі наявні фрагменти аналізу «універсальних речень» у системі художнього тексту (В. Шмаріна, Ю. Бірюкова, В. Таран). Опис загальнонореферентних висловлень в логіко-семіотичному аспекті здійснили О. Падучева та Л. Лебедева. Однак відсутні комплексні дослідження речень узагальненого змісту на власне синтаксичному рівні.

Новий погляд на узагальнено-особові речення та семантику узагальнення як специфічний тип змісту, що властивий різним синтаксичним структурам, формується в контексті структурно-семантичного напрямку синтаксичних досліджень. В аспекті цього напрямку речення розглядається як багатопланова одиниця, у якій структура і зміст являють собою відносно самостійні рівні організації. Структурно-семантичний підхід найповніше представлений у роботах російських синтаксистів В. Белошапкової, В. Бабайцевої, українських лінгвістів І. Вихованця, А. Загнітка, І. Слинька, Н. Гуїванюк та ін. Щодо узагальнено-особових речень, то загалом погляди дослідників розходяться в аспекті їх визнання / невизнання як окремого різновиду в системі односкладних речень. Такий різноплановий підхід призводить до того, що, з одного боку, виокремлюються концепції, де узагальнено-особові конструкції осмислюються як окремий конструктивний різновид у системі односкладних речень (І. Білодід [5], Б. Кулик [4]); з іншого, – простежуються концепції, що заперечують виділення узагальнено-особових речень як окремого конструктивного різновиду (В. Белошапкова [1, с. 634–656], І. Вихованець [2, с. 72–73], А. Загнітко [3, с. 193–203]).

Усвідомлення узагальнено-особових речень як окремого різновиду односкладних у контексті структурно-семантичних досліджень поступово змінюється поглядом на них як конструкції, семантика яких не підкріплюється особливостями структури. Тим самим формуються передумови для визначення їх як семантичного різновиду односкладних речень. Водночас предметом уваги стає репрезентація узагальненого змісту в структурі всіх різновидів односкладного речення, а не лише особових. Аналогічне явище простежується й у системі двоскладних речень. У результаті постає питання про лінгвістичну коректність терміна «узагальнено-особове односкладне речення».

Проблема статусу узагальноно-особових речень значною мірою пов'язана з уведенням в лінгвістику поняття структурної схеми як одиниці опису формальної організації речення. Структурна схема простого речення розглядається як «узагальнений зразок, що містить мінімум компонентів, необхідних для побудови речення» [1, с. 634]. Структурна схема передбачає регулярні реалізації – системні видозміни, що не порушують тотожності структурної схеми. У слов'янському мовознавстві найбільший резонанс викликала система двокомпонентних та однокомпонентних блоків структурних схем і їх регулярних реалізацій, запропонована В. А. Белошапковою [1, с. 634]. У загальному два блоки відповідають двом типам речень – Пор.: структурна схема N_1V_f / *Дитина співає* / і її фазова реалізація $N_1V_{f\text{fas}}$ (Inf) / *Дитина почала співати* /. Аналогічно: V_{fpl3} (Inf) / *Починають співати* /.

Варто зазначити, що в однокомпонентному блоці не представлена структурна схема, яка відповідає традиційним уявленням про узагальноно-особові односкладні речення. Водночас у списку регулярних реалізацій виділяється узагальноно-особова регулярна реалізація. Механізм її утворення полягає в незаповненості позиції N_1 (при потенційній можливості заповнення її особовим займенником «ти») у двокомпонентних номінативних схемах при формах другої особи однини у V_f або Cor_f і специфічному значенні узагальненості [1, с. 666], наприклад: *Всім не догодити; Будеш сильним, якщо життя цього вимагає; Що будеш робити з таким лінивцем!*

Таким чином, узагальноно-особові конструкції не визначаються як окремий структурно-семантичний різновид односкладних речень, а постають як регулярна реалізація двокомпонентних структурних схем, маркована семантикою узагальнення. У концепції В. Белошапкової простежується певна непослідовність стосовно осмислення узагальненого змісту в системі синтаксичних структур. Так, з одного боку, виділяються узагальноно-особові реалізації, з іншого, – ідеться про узагальноно-особове значення, пов'язане з незаповненням позиції суб'єктного поширювача у схемі Inf, наприклад: *Долі не уникнути*. Видається, що один і той самий ефект (формування узагальноно-особового значення) осмислюється в різнопланових ситуаціях (регулярна реалізація та поширення структурної схеми) стосовно різнотипних схем. Тому й термін «узагальноно-особова реалізація» постає як доречний, але не достатньо осмислений. Водночас представлені не всі конструкції, що можуть виражати узагальнений зміст. Зокрема, поза увагою залишилися речення на зразок *Від добра добра не шукають*, будова яких відповідає схемі V_{fpl3} .

Загалом же вчення про структурну схему прислужилося тим, що представило узагальнення не як синтаксичне значення (те, що безпосередньо формується структурною схемою), а як додатковий зміст. Узагальнений зміст представлений був у різних структурах, однак сам механізм формування узагальної семантики свого висвітлення не знайшов.

Позиція В. Белошапкової знаходить підтримку в дослідженнях українських синтаксистів. Так, І. Вихованець виділяє структурні типи простих речень і відповідно досліджує їх семантичні модифікації. Поняття семантичної модифікації виступає як еквівалент регулярної реалізації в концепції В. Белошапкової. Відповідно виділяється узагальноно-особова модифікація суб'єктної синтаксеми. Остання вказує на дії, процеси або стани, які стосуються всіх осіб. Зазначається, що узагальноно-особову модифікацію виражають займенникові іменники «кожен», «всякий», «ніхто» в суб'єктній позиції речення або лексичне незаповнення цієї позиції при дієсловах другої особи однини [2, с. 72].

А. Загнітко зазначає, що виділення класу односкладних узагальноно-особових речень на підставі суто формальних критеріїв постає сумнівним. Тому доцільніше вести мову про різні вияви узагальнення на рівні двоскладних та односкладних речень. Вказується, що «збіг форми головного члена з означено-особовими, неозначено-особовими та двоскладними реченнями є тільки формальні, а семантично такі речення істотно відрізняються, оскільки головним призначенням узагальноно-особових односкладних речень виступає позначення узагальної дії» [3, с. 203]. Пропонується розглядати клас узагальноно-особових речень через призму реченнєвої семантики, виділяючи ядро таких конструкцій (форми 2-ї особи однини і множини індикатива та імператива), напівпериферію та периферію. На жаль, напівпериферія та периферія узагальнення не окреслені якоюсь мірою. Хоч видається, що частково вони корелюють зі спостереженнями В. Белошапкової стосовно формування узагального значення в результаті незаміщення суб'єктної позиції в реченнях, що відповідають структурній схемі Inf. Але автор цього не простежує.

На сучасному етапі розвитку синтаксичної науки поняття узагальнення перестає корелювати з поняттям узагальноно-особового речення. Узагальноно-особові конструкції визначаються як такі, що не мають особливостей структури, і розглядаються як семантичний різновид односкладних особових речень або ж як узагальноно-особові регулярні реалізації двокомпонентних структурних схем.

Водночас вираження узагального змісту у структурі інших

типів речень дає підстави припускати існування системи синтаксичних конструкцій узагальненого змісту. Для доведення припущення доцільно насамперед з'ясувати чинники, що сприяють формуванню узагальненого змісту в реченнєвій структурі.

Попередній аналіз засвідчує: елевантним для формування узагальненого змісту є лексико-семантичне наповнення суб'єктних, об'єктних, адресатних, темпоральних та локативних позицій, що позначені однотипністю в різних синтаксичних структурах. Однотипність виявляється насамперед у наявності семи «тотальність» у семантичній структурі лексем, що займають вказані семантико-синтаксичні позиції.

Так, суб'єктні позиції в конструкціях узагальненого змісту заповнюють: 1) особові займенники (*ти, ми*), наприклад: *Друзів ми розшукуєм самі* (О. Кушнір); *Ти від справжніх солдатів не почувеш ниття* (Л. Кірик-Радомська); *Інколи ти буваш несправедливим до своїх старих ворогів* (В. Земляк); *Ми не вміємо цінувати простих радощів життя до першого грому, до першого нещастя* (М. Стельмах); 2) іменники люди, людина, наприклад: *За роками людина сама себе кличе* (Л. Костенко); *Лиш храм збудуй, а люди в нього прийдуть* (Л. Костенко); *Люди завжди подають руку, виказуючи тим свою доброзичливість і миролюбність* (Ю. Збанацький); 3) іменники – назви статі (*чоловік, жінка*), наприклад: *Жінка дбає в оселі про багаття хатнє* (Леся Українка); *Жінки в любові, наче повінь, що не виходить з берегів* (Л. Костенко); *До всього привикне чоловік* (Б. Лепкий); 4) квантори всезагальності (*все, всякий, кожен, будь-який*) у сполученні з іменниками чи займенниками або без них, наприклад: *Все згадує себе в свою найкращу пору* (Л. Костенко); *Кожен день свою потребу має* (Леся Українка); *На дурничку всяк кидається* (Ю. Збанацький); *Всі люди блазнями в Бога* (Б. Лепкий); 5) квантори всезагальності, обтяжені семою негації (*ніхто, ніщо, ніякий, жоден*), наприклад: *Ніхто так не клянеться Богом, як сам диявол – той же шовінізм* (Л. Костенко); *Наступних днів ніщо не спинить* (Є. Будницька); *Ніхто не знає, де його доля: спереду, ззаду чи збоку* (М. Стельмах); *Майже ніщо не виходить у людей з першої спроби* (Ю. Збанацький); 6) субстантивовані прикметники, що виражають найбільш поширені, найтиповіші ознаки людей: а) фізичні ознаки, наприклад: *Частенько буває, що вищий та дужчий нам рот закриває* (С. Олексин); б) морально-етичні ознаки, наприклад: *В брехливих душа сіра й напімертва* (Л. Костенко); в) вікові ознаки, наприклад: *Втома обминає молодих* (Є. Будницька); г) ознаки за матеріальним становищем, наприклад: *Лиш горбатих багатством породжує думка жebraцька* (О. Шульга); 7) назви

вищих духовних субстанцій (*Бог, Божа Мати, Святий Дух*), наприклад: *Для Бога все можливо* (Леся Українка); *Бог свято дає на те, щоб бавитись* (Леся Українка); *Божа мати у праві милувати й карати* (Леся Українка); *Господь не забуває про ніщо* (Б. Лепкий), *Божа Мати заступається за всіх* (Л. Кірик-Радомська); 8) назви професій, сфер діяльності як метонімії найменування суб'єктів, зайнятих у відповідній сфері діяльності, наприклад: *Мистецтво робить гігантські кроки* (Л. Костенко); *Розум цінує вигуки прогресу* (Л. Костенко); *Часто медицина безсила* (В. Земляк), *Право має бути непідкупним* (І. Франко); 9) персоніфіковані загальні назви, що виражають усталені поняття, категорії, які стосуються всіх людей (*життя, смерть, добро, зло* тощо) наприклад: *Зло розкошує, коли все німе* (Л. Романчук); *Усе на світі вилікує смерть* (Л. Костенко); *Найкраща смерть не варта поганого життя* (Б. Лепкий); *Життя завжди ставить перед нами нові завдання* (Ю. Збанацький); 11) прийменниково-іменне темпоральне словосполучення *без кінця* зі значенням тотальності, наприклад: *Людське життя без кінця надіється* (Ю. Яновський); 12) адвербіальні лексеми з узагальненим локативним значенням *скрізь, всюди*, наприклад: *Геній людський скрізь панує* (Л. Кірик-Радомська); *На силу всюди треба мати силу* (Л. Кірик-Радомська); 13) прийменниково-іменні локативні сполучення зі значенням тотальності *у світі, на землі, на кожному кроці* тощо, наприклад: *На світі жити – тільки гріха набиратися* (Б. Лепкий). Функціонування наведених лексем у семантико-синтаксичних позиціях релевантне для формування узагальненого значення в реченнєвій структурі.

Особові займенники *ти, ми* здебільшого функціонують в суб'єктній семантико-синтаксичній позиції, наприклад: *Друзів ми розшукуєм самі* (О. Кушнір); *Ти від справжніх солдатів не почувши ниття* (Л. Кірик-Радомська). Типовою для цих лексем є й об'єктна семантико-синтаксична позиція, наприклад: *Нас ламають спочатку в малому – спершу змовч, а тоді збреши* (Л. Романчук); *Якими ти нас сотворив, Боже, такими й маєш* (Б. Лепкий). Також актуальною є семантико-синтаксична позиція адресата, наприклад: *Дякуй за все, що Господь тобі посилає* (Б. Лепкий).

Класифікаційні лексеми на зразок *людя, людина, чоловік, жінка* маркують суб'єктні, об'єктні та адресатні семантико-синтаксичні позиції реченнєвих структур, що репрезентують узагальнення. Так, їх функціонування в позиції суб'єкта виявляють речення: *За роками людина сама себе кличе* (Л. Костенко); *Чоловік раз живе на світі* (Б. Лепкий); *Лиш храм збудуй, а люди в нього прийдуть* (Л. Костенко); *Жінки в любові, наче повинь, що не виходить з берегів* (Л. Костенко).

Функціонування зазначених лексем в позиції об'єктного компонента змісту експлікують структури: *Землю не підманиш, а людину – можна* (М. Стельмах); *Звірі звірів гризуть, а люди – людей* (Б. Лепкий); *Жінку люби, та ума не згуби* (Б. Лепкий); *Коли чоловік жінку не б'є, то в неї утроба гниє* (М. Стельмах). Зразком функціонування цього типу лексем в адресатній семантико-синтаксичній позиції може виступає речення: *Діти дарують жінкам радість материнства* (Ю. Збанацький).

Квантори всезагальності *все, всякий, кожен, будь-який* ще кваліфікуються як сентенціональні оператори. Такі квантори сполучаються з іменниками. При цьому словосполучення набуває так званого універсального денотативного статусу іменної групи. Крім того, квантори всезагальності часто сполучаються з займенниками (*всі ми*). Сполучення *всі ми, ми з вами* є стилістичним фактором зближення мовця чи автора зі слухачем/читачем і таким чином сприяє формуванню узагальненого значення. Здебільшого вони функціонують у позиції семантичного суб'єкта: *Все згадує себе в свою найкращу пору* (Л. Костенко); *Всі жінки якісь дивні* (Ю. Збанацький); *Кожен день свою потребу має* (Леся Українка); об'єкта, наприклад: *За гроші все можна дістати* (В. Земляк); *Про все, що знають філософи, потім довідуються всі* (Ю. Збанацький); *В молодості бачиться все інакше* (Ю. Збанацький), а також адресата, наприклад: *Сонечко всім посилає тепло* (С. Васильченко).

Лексико-семантичне оформлення об'єктних та адресатних позицій позначене тими ж закономірностями, що й позиція узагальненого суб'єкта. Пор.: *Нас ламають спочатку в малому – Спершу змовч, а тоді збреши* (Л. Романчук); *Лиш природа вічна, а людині Бог обміряє літечка-літа* (О. Кушнір), *У Вітчизни – матері для всіх один закон* (І. Шикерява-Шпак); *Гордині ніхто не сміє збавити людині* (Л. Костенко).

Для темпоральних позицій узагальнених конструкцій типовими є:

1) прислівникові лексеми *завжди, повсякчас, безперервно, ніколи, все* (у значенні *завжди*), наприклад: *Все кватимось із ніколи в ніколи* (Л. Костенко); *З душею ми завжди багаті: що проти неї пишні шати?* (Л. Шевело); *Звичаї давнини дивують повсякчас* (Л. Романчук); 2) сполучення темпоральних лексем та кванторів всезагальності, наприклад: *Кожної миті світ дивиться нам в очі* (О. Сенатович); *Кожен день у нашій мові ми безперервно сієм слово* (І. Шикерява-Шпак); 3) приймениково-іменні темпоральні сполучення: *без кінця, на кожному кроці* у значенні *завжди, постійно*, наприклад: *І без кінця земля у певний вік вступає* (І. Шикерява-Шпак); *Нас вчить життя на кожному кроці* (Л. Кірик-Радомська).

Локативні позиції в конструкціях узагальненого змісту позначені:

1) прислівниковими лексемами *скрізь*, *всюди*, наприклад: *Геній людський **скрізь** панує* (Л. Кірик-Радомська); *На силу **всюди** треба мати силу* (Л. Кірик-Радомська); 2) прийменниково-іменними сполученнями з неактуалізованим іменником-локативом, наприклад: *Складні проблеми **на Землі** самі створюють нерозсудні люди* (І. Шикерява-Шпак); ***В світі** кожен своє завдання має і свій хрест* (Леся Українка).

Отож, у парадигмі сучасної синтаксичної науки поняття узагальнення перестає корелювати з поняттям узагальнено-особового речення. Узагальнено-особові конструкції, як такі, що не мають специфічної структури, розглядаються як семантичний різновид односкладних особових речень або ж як узагальнено-особові регулярні реалізації двокомпонентних структурних схем. Водночас вираження узагальненого змісту в структурі інших структурно-семантичних різновидів односкладних речень, а також у структурі простих двоскладних та складних конструкцій дає підстави говорити про існування цілої системи речень узагальненого змісту.

Закономірності лексико-семантичної організації, що однаково виявляють себе в різних типах синтаксичних структур, створюють підстави для того, аби відмовитися від терміну «узагальнено-особове речення». Натомість доцільно розглядати узагальнені конструкції в системі змістових типів речення. Відповідно для їх опису необхідно застосовувати поняття, виокремлені в семантичному синтаксисі; насамперед – поняття семантичної структури речення.

Література

1. Белошапкова В. А. Синтаксис // Современный русский язык : [учебник] / В. А. Белошапкова, Е. А. Земская, И. Г. Милославский, М. В. Панов; Под ред. В. А. Белошапковой. – М.: Высшая школа, 1981. – С. 634–656.
2. Вихованець І. Р. Теоретична граматики української мови : Синтаксис : [монографія] / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – С. 72–73.
3. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови : Синтаксис : [монографія] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с.
4. Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. II ч. Синтаксис. – К. : Рад. школа, 1965. – 285 с.
5. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / [за заг. ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наукова думка, 1972. – 512 с.
6. Українська мова. Енциклопедія / [за ред. В. М. Русанівського]. – К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2000. – С. 643.

Стаття надійшла до редакції 04.09.2012 р.

ФУНКЦІОНАЛЬНО-КОМУНІКАТИВНИЙ ПРОСТІР В УКРАЇНСЬКОМУ ЩОДЕННИКОВОМУ ДИСКУРСІ

Ігнат'єва С. Є. Функціонально-комунікативний простір в українському щоденниковому дискурсі.

Визначено емпірично виокремлені способи організації комунікативного простору в українському щоденниковому дискурсі, виявлено типи щоденникової комунікації, простежено лінгвопсихоментальну діяльність комуніканта-продуцента й, комуніканта-реципієнта у процесі інформаційного обміну та взаємовпливу за допомогою знаків природної мови.

Ключові слова: комунікативний простір, автокомунікація, наративний комунікант, комунікант-продуцент, комунікант-реципієнт, процес комунікації.

Ігнат'єва С. Е. Функціонально-коммуникативное пространство в украинском дневниковом дискурсе.

Определены эмпирично выделенные способы организации коммуникативного пространства в украинском дневниковом дискурсе, выявлены типы дневниковой коммуникации, прослежена лингвопсихоментальная деятельность коммуниканта-продуцента и коммуниканта-реципиента в процессе информационного обмена и взаимовлияния с помощью знаков природного языка.

Ключевые слова: коммуникативное пространство, автокоммуникация, нарративный коммуникант, коммуникант-продуцент, коммуникант-реципиент, процесс коммуникации.

Ignat'yeva S. Functional-communicative space in the diary discourse.

There are determined empirically defined methods of organizing the communicative space in Ukrainian diary discourse, the types of diary communication are revealed, is traced the lingual psycho and mental activity of the communicant-producer and communicant recipient in the process of exchange of data carriers and reciprocal effect with the aid of the signs of natural language.

Key words: space, auto-communication, narrative communicant, communicant-producer, communicant-recipient, the process of communication.

З початку ХХ століття тема комунікації привертає увагу мовознавців, що сприяє виокремленню нового напрямку – комунікативної лінгвістики. Основна увага сучасних лінгвістів зорієнтована передусім на дослідження функціонального аспекту мови як засобу вербальної комунікації, певної структури людського існування, у просторі якої відбуваються основні види її діяльності. Вивчення мови в динаміці, у русі

від загального коду у формі узуальних знаків до їхньої реалізації в умовах конкретних комунікативно-прагматичних ситуацій, від системи номінативних знаків до функціонування їх у мовленні уможливорює глибше проникнення в її системність, адже пізнати мову поза її функціонуванням неможливо. У сучасних розвідках практично за межами комунікативної лінгвістики залишається дослідження щоденникового дискурсу (ЩД), який, як показує явище сучасного комунікативного простору, становить цікавий і зовсім не вивчений об'єкт дослідження. Основна увага дослідників щоденника, зокрема українських, зорієнтована здебільшого на концептуально інші аспекти його вивчення (зокрема літературознавчий, історичний, культурологічний, психологічний тощо). З огляду на це, ЩД потребує багаторівневого вивчення, яке б сприяло об'єктивному визначенню його справжнього місця у функціонуванні духовної сфери буття людини й суспільства в цілому.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у тому, що на засадах комплексного підходу вперше в українському мовознавстві зроблено спробу дослідити функціонально-комунікативний простір у ЩД, зокрема простежено лінгвопсихоментальну діяльність комуніканта-продуцента й комуніканта-реципієнта у процесі інформаційного обміну та взаємовпливу за допомогою знаків природної мови.

Особлива увага науковців до теоретичних проблем спілкування пояснюється значною кількістю праць, присвячених таким поняттям як текст, дискурс (Р. Барт, А. Д. Белова, Р. Водак, С. В. Воркачев, В. З. Дем'янков, В. І. Карасик, В. В. Красних, З. Д. Попова, О. О. Селіванова, К. С. Серажим, Г. Г. Слишкін, Ю. С. Степанов, І. С. Шевченко та ін.). Російська мовознавець О. С. Кубрякова, виокремлюючи когнітивно-дискурсивну парадигму, зауважує, що «теоретично усвідомлюючи нову парадигму, за своєю суттю функціональну, описуючи кожне мовне явище, як правило, враховуються ті дві функції, які вони обов'язково виконують – когнітивну (за їх участю у процесі пізнання) і комунікативну (за їх участю в актах мовленнєвого спілкування)» [11, с. 6–17]. Комунікація розглядається науковцями як своєрідний простір, інструмент і принцип культури, завдяки яким здійснюється міжкультурний діалог. Зважаючи на структуру й принципи організації комунікації, Ю. С. Прохоров називає три елементи її архітекτονіки: дійсність, текст і дискурс. Також вчений стверджує, що зазначене поняття – явище просторове [18, с. 84]. Водночас М. М. Бахтін зазначає, що «мова може існувати в дійсності тільки у формі конкретних

висловлювань окремих мовців, суб'єктів мови. Мова завжди відлита у форму висловлення, що належить певному мовному суб'єкту, і поза цією формою існувати не може. Якими б не були різними висловлення за своїм обсягом, змістом, композиційними побудовами, для них, як одиниць мовного спілкування, властиві загальні структурні особливості й водночас абсолютно чіткі кордони» [1, с. 170].

Сучасне мовознавство поки що не має у своєму розпорядженні однозначного тлумачення терміна «простір». Його активно вживають лінгвісти, соціологи, історики, культурологи, використовуючи назви «ментальний простір», «мова і її концептуальний простір», «мовленнєвий простір», «інформаційно-комунікативний простір» та ін. Основним поняттям для будь-якого виду комунікації є визначення комунікативного простору. Щодо терміна «комунікативний простір», то він не має стійкого та однозначного тлумачення. Н. В. Муравйова під комунікативним простором розуміє рівень комунікативної компетенції адресанта чи адресата [15, с. 134], у загальній теорії комунікації Г. Г. Почепцов цей термін розширює до поняття інформаційного простору [17, с. 98], Б. М. Гаспаров визначає комунікативний простір швидше за все як простір дискурсивний [7, с. 231]. І. П. Сусов вводить поняття «комунікативно-прагматичний простір», визначаючи його як мовленнєву ситуацію, що охоплює ролі мовця і слухача, характеристики часу і місця, правила узгодження цих цілей у рамках кооперативного принципу, правила передачі ролі мовця від одного комуніканта іншому і т. ін. [22, с. 67]. Принципово важливою рисою є те, що при будь-якому тлумаченні комунікативного простору точкою відліку в ньому завжди є адресант.

Узагальнюючи поняття комунікативного простору, ми розглядаємо його як поле реальних і потенційних контактів між учасниками комунікації у ЩД – продуцента й реципієнта. Вступаючи у комунікативні відносини, кожен з учасників спілкування має свій погляд на процес комунікації, свої ціннісні орієнтири й власні судження про той чи інший предмет мови, а також розуміє свою роль у цьому процесі. Очевидно, що комунікативний простір багатомірний, рухливий, мінливий, його неможливо структурувати, принаймні, однозначно.

У сучасному світі саме інформація і знання постулюються як основні цінності. Ми переживаємо час самопізнання, часом складного

і хворобливого, пізнання своєї історії, міфів, кумирів, помилок тощо. Щоденник сьогодні є необхідним складником індивідуального буття людини, а щоденниковий дискурс сприймається реципієнтом як одна із форм комунікації, що передбачає активне спілкування певної соціальної структури з накопиченим культурним досвідом, а також становить один із основних засобів духовного самовизначення особистості, виробленню власної ідентичності. Він посідає помітне місце у літературно-художніх і суспільно-політичних виданнях останніх десятиріч, а також слугує джерелом знань і мудрості. Окрім того, через ЩД отримуємо відомості стосовно історичних подій, побут і звичаї, які характеризують певну епоху. У контексті культурно-діяльної психології, створеної Л. С. Виготським, О. М. Леонтєвим і О. Р. Лурією, щоденниковий дискурс, мабуть, є одним із найвиразніших претендентів на те, щоб слугувати «гличиком особистості» за межами людської свідомості. У щоденниковому жанрі найповніше виявляються особистісні смисли, «значення-для-мене» [13, с. 121]. На думку багатьох учених, мовленнєва структура ЩД підпорядкована так званій безадресній стратегії, фактор відсутності адресата розглядається як визначальний «режим щоденникової діяльності» [13, с. 103]. На думку О. О. Селіванової, «У комунікативній ситуації відбувається *розщеплення* особистостей комунікантів: адресанта й адресата. Особистість комуніканта в дискурсі представлена, по-перше, реальним комунікантом; по-друге, функцією комуніканта як відображення його позиції, світогляду, мети, стратегій у знаковій формі повідомлення, тексту; по-третє, інтерпретованим комунікантом як рефлексією у свідомості комуніканта уявлення про партнера спілкування та його функцію у повідомленні, тексті. За умови перемикування кодів і пристосування комуніканта до певної ролі, не властивої їй як людині, варіативність розщеплення збільшується. Можливо, додатково вводиться *нарративний* комунікант як програма оповідача в повідомленні з його функцією в повідомленні» [21, с. 597]. З огляду на це, на відміну від епістолярної комунікації, щоденникова не передбачає послідовної зміни ролей: продуцент – реципієнт. У ЩД відсутній зворотній зв'язок. Комунікант-продуцент (К-П) у майбутньому (через роки, десятиліття, а, можливо, й століття) може лише сподіватися на реакцію К-Р. На основі типів комунікації та інших характеристик комунікативного процесу виділяють різні види комунікації. Так, Г. Г. Почепцов пропонує розрізняти комунікацію за кількістю

співрозмовників. Учений виокремлює внутрішню комунікацію (розмова з самим собою), міжособистісну (розмова між двома людьми) [17, с. 223]. Щодениковий дискурс – це своєрідна «автокомунікація», коли продуцент сам говорить із собою. Саме в ЩД уможлиблюється те, що Л. Виготський називає феноменом «внутрішнього мовлення». Цей діалог із собою вибудовується за законами, близькими до законів цього феномену. ЩД – це передусім особистісний простір продуцента, який водночас конструює свою особистості, вибудовуючи власне «Я». К-П активно формує себе через власне сприйняття навколишнього світу. Отже, вибудовування свого «Я» вимагає насамперед активного пошуку заманіфестованої інформації. Комуникант-продуцент і комуникант-реципієнт (К-Р) у ЩД існують і діють у різних типах ситуацій. У ЩД є два учасники комунікації: «пише» (адресант, продуцент мови) і «читає, сприймає» (адресат, реципієнт). На першому етапі продуцент і реципієнт виступають в одній особі. Кожен з учасників комунікації залучений у процес вербалізації (практичного використання мови), що є частиною більш широкого, розумового процесу, який охоплює відтворення та інтерпретацію мовної ситуації, формулювання цілей (інтенцій), а також складання і приведення у виконання планів (комунікативних стратегій і тактик) для їх досягнення [5, с. 295].

Насправді, ЩД – платформа для вираження не тільки особистості, але і її динамічного розвитку. Безадресна мовленнєва діяльність, у якій відсутній експлікований К-Р, є найважливішою жанротворчою ознакою ЩД. Зауважимо, що вживаючи поняття «відсутність адресата», «неадресність щоденникових записів», як правило, маємо на увазі відсутність «справжнього адресата», оскільки «під час ведення щоденникових записів суб'єкт і адресат комунікації представляються в одній особі», що надає висловленню «автокомунікативності» [20, с. 102]. Безсумнівно, така автокомунікативність є цілком закономірною. «Безадресність» стає умовною, і ЩД розглядаємо як «спілкування адресанта з самим собою», це «текст парадоксальним чином до самого себе <... >. Йому властивий момент проповіді, але це проповідь собі, це момент сповіді, але це сповідь перед самим собою. Насамкінець, це розмова з собою» [16, с. 204]. Як зауважує Ю. М. Лотман, у процесі такої комунікації відбувається «переформування самої особистості» [14, с. 36]. Перечитуючи власні думки і відчуття через певний час,

К-П, як правило, до своїх же думок ставиться критично, сперечається з собою вчорашнім або навпаки погоджується з уже написаним. Це і є автокомунікація – діалог з собою. У цьому разі ЩД постає як продуктивний процес формування ідентичності, дозволяє розкрити своє, особливе, за допомогою усього розмаїття «інтимності» інформації про себе – від публічної і відомої для всіх до найпотаємнішої і сокровенної. Настільки правильно К-П інтерпретуватиме запропоновану для К-Р інформацію і відповідним чином відреагує на неї – залежить насамперед від його компетенції, від уміння співвіднести цей чи інший факт з реальною дійсністю, а, можливо, й розкодувати, розшифрувати її. Поза будь-яким сумнівом, це дає нам підстави виокремити такі типи щоденникової комунікації:

1) однонаправлену: лінійну – одному комуніканту-продуценту, який одночасно є комунікантом-реципієнтом (насамперед собі, сповідь перед собою, спілкування з білим аркушем паперу);

2) радіальну – різними комунікантам-реципієнтам (К-П сподівається, що його сповідь у майбутньому буде надруковано, стане загальнодоступною і цікавою для К-Р).

Презентуючи внутрішнє мовлення в ньому найвиразніше простежується мотиваційний «план свідомості», (там же) «поліфонія свідомості», про яку наголошує М. М. Бахтін. А дискурс, на думку Тойн А. ван Дейка, якраз і буде тією комунікативною подією, «яка відбувається між тим хто говорить і тим, хто слухає (спостерігає тощо) у процесі комунікативних дій у певному часовому, просторовому та іншому контексті. Вона може бути мовленнєвою, письмовою, мати вербальні й невербальні складники» [4, с. 227]. Філософське положення про діалогічність буття (сутність людини, людського «Я» відкривається тільки тоді, коли вона звертається до «Іншого», істина буття перебуває між ними, адже «Я» нічого про себе не може сказати без «Іншого» – за М. Бубером [3, с. 296]. Р. Барт виокремлює метонімічний (розповідний) тип дискурсу [2, с. 198]. Отже, спираючись на класифікацію французького вченого, визначаємо такі емпірично виокремлені способи організації комунікативного простору в щоденниковому дискурсі – розповіді про своє життя:

Емоційно-метафоричний (перформативний спосіб) – щоденниковий запис створюється як опис події (спогад, спомин, сповідь), який конструюється з «випадків»: ліричних, комічних, трагічних, драматичних, які супроводжуються переживаннями,

оцінками, запитаннями, проханнями, звертаннями; це певне «наяву» тих життєвих фрагментів, які вже сталися, свідком яких автор був і які вразили його уяву. Напр.: *Шевченківські свята. Вранці вітав сьогорічних шевченківських лауреатів. Багато зарубіжних гостей. Китайський професор Ге Баоцюань привіз «Собор» китайською мовою. В опері – урочистий вечір. Навіть душитель заговорив українською... Концерт чудовий. Але й сумно...* [9, (т. 3, с. 226)]; *Давно колись, піонером, слухав 9-ту симфонію Бетховена. Враження було сильне, особливо від кінця, хоч я нічортечички і не розумів (просто, дія на почуття; іноді це є найкращим мірилом речі – не «забруднено» тлумаченнями* [10, с. 302]; *Дивилися з Нелею «Майстра и Маргариту» в Театрі на Таганці. Ні Майстра, ні Маргарити там нема, але є прекрасна вистава, яка триває майже чотири години, дивилися як заворожений* [23, с. 391]; *А зараз по свіжій пам'яті фіксую мамину сповідь-рану про голодовку. Так, так – про голодовку в ту сторозпрокляту колективізаційну пору. Лихо було таке страшне, що я, почувши вперше про нього (досі мама боялася за мене, щоб «нерви не надірвав» або десь не пробалакався), – не знаходжу спокою* [6, с. 5].

Настановчий (дидактичний) спосіб – життєві факти відтворюються як притча чи апокриф, як «заповіт», як «приклад» (мужності, героїзму, терпіння, служіння народу, Вітчизні, добродітності, терпеливості, непохитності, непоборності, принциповості, бездоганності тощо), які імпліцитно становлять «гордість» оповідача і містять висновки, побажання, повчальні висловлювання, «моралітет». Напр.: *Через 30 років після війни знов доводиться воювати, на цей раз – проти хамства. Дрімучого, зажирілого... Саме з ним сьогодні витримав складний бій, хоча й коштувало це немало нервів. І, мабуть, так, на вогневих, доведеться бути до кінця життя. Бо тільки трохи приспокойсь, уже тут як тут вони, чиновницьке хамство і тупість, щоб принизити тебе, поглумитись. А тільки даси одкоша – одразу ж виявляють свою боягузливість. На знак протесту проти чиновницької розперзаності, попри запізнілі їхні вибачення не пішов і до Палацу «Україна» на казенне засідання. Замість того сиджу оце на Володимирській гірці, і слухаю гул Подолу, і вбираю очима задніпровську задимлену далеч.. Вітряно й просторо. Тут чути вічність* [8, (т.2, с. 218)]; *Сидимо поряд з Олегом Антоновим, авіаконструктором. Вчора, каже він, мав розмову з якимись чехами*

на літер[атурні] теми, дійшли висновку, що найкращий твір про війну – «Пра[порнос]ці». Не знаю, чи не ради компліменту сказано, та все ж приємно [8, т. 2, с. 218]; *Окопна філософія: не висовуйся – вочевидь, не для мене. Я той, що йде в атаку відкрито* [6, с. 901].

Аналітико-телеологічний (ентимематичний) спосіб – запис створюється як опис цілеспрямованого руху до якоїсь знаної / незнаної мети, яка постійно відкривається і містить детальні висновки, прийняті рішення, усвідомлення планів, оцінку досягнень: **Я майже певен: якби Гоголь не порвав із своїм національним середовищем, якби зберіг і надалі ті родинні зв'язки, що його жили в юності і ще раніш у дитинстві, – не закінчив би він так трагічно. Втративши Україну, він опинився в духовному вакуумі. Він задихався від нестачі повітря. Звідси його містика, муки, страждання, почуття найчорнішої безвиході...<...>** Шевченко майже стільки літ, як і Гоголь, і так само більший відтинок свідомого життя провів поза Україною. Але він зберіг всі духовні зв'язки, зберіг у повноті, рівній реальному середовищу все дороге, заповітне й наснажливе, і тому не сталося з ним того, що сталося з Гоголем: при всіх своїх терзаннях Шевченко уник тієї внутрішньої спустошливої, руйнівної кризи, яка задушила його великого земляка, перед тим спаливши на чорнім вогні розпуки його невідомі для нас творіння. **Ось це все могло б стати основою твору: «Гоголь у Римі» або «Гоголь у Венеції»** [8, (т. 2, с. 273)]; **Я довго, я дуже довго карався і мучився, принижувався й свідомо недооцінював себе:** весь час здавалося, що ті, хто старші роками, маючи більший часовий життєвий досвід, були розумнішими. Плюс омак вважаю: **я ніколи не втрачав у себе віру.** Зараз, у полудневому віці, нарешті стаю «дозрілим плодом» [6, с. 969]. Так описують події автори, які хочуть підкреслити, що вони selfmade, що всім у житті вони зобов'язані собі самому.

Важливим складником комунікативного простору в ЩД є уявлення комуніканта-продуцента (К-П) про реального чи потенційного комуніканта-реципієнта (К-Р). У процесі декодування імплікатури провідним чинником є комунікативний намір реципієнта, його бажання виявити додаткову інформацію про ситуацію, часто імпліцитно виражену в тексті. Комунікація у спілкуванні – це насамперед канали, якими відбувається обмін інформацією – візуальною, вербальною, ментальною, асоціативною. В особистому щоденникові продуцент насамперед ділиться інформацією із собою. Інформація про навколишній світ

обов'язково повинна відображати власне «Я». Будь-яка ретрансляція інформаційної картини ще й спонукає до її інтерпретації Інформація представляється через призму бачення продуцента, яке відоме під назвою «framing» (вибір обрамлення). Особливість ЩД якраз і становить Я-центричність репрезентації картини світу. Сам факт обирання тієї чи іншої події для опису вже містить значний інформаційний заряд. Це «agenda setting», тобто визначення «порядок денний» у контексті конструювання власної особистості. Безсумнівно, що представлення певних подій у ЩД – це мозаїка навколишнього світу, яка охоплює не тільки цей світ, але й нас самих. Потенційні засоби «особистісного контенту» у ЩД представлені з одного боку, глибиною внутрішнього світу комуніканта-продуцента, його думками, сумнівами, емоціями, почуттями, а також особистісними смислами. Це можуть бути як внутрішні, інтимні переживання, так і аналіз того, що відбувається навколо, тобто перехід свого внутрішнього світу в контент щоденникового запису. Але існує інший потенціал для контенту, який, на думку відомого психолога К. Левіна, має «спонукальний характер» – несе позитивно притягуючу валентність [12, с. 124]. Прикметно, що таким потенціалом є подієвість повсякденного життя. Формування К-П й інтересу до себе можливий лише за умови достовірної репрезентації того, що відбувається навколо нього у реальному просторі. У ЩД комунікантом-продуцентом є автор. Він регулярно фіксує події, учасником яких був і які його найбільше вразили, надаючи досвіду, що знаходиться в безперервному русі, якоїсь обрамленої форми – фрейми.

Отже, винятковість комунікативної ситуації відкриває можливість для реалізації у ЩД таких завдань: автор розповідає про своє минуле життя, осмислюючи його і репрезентуючи відверті, не завжди упереджені оцінки. Він представляє ретроспективний погляд на своє існування, визначення певних закономірностей. ЩД набуває особливої поліфонічності: в умовах односторонньої діяльності пріоритетним стає взаємозв'язок між висловленнями і позиціями не тільки К-П і К-Р, а й різними К-П і К-Р між собою. Комунікативний простір у ЩД активно впроваджує у суспільну свідомість психологічні та поведінкові установки, цінності й пріоритети. У цьому полягає, з одного боку, вихід його функцій за межі практичної, прагматичної сфери, а з іншого, – та небезпека, яку вона потенційно несе в собі, оскільки є тією ланкою комунікації, світоглядний, цінніснотворчий аспект якої малодосліджений. Поняття

комунікативний простір у ЩД ще потребує детального аналізу й теоретичного обґрунтування на вербально-семантичному, когнітивному й прагматичному рівнях у різних галузях знань.

Література

1. Бахтин М. М. Проблема мовних жанрів // Бахтин М. М. Собр. соч. – М. : Російські словники, 1996. – Т. 5 : Роботи 1940–1960 рр. – С. 159–206.
2. Барт Р. Введение в структурный анализ повествовательных текстов // Зарубежная эстетика и теория литературы XIX–XX вв. [Трактаты, статьи, эссе] / Р. Барт. – М. : Изд-во Московского университета, 1987.
3. Бубер М. Я и Ты / М. Бубер // Квинтэссенция : Филос. Альманах, 1991. – С. 296.
4. Ван Дейк Т. А. Язык. Познание. Коммуникация: пер. с англ. / Т. А. Ван Дейк / [сост. В. В. Петрова; под ред. В. И. Герасимова; Вступ. Статья Ю. Н. Караулова и В. В. Петрова]. – М. : Прогресс, 1989. – 312 с.
5. Выготский Л. С. Собр. соч. : в 6 т. / Л. С. Выготский. – Т. 2. – М., 1982. – С. 295–360.
6. Воля Олесь Щоденник. Сорок років. 1969–2009 / Олесь Воля. – К. : Аконті, 2011. – 1208 с.
7. Гаспаров Б. М. Язык, память, образ : Лингвистика языкового существования / Б. М. Гаспаров. – М. : Новое лит. обозрение, 1996. – 352 с.
8. Гончар О. Т. Щоденники : у 3-х т. : Т. 2 (1968–1983) / О. Т. Гончар / [Упоряд., підгот. текстів, ілюстр. матеріалу В. Д. Гончар]. – К. : Веселка, 2003. – 607 с.
9. Гончар О. Т. Щоденники : у 3-х т. : Т.3 (1984–1995) / О. Т. Гончар / [Упоряд., підгот. текстів, ілюстр. матеріалу В. Д. Гончар]. – К. : Веселка, 2004. – 606 с.
10. Коваленко Л. М. «Ми – люди майбутнього, ми – не минулі». [Статті, рецензії, щоденники, спогади, поезії, листи] / Л. М. Коваленко / [Упоряд. Н. Л. Калениченко, О. Б. Поліщук; вступ. слово М. Г. Жулинського]. – Дніпродзержинськ : Видавничий дім «Андрій», 2008. – 512 с.
11. Кубрякова Е. С. Об установках когнитивной науки и актуальных проблемах когнитивной лингвистики / Е. С. Кубрякова // Вопросы языкознания. – 2004. – №1. – С. 6–17.
12. Левин К. Теория поля в социальных науках / К. Левин / Пер. с англ. – СПб. : Сенсор, 2000. – 368 с.
13. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / О. Н. Леонтьев. – М. : Политиздат. – 1975. – 304 с.
14. Лотман Ю. М. Автокоммуникация «Я» и «Другой» как адресаты / Ю. М. Лотман. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история. – М., 1996. – С. 36.
15. Муравьева Н. В. Язык конфликта / Н. В. Муравьева. – М. : Термика, 2006.
16. Пирогов К. Дневник : Общение с самим собой в пространстве тотальной коммуникации / К. Пирогов // Проблемы общения в пространстве тотальной коммуникации. Международные чтения по теории, истории и философии культуры. – Вып. 6: Спб, 1998. – С. 204.
17. Почепцов Г. Г. Теория коммуникации / Г. Г. Почепцов. – М. : «Рефл-бук, К.: Ваклер», 2001. – 656 с.

18. Прохоров Ю. Е. Концепт, текст, дискурс в структуре и содержании коммуникации : дис. ...д-ра філол. наук : 10.02.01 / Ю. Е. Прохоров. – М. : Екатеринбург, 2006. – 338 с.

19. Радзиевская Т. В. Текст как результат безадресатной стратегии // Человеческий фактор в языке : Коммуникация, модальность, дейксис / Т. В. Радзиевская. – М., 1992. – С. 103.

20. Радзиевская Т. В. Текст как результат безадресатной стратегии / Человеческий фактор в языке : Коммуникация, модальность, дейксис / Т. В. Радзиевская. – М., 1992. – С. 102.

21. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : напрями та проблеми : [підручник] / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – 712 с.

22. Сусов И. П. Лингвистическая прагматика / И. П. Сусов. – Винница : «Новая Книга», 2009. – 273 с.

23. Танюк Л. С. Лінія життя (3 щоденників) : у 2 т. : Т. 2 : 1971 – 1980 / Худож.-оформлювач І. В. Осипов. – Харків : Фоліо, 2004. – 558 с.

Стаття надійшла до редакції 06.09.2012 р.

УДК 821.161.1 – 3.09 Г58

В. В. Любецкая

ЭСТЕТИКА БАРОККО В ТВОРЧЕСТВЕ Л. ДЕ ГОНГОРЫ И Э. ШКЛЯРСКОГО

Любецкая В. В. Эстетика барокко у творчості Л. де Гонгори та Е. Шклярського.

У статті розглядається феномен барокко, особливості художнього стилю і барокове світовідчуття. Досліджуються різні стильові тенденції, контрастність іспанського барокко, у якому розвиваються і стикаються дві течії: культизм (культеранізм) і концептизм. Осмислюється «темний стиль» Л. де Гонгори, який еволюціонує у творчості поета і має своє продовження в літературі і культурі ХХІ ст. Аналізується трагічне протистояння світу і людини, приховане у поезії Е. Шклярського, прихильника «темного стилю».

Ключові слова: барокко, культизм, концептизм, «темний стиль», трагічне.

Любецкая В. В. Эстетика барокко в творчестве Л. де Гонгоры и Э. Шклярского.

В статье рассматривается феномен барокко, особенности художественного стиля и барочное мироощущение. Исследуются различные стилевые тенденции, контрастность испанского барокко, в котором развиваются и сталкиваются два течения: культизм (культеранизм) и концептизм. Осмысливается «темный стиль» Л. де Гонгоры, эволюционирующий в творчестве поэта и имеющий свое продолжение в литературе и культуре ХХІ ст. Анализируется трагическое противостояние мира и человека, сокрытое в поэзии Э. Шклярского, приверженца «темного стиля».

Ключевые слова: барокко, культизм, концептизм, «темный стиль», трагическое.

Lubetskaya V. V. Baroque aesthetics in the works of L. de Gongora and E. Szklyarskiy.

The article discusses the phenomenon of Baroque, the features of art style and baroque world-view. It is researched the various stylistic tendencies, the contrast of Spanish Baroque, in which two trends develop and face each other: cultism (culteranizm) and conceptism. The «dark style» of L. de Gongora, which evolves in the poet's creativity and has its extension in literature and culture of the XXI century, is interpreted. It is analyzed the tragic confrontation of the world and human-being, hidden in the poetry of E. Shklyarskiy who was adherent of the «dark style».

Key words: baroque, cultism, conceptism, «dark style», tragic.

Барокко (итал. barocco – «странный», «причудливый») – литературный стиль, господствующий в Европе с кон. XVI, XVII и нач. XVIII ст. Существуют различные представления об эстетической природе феномена барокко: его понимают и как «декаданс в искусстве эпохи Возрождения» (Я. Бурхард), и как «новую фазу искусства Ренессанса» (Г. Вельфлин) [8, с. 101]. Исследуя барочный стиль, Т. В. Михальченко в своей статье «К вопросу об этапах изучения художественного стиля барокко» отмечает, что Г. Вельфлин производит переворот в искусствоведении, «реабилитируя» эпоху барокко. Швейцарский историк искусств говорит не об убожестве барочных форм, а о «впечатляющей игре видимостей, находя в экстравагантных контурах модель создания неосязаемой иллюзии, колеблющейся между небом и землей» [8, с. 101]. Именно новое мироощущение определяет возникновение стиля барокко, который порождает новые жанры и формы искусства.

Барочный мир многосложен и противоречив, и в барочной литературе осуществляется попытка описать мир в его многообразии, осмыслить трагическое противостояние мира и человека, следовательно, видение бытия и отдельной человеческой личности пессимистично. Не отрицая величия Бога, культура барокко сомневается в прочности и непоколебимости сотворенного Им мира. Человек не ренессансный титан мысли, способный ответить на божественное творение своим творчеством, а «ничтожная песчинка», которая может погрязнуть в собственных сомнениях и страхах, став, таким образом, на путь зла.

Огромный, изменчивый, расколотый мир поглощает человека, что определяет фатальность его судьбы. Отсюда и фантастические элементы, включенные в художественный мир барочных писателей, преувеличенная аффектированность, превалирование чувств, накал тревожных страстей, соединение явлений полярных – добра и зла,

возвышенного и низменного, трагического и комического. «Бьющий ключом оптимизм людей Ренессанса, выдвинутый ими идеал гармонически развитой личности часто сменяется у поэтов барокко мрачной оценкой действительности, а восторженное преклонение перед человеком и его возможностями – подчеркиванием его двойственности, непоследовательности, испорченности; обнажением вопиющего несоответствия между видимостью вещей и их сущностью – изображением разорванности бытия, столкновения между началом телесным и духовным, между привязанностью к чувственной красоте мира и осознанием бренности земного существования» [4].

Смирясь и принимая такой несовершенный миропорядок, представители барокко предполагают, что все сущее имеет некий сокрытый смысл. Соприкасаясь с тайной мира, культура и литература барокко приходит к пониманию Бога как «высшей разумности», обладающей огромной созидающей мощью и милосердием, тогда человеческое существо, сочетающие в своей природе добро и зло, может надеяться на исправление порока и возможность чуда при постижении божественного предначертания. Так на фоне трагического начала возникают и религиозные мотивы, тема смерти и тема загробной жизни, где должны прекратиться страдания грешного человека. Чувственный мир воспринимается как нечто «одухотворенное божественным началом», с одной стороны, а с другой – «номиналистическое и импрессионистическое воспроизведение» этого мира [3].

Барочное миропредставление порождает и характер изображения мира в художественных произведениях: необычность, экспрессивность художественных средств, асимметрия, динамика, «стремление ввысь», живописность и красочность, предельная эмоциональная напряженность и внимание к душевному миру человека, экзальтация чувств, выразительный показ глубочайших и потаенных страданий. Ю. Б. Виппер указывает на тяготение барочного стиля к патетике, особенно в его аристократических вариантах, где это принимает «нередко характер напыщенности и аффектации, за которыми скрывается, по существу, отсутствие подлинного чувства, суховатый и умозрительный расчет» [4].

Вместе с тем аналогичные тематические, образные и стилистические мотивы обретают у отдельных представителей литературы барокко несходное, а временами и прямо противоположное

идейное звучание. Барокко не знает покоя и статики, оно нелинейно, мир предстает меняющимся и подвижным, чрезмерность приводит к безудержному полету фантазии, к усложнению образов и языка (символичность, метафоричность, декоративность, театральность, гиперболитичность, аллегоричность, ироничность, гротеск). Сталкивая самые различные чувства (подлинное и мнимое, желаемое и действительное, кажущееся и реальное), культура и искусство барокко значительно потеснили разум.

Литература барокко представлена различными стилевыми тенденциями. Две основные линии – аристократическое, элитарное барокко и демократическое, «низовое». Сразу отметим, что типологические черты барокко определили и подвижность жанровой системы. Ведущими жанрами становятся трагикомедия, роман с его жанровыми разновидностями (героический, комический, философский), пастораль, бурлеск, пародирующий высокие жанры. Во всех жанрах выстраивается «мозаичная» картина мира, где воображение художника играет огромную роль.

Поэзия испанского барокко весьма контрастна, но изнутри этой контрастности прорастает общее ощущение, объединяющее художественные миры различных поэтов – хаотичности окружающего бытия, жизненной неполноты, расколотости земного существования. По мнению Ю. Б. Виппера: «Постижение барокко как единства больше всего затрудняет то обстоятельство, что оно представляет собой единство, которое состоит из сплошных противоречий» [3]. Стоит сказать, что развитие поэзии в Испании XVII столетия предопределяет ее контрастность, в испанском барокко развиваются и сталкиваются два различных течения: культизм (культеранизм) и концептизм. Основоположником и крупнейшим представителем культизма в испанской барочной поэзии был Луис де Гонгора, по имени которого было названо и направление – «гонгоризм».

Творчество Франсиско де Кеведо – вершина концептизма, представляет вторую творческую манеру, которая отличается парадоксальностью и раскрывает глубинные и неожиданные связи за счет сопоставления и сопряжения различных объектов через слово и мысль. Комическое начало, бурлеск, остроумие и сатирическое осмеяние у Ф. де Кеведо сочетается с пессимистическим взглядом на современную ему действительность. Таким образом, концептизм сосредоточен не только на простой игре слов, через нее и благодаря ей

он проникает и вскрывает противоречия общественного бытия, заключая в себе реалистическую потенцию. Концептизм – это «трудный стиль» (по Р. М. Пидалю), где огромное значение имеют многозначность и каламбур. Писатели концептисты формулирует мысли, идеи, концепты максимально выразительно, лаконично, усложняя язык произведений за счет смысловой насыщенностью каждого слова и фразы.

В культизме прекрасное и возвышенное искусство – «башня из слоновой кости», оно может быть доступно только немногим избранным, служит, по мнению Л. де Гонгоры, интеллектуальной элите. Гармония искусства противопоставлена безобразному действительности.

Исследователи говорят о двух стилях в творчестве Л. де Гонгоры – «ясный стиль» представляет первый период его творчества, условно это произведения (оды, сонеты, романсы), изданные до 1610 г. «Ясный стиль» отличается тематической широтой и понятностью слога, он частично связан с фольклорной традицией.

И второй, «темный стиль», изобилующий загадочными метафорами, латинизмами, неологизмами, перифразами, инверсиями, характерен для произведений последних лет жизни поэта. «Темный стиль» у Л. де Гонгоры эволюционирует и в больших поэмах «Предание о Полифеме и Галатее» (1613), в «Уединении» (1612–1613) черты данного стиля выявляются отчетливо. Это свидетельство формирования новой стилистической системы культизма, которую создал Л. де Гонгоры.

Мир, творимый Л. де Гонгорой, ночной, волшебный и хрупкий, поэт осознает как его иллюзорность, так и невозможность абсолютного ухода от дневной яви. И все таки, истинная красота, немислимая в окружающей, трагически понятой Л. де Гонгорой, реальности, обретае свое идеальное существование в художественном произведении.

Для концептистов стиль Л. де Гонгоры и его последователей «гонгористов» был верхом искусственности, это и не удивительно, потому что демократическая поэзия более направлена на «изящный ум», на остроумие, а не на раскрытие тайного смысла. Криптография Л. де Гонгоры, понимание его причудливых и странных образов могло быть доступно немногим ценителям поэзии.

«Темный стиль», «ученая поэзия» в философии и эстетике культизма имеет неопределимые преимущества перед прозаической ясностью, криптографический стиль обладает витиеватой формой и исключает бездумное чтение, постижение содержания, проникновение к смыслу – сложный процесс вдумчивого и медленного чтения. Преодоление подобных трудностей зашифрованной поэзии доставляет наслаждение внимательному читателю.

Темы стихов Л. де Гонгоры почти всегда просты, но их воплощение замысловато. «Темный стиль» Л. де Гонгоры живописный, он обращен к зрению и слуху, но главным образом – к интеллекту читателя. Большинство произведений Л. де Гонгоры посвящены типично барочной теме бренности жизни, хрупкости красоты. Таков главный мотив знаменитого сонета «Пока руно волос твоих течет...», восходящий к Горацию, который доводит до сознания читателя бренность человеческой жизни. К этим размышлениям обращались многие поэты, в том числе и трагический Т. Тассо. Но наиболее безысходно звучит мотив краткости, мгновенности жизни, мимолетности красоты и молодости в сонете Л. де Гонгоры.

Одним из главных приемов в барочной эстетике является контраст. На контрасте построено и поэтическое произведение Л. де Гонгоры: юность и старость, красота и уродство, но главное противопоставление – жизнь и смерть. Красоте и молодости не просто суждено поблекнуть и увянуть, ей суждено превратиться в «пепел» и в «прах»:

*Пока руно волос твоих течет,
Как золото в лучистой филигрании,
И не светлей хрусталь в изломе грани,
Чем нежной шеи лебединый взлет,*

*Пока соцветье губ твоих цветет
Благоуханнее гвоздики ранней
И тщетно снежной лилии старанье
Затмить чела чистейший снег и лед,*

*Спеши изведать наслажденье в силе,
Сокрытой в коже, в локоне, в устах,
Пока букет твоих гвоздик и лилий*

*Не только сам бесславно не зачах,
Но годы и тебя не обратили
В золу и в землю, в пепел, дым и прах (Пер. С. Гончаренко).*

Л. де Гонгора говорит о диссонансе мира, о скрытой, и оттого пугающей, быстротечности жизни. Трудным оказывается определение и изучение диалектической связи формы и содержания в произведении Л. де Гонгоры. Подчеркнем стройность и гармоничность композиции данного стихотворения. Быстротечность времени выражается в повторении слова «пока»: «Пока руно волос твоих течет», «Пока соцветье губ твоих цветет», «Пока букет твоих гвоздик и лилий... не зачах».

Перед нами вычурный женский образ, поэт заостряет особенность и изысканность красоты: волосы – «золото в лучистой филигрань», чело – «чистейший снег и лед», губы – благоуханные гвоздики, шея – сияющий хрусталь. Но все прелестями юной девы приобретают чуть холодноватый оттенок, их описание носит рассудочный характер. И далее происходит эмоциональный взрыв – в конечном счете, красота обратится «в золу и в землю, в пепел, дым и прах». Пессимистическая идея произведения получает в финальных строках наибольшее раскрытие. Исступленность, которая овладевает поэтом, позволяет ему изрекать истины и пророчествовать, сказывая подлинный смысл несокрыто.

Барочные традиции нашли дальнейшее развитие в европейских литературах XIX–XX ст. В XX ст. появилось и литературное течение необарокко, которое связывают с авангардной литературой начала XX ст. и литературой постмодернизма конца XX ст.

Русское барокко – явление неоднозначное и трудноуловимое. Как литературное направление русское барокко формируется под влиянием нескольких культур: украинской, белорусской и польской. Выражается это в появлении новых интересов, воззрений, а главное – в идеях, темах, жанрах, в возникновении необычного стиля.

Отдельные барочные черты стали проявляться в литературе XXI ст.

Так, незнакомый, параллельный мир открывает группа «Пикник» в своем творчестве, работающая в жанре прогрессивного рока, арт-рока и ню-вайв. Особого внимания литературоведов заслуживают альбомы – «Королевство кривых» (2005), «Мракобесие и джаз» (2007), «Театр абсурда» (2010), где элементы барочного стиля выступают наиболее ярко. Рассматривая художественные тексты, мы, вслед за Платоном, подразумеваем, что слово первично по отношению к ритму и напеву [11, с. 166]. Е. В. Герцман пишет, что «существует много доказательств

того, что в определение «поэт» вкладывалось и понятие «музыкант» [5, с. 124]. Именно в «стихии языка» Вяч. Иванов усматривает порождающее лоно поэзии [6, с. 141].

Итак, лидер группы Э. Шклярский (поэт и музыкант) приверженец «темного стиля»; его желание заложить некоторую парадоксальность в слова и как можно короче изложить свою мысль уходит корнями в эстетику барокко, конкретнее – в «гонгоризм». Личное ощущение тревоги и радости больше характеризует реальность, по мысли Э. Шклярского, чем слово, но руководствуется Э. Шклярский словами, поскольку они и создают состояния.

В поэзии Э. Шклярского нет конкретики, мир разомкнут и открыт, его создание и ощущения, вызываемые созданным миром – основная задача поэта. Погружая человека в особое пространство, Э. Шклярский рассчитывает на то, что это пространство будет раскрыто, расшифровано слушателем, так как «даже в самом пустом из самых пустых есть двойное дно» («Инквизитор», альбом 1998 г. «The Best»).

Как правило, все песни «Пикника» «существуют в состоянии первичного зачатия» (по Э. Шклярскому), то есть одна фраза способна составить внутреннюю жизнь произведения. Закодированные образы глубоко метафоричны, многосмысленны, потому их восприятие у различных слушателей может быть отлично, так как тексты и музыка группы «Пикник» символичны, и написаны в «нескольких слоях».

Обратимся к тексту песни «Смутные дни» из альбома «Женьшень» (1996), который можно воспринимать как литературное произведение благодаря своей поэтичности и законченной композиции. Отметим необычность в названии альбома – «Женьшень», хотя правильное написание – «женьшень», известное лекарственное растение восточной медицины. Раздельное написание этого слова – аллегория дискомфорта и стремление к недостижимой цельности.

Единственное упоминание слова «женьшень» мы встречаем именно в песни «Смутные дни»: «так закипай же в крови, женьшеневый сок...». Весьма характерная для «Пикника» особенность – называть альбом словом, которое упоминается именно один раз и вскользь, но имеет ключевое значение для понимания смысла целого (альбом «Харакири» 1991 г. песня «Настоящие дни»; альбом «Стекло» 1997 г. песня «С высоты некуда упасть»). Другая особенность наименования – название альбома совпадает с названием

одной из песен, смысл которой – лейтмотив, объединяющий все произведения (альбомы «Пить электричество» (1999), «Египтянин» (2001), «Говорит и показывает» (2003).

Мотивы «закипания» и «расплавления» в альбоме «Жень-шень» вспомогательные, продолжающие тему дискомфорта. Жень-шень не лечит, а «кипит в крови» (физическое ощущение боли и безысходность пропадающей души):

*Какие смутные дни, как дышит ветер тревог.
И мы танцуем одни, на пыльной ленте дорог.
Как будто клятва дана – ничем не дорожить.
А только в этих волнах кружить.*

*Так закипай же в крови женьшеневый сок.
Пропадай душа, беги земля из под ног.
Так лети голова вместе с листьями вниз.
Такие смутные дни. Такие смутные дни.*

*И закипает в крови женьшеневый сок.
И чей-то пристальный взгляд нацелен прямо в висок.
Так лети голова вместе с листьями вниз.
Такие смутные дни. Смутные дни (Э. Шклярский).*

Художественным открытием автора данного произведения является исповедальность и предельная искренность. События духовной жизни интересуют поэта больше, чем внешние обстоятельства, «смутные дни». Поэта волнует сам процесс внутреннего движения.

Трагически соединяются любовь к жизни и стремления к смерти, ощущение обреченности и дисгармоничности – «Какие смутные дни, как дышит ветер тревог». Тревожные предчувствия терзают героя, он фактически прощается с бранным миром, желая выпорхнуть из него. Мир беспорядочен и человек – всего лишь жалкая и безвольная игрушка в руках недоступных сил, его одиночество и марионеточность подчеркивается в строках: «И мы танцуем одни, на пыльной ленте дорог. Как будто клятва дана – ничем не дорожить. А только в этих волнах кружить».

Человеческая жизнь – цепь случайностей и уже в силу этого представляет собой хаос. И раз мир пребывает в состоянии неустойчивости, ему присуще имманентное состояние перемен, а

закономерности его трудноуловимы, если вообще постижимы, то человек обречен и жизнь его – мгновение: «Пропадай душа, беги земля из под ног. Так лети голова вместе с листьями вниз. Такие смутные дни. Такие смутные дни». Закипающий женьшеневый сок в крови героя сочетается со страхом, с опасностью, грозящей отовсюду (то «летающая голова», как будто отрубленная на плахе, то не прозвучавший выстрел – «взгляд, нацеленный в висок»: «И закипает в крови женьшеневый сок. И чей-то пристальный взгляд нацелен прямо в висок»). И рефреном повторяются строки: «Так лети голова вместе с листьями вниз. Такие смутные дни. Смутные дни».

«Смутные дни» – это голос рока, различаемый среди иных голосов и ветра, это смутное ожидание предстоящей гибели «целого мира» и явное ощущение усиливающегося, надвигающегося первозданного хаоса, захватывающего человеческое существо.

Таким образом, можно сделать вывод о мистичности барочного мировидения и самого мира, который постижим через сокровенную суть вещей. Художественная система барокко сложилась в XVII в., но с отдельными элементами данного стиля мы встречаемся и в нынешнее время во многих жанрах и у различных авторов. Отдельного внимания заслуживает вопрос о национальном своеобразии барокко в европейских литературах. Диалогическая природа барокко расценивается, как постоянная способность актуализировать всевозможные смыслы и формировать новые образы в сознании человека. Эпоха барокко определила динамику формирования культур последующих эпох, явив собою зрелую культуру, выработав оригинальный художественный стиль с его живописностью и метафорической усложненностью. Представляя мир как театр (барочные попытки истолкования темы «*жизнь есть театр*» сходятся в признании «*тщеты жизни*» [1, с. 103]), в котором человек – марионетка в руках демиурга, как лабиринт, барокко трагично и одновременно возвышенно по своей сути.

Литература

1. Barner W. Barockrhetorik. Barockrhetorik. Untersuchungen zu ihren geschichtlichen Grundlagen. Tübingen / W. Barner. – М. : Niemeyer, 1970.
2. Вельфлин Г. Ренессанс и барокко / Г. Вельфлин. – СПб. : Азбука-классика, 2004. – 288 с.
3. Виппер Ю. Б. О разновидностях стиля барокко в западноевропейских литературах XVII века [Электронный ресурс] / Ю. Б. Виппер. – Режим доступа : <http://17v-euro-lit.niv.ru/17v-euro-lit/articles/vipper-o-stilyah-barokko.htm>.

4. Виппер Ю. Б. Поэзия барокко и классицизма [Электронный ресурс] / Ю. Б. Виппер. – Режим доступа : <http://www.philology.ru/literature3/vipper-90d.htm>.
 5. Герцман Е. В. Музыка Древней Греции и Рима / Е. В. Герцман. – СПб. : Алетейя, 1995.
 6. Иванов В. И. Родное и вселенское / В. И. Иванов. – М. : Республика, 1994.
 7. Испанская эстетика. Ренессанс. Барокко. Просвещение / вст. ст. А. Л. Штейна; пер. с испан. – М. : Искусство, 1977. – 696 с.
 8. Михальченко Т. В. К вопросу об этапах изучения художественного стиля барокко / Т. В. Михальченко // Філологічні студії : Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету : зб. наук. праць. – Кривий Ріг, 2008. – Вип. 1. – С. 97–105.
 9. Морозов А. А. Проблемы европейского барокко / А. А. Морозов // Зарубежная литература. – Л., 1968. – №12. – С. 111–126.
 10. Пинский Л. Е. Ренессанс. Барокко. Просвещение / Л. Е. Пинский. – М. : РГГУ, 2002. – 832 с.
 11. Платон Собр. починений : в 4 т. / общ. ред. А. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса, А. А. Тахо-Годи. – М. : Мысль, 1994. – Т.3. – 1994. – 654 с.
- Стаття надійшла до редакції 06.09.2012 р.

УДК 811.161.2

Н. М. Малюга

**«О СЛОВО РІДНЕ, ХТО БЕЗ ТЕБЕ Я?»
(ПРО СТИЛЬ ДОБИ ТА ІНДИВІДУАЛЬНИЙ СТИЛЬ
ДМИТРА ПАВЛИЧКА)**

Малюга Н. М. «О слово рідне, хто без тебе я?» (Про стиль доби та індивідуальний стиль Дмитра Павличка).

У статті йдеться про індивідуальну неповторність письменника у виборі вербальних засобів для відтворення мовної картини світу, про особливості реалізації можливостей художнього стилю відповідно до естетичного задуму автора.

Ключові слова: авторська мовна особистість, ідіостиль, художній текст.

Малюга Н. Н. «О слово рідне, хто без тебе я?» (О стиле эпохи и индивидуальном стиле Дмитрия Павличко)

В статье говорится об индивидуальной неповторимости писателя в выборе вербальных средств для репрезентации языковой картины мира, об особенностях реализации возможностей художественного стиля в соответствии с эстетическим смыслом автора.

Ключевые слова: авторская языковая личность, идиостиль, художественный текст.

Malyuha N. M. «О слово рідне, хто без тебе я?» (About the epoch's style and Dmytro Pavlychko's individual style)

The article deals with individual uniqueness of writer in the selection of the verbal means of the world scene's recreation; with the peculiarities of realization of the belletristic style's opportunities according to the esthetic author's intention.

Key words: author's, linguistic personality, idiostyle, belletristic text.

Нині проблема вивчення стилю літературного твору з урахуванням авторської мовної особистості посідає центральне місце в лінгвостилістичних дослідженнях. Основним об'єктом вивчення ідіостилу письменника є сукупність мовно-виражальних засобів, які вирізняють його як індивідуальну особистість з-поміж інших письменників.

Проблемі дослідження ідіостилу майстрів красномовства через мову їхніх творів в українському мовознавстві присвячені праці В. Дроздовського, О. Кухар-Онишка, С. Єрмоленко, Н. Сологуб, Л. Ставицької, А. Мойсієнка, Н. Дужик, С. Бирик та ін. Мову художніх творів вивчають у різних аспектах: мовна майстерність (М. Бойко, І. Бородій, Г. В'язовський, І. Журба, Ю. Касім, О. Ковальчук, Т. Махед, О. Чехівський та ін.), багатство словника (Л. Авксентьев, Е. Попович, Л. Яковенко та ін.), стилістичний синтаксис (Н. Грипас, В. Карпалюк, Л. Козловська, С. Марич, Н. Москаленко та ін.).

Сучасний лінгвостилістичний підхід до аналізу мови художнього твору вимагає всебічного врахування особливостей тексту через цілісний розгляд усіх його компонентів, особливо тих, що характеризують індивідуальний стиль автора, вирізняють мову окремого письменника з-поміж інших.

Із загальнонародної мови письменники відбирають і комбінують одиниці, спираючись на своє світобачення, об'єднують їх у своєрідну історично та естетично виправдану систему.

Поетична функція мови найбільш яскраво реалізується в ліричному тексті. Так, за влучним висловом Г. Синельникової, Т. Герновської, «ліричний вірш – це стометрівка на відміну від марафонського бігу епопеї», звідси «згущення значення через несподівані зближення слів, семантично вагомі повтори, роль внутрішньотекстових зв'язків на різних рівнях мовної структури» [6, с. 53].

Багатогранна змістом, вишукана формою, динамічна, енергійна, новаторська поезія Д. Павличка ось уже понад півстоліття впливає на українське суспільство. Породжена потужним інтелектом думка-ідея приваблює читача своїм словесним оформленням, місткістю і щільністю наповнення.

Мова поезій Д. Павличка багата й різноманітна, як і його життя, відображене у творчості. Багатьом талантам доводилося «і рости, і діяти» немовби в декількох вимірах, намагатися сказати слово правди в межах дозволеного; не випадково, що й «творчість Дмитра Павличка – то немов автобіографія, викладена мовою поезії, своєрідний поетичний автопортрет» [3, с. 34]. Поет самокритично оцінює свій доробок, що, цілком природно, викликає болісні рефлексії. Як активний громадський діяч, він пропускає крізь власний художній світ політичні зрушення в країні, дає їм оцінку (наприклад, вірш «Суд», надрукований у «Літературній Україні» від 06 жовтня 2011 року).

Метою нашої статті є виявлення, систематизація та аналіз особливостей індивідуального стилю Д. Павличка.

Стиль письменника залежить передусім від ідіолекту (з грецької в перекладі означає *свій* та *розмова, говір, наріччя*), тобто від сукупності індивідуальних рис мови певної людини, зумовлених національністю, місцем проживання, віком, фахом, соціальним станом тощо. Авторська своєрідність у використанні мовних засобів витворює індивідуальний стиль (ідіостиль) письменника.

Досліджуючи стиль певного письменника, виділяють стильову домінанту. Маючи стильове «обличчя», письменник з кожним твором видозмінює його, оскільки змінюється тематика і порушувана проблематика (іноді – ідеологія), які теж є стилетвірними факторами.

Дослідження мовного аспекту ідіостилу дає можливість побачити індивідуальну неповторність письменника в представленій ним вербально-естетичній картині світу, оцінити його внесок у систему вже функціонуючих словесних художніх засобів національної мови, визначити загальні закономірності й провідні тенденції розвитку літературної мови.

Системність індивідуального стилю ґрунтується на формуванні мовної картини світу, яка поєднує загальне й індивідуальне, загальне й одиничне.

Естетична функція художнього слова письменника, категорія індивідуального, уважає Л. Ставицька [7], створюється насамперед функцією повторюваності й закономірності, що формує естетичне організуюче ядро кожного ідіостилу. Ця функція пов'язана із значущістю художньої ідеї в авторській моделі картини світу. Внутрішня «ідіолектна норма» художнього мовлення формує категорію індивідуального в стилі письменника.

У процесі породження художнього тексту (дійсність – письменник – образ – текст – читач) поверхнева структура його співвідноситься з глибинною структурою. Поверхневий рівень тексту, тобто його мовне оформлення, підпорядковується цілісній єдності тексту, але мовна форма також є актуалізатором глибинної структури.

Поглиблення функційно-стилістичного підходу до дослідження ідіостилу письменника спричинило активне вивчення семантичних можливостей слова в контексті, його реалізацію в комунікативно зумовленій позиції на тлі загальномовних процесів.

В українській лінгвостилістиці панує настанова на вироблення системних засад комплексного функційно-стилістичного аналізу мови художнього твору з увагою до онтологічної сутності гуманітарного знання, що сприяє найбільш повному та об'єктивному аналізу внутрішніх інтенцій художнього твору, виявленню естетичної вартості художнього слова, природи та сутності індивідуальних мовних картин світу. Осмислення авторської індивідуальності відбувається передусім на рівні інтерпретації мови художніх творів та встановлення принципів їхньої побудови. Ми поділяємо думку Г. Вокальчук про те, що «мовотворча діяльність як одна з форм духовного освоєння дійсності, як вид особливої комунікативної діяльності особистості спрямована на об'єктивне або суб'єктивне відбиття дійсності в мовних знаках, які вербалізують певне поняття чи асоціативно-художні, часом ірреальні, уявлення про світ, створюючи таким чином мовну картину світу» [1, с. 6].

Стиль доби завжди позначається на мовотворчості письменників. Досліджуючи мовотворчість поетів-вісімдесятників, І. Олійник доходить висновку: «Аналітичність і неординарність їхнього мислення виявляє себе у своєрідності текстових структур» [4, с. 4].

Оскільки слово є носієм інтелектуального потенціалу, то вивчення специфіки його репрезентацій дає можливість з'ясувати

особливості вербалізації індивідуально-авторського мислення, персоналізованої психологічної реакції на навколишній світ, художньо-естетичного моделювання в контексті інтелектуального розвитку вербалізованої національної свідомості.

Сучасний стан розвитку української ідіостилістики формує пріоритетність функційного напрямку дослідження мовотворчості: одиниці мови розглядаються як вербалізація індивідуально-авторського мислення, персоналізованої психологічної реакції на навколишній світ, художньо-естетичного моделювання свідомості. Саме цим визначається специфіка аналізу мовних одиниць у поетичних текстах, спрямована на визначення стилістичних функцій образно-виражальних засобів мовної структури. На думку Л. Домилівської, яка нам імпонує, лінгвістичне дослідження текстів художньої літератури акцентує увагу на науковій інтерпретації авторської мовної картини світу, особливостях функціонування мовних одиниць у процесі творення художньої образності як репрезентативного рівня ідіостилістики тексту, виявленні механізму трансформації мовних явищ у системі авторського художньо-мовного бачення світу [2, с. 55].

Індивідуально-авторський стиль Д. Павличка становить систему мовних засобів, яка сформувалася в результаті прискіпливого відбору і використання явищ мови не тільки для певного смислового навантаження, а й для естетичного впливу на читача. Комплекс думок і почуттів автора, що загалом становлять ідею твору, може виражатися засобами усіх мовних рівнів. Суб'єктивні наміри автора, його внутрішній світ та психологічні особливості суттєво впливають на осмислення, систематизацію й естетично-творчий підхід до добору мовних елементів вираження змісту.

Одним із найбільш цікавих і продуктивних при лінгвістичному аналізі тексту є лексико-семантичний рівень, оскільки саме він повною мірою відбиває індивідуальні особливості стилю, своєрідність художнього методу письменника. Роль слова в художньому творі в процесі створення системи художніх образів неоднопланова. З одного боку, слово входить у національно-мовну систему, маючи постійне значення, а з іншого – у художньому тексті воно звернуте до світу дійсності, створеного автором. Тому в лінгвістиці тексту панує думка, згідно з якою з'ясування нових смислових нашарувань, що перетворюють і збагачують семантичну будову загально-народних

слів, виразів, конструкцій, композиційних систем мовлення, і становлять завдання науки про мову художньої літератури.

Послуговуючись загальноновживаною лексикою, письменник не лише створює описи природи і зовнішності персонажів, а й психологізує їх. Художня активність нейтральних слів визначається в тексті твору. Майстерне поєднання нейтральних лексем може створювати яскравий художній образ, де лексема набуває реляційної значущості – синтагматичної цінності:

*Теля покірне дві корови ссе,
Та це в життя науці ще не все:
Вгодованих бичків беруть на бойню,
Худіших доля на лужках пасе (5, с. 121);
Наосліп ходить в яблуці хробак.
Та не шукає виходу до світла (5, с. 100);
Тьма смерті очищає джерело
Людського зору, як пісок підземний –
Ті води, що прозріють у криниці (5, с. 41);
В цім житті ми всі банкрути,
Все зароблене – зола... (5, с. 180)*

Поет оперує, крім теперішнього, минулим і майбутнім, але моделює ці форми часу так, що вони повертаються до читача у вигляді найбільючіших питань сучасності.

На тлі загальноновживаної лексики інша лексика доцільна для створення певного стилістичного забарвлення, наприклад просторіччя: *Плюшева кохтина (5, с. 67)*; розмовні одиниці: *Камінні більма, як у статуї, І сірість кам'яних одінь (5, с. 43)*; діалектизми: *...Безвстидно поскидали сорочки (5, с. 152)*; *...Живе камінний чоловік з обличчям кам'яним, похмурим, з вічми без вій і без повік (5, с. 43)*.

Виразально-зображальне призначення експресивної лексики чи не найповніше втілюється в художніх текстах, безпосередній взаємодії з лексичними одиницями іншого стилістичного призначення:

*«Боги забули нам послати зброю!» –
Кричали ми і жерлись між собою... (5, с. 150);
Небесний дар, призначений для бидла,
Несли ми на собі, як страховидла... (5, с. 150);
Таж я ту білку проклятуцу
Лишень погладити хотів! (5, с. 163)*

Поезія Д. Павличка відтворює реальність сьогодення через призму тих політичних, економічних, культурних подій, які впливають як на свідомість, так і на почуття українців. «Антипоетичний словник» є вираженням авторського ставлення, оцінної характеристики, засобом експресії художнього мовлення.

Мовленнєва ситуація та мовне оточення з'ясовують експресивні смисли лексичних одиниць, забезпечують умови функціонування їх актуальних значень. Виділяємо такі найголовніші функції контексту стосовно значення слова: відбір та актуалізація потрібного значення; трансформація смислу в межах семми, його уточнення, конкретизація тощо; нейтралізація значень полісемічних слів; моделювання оказіональних значень; десемантизація значення.

Для реалізації експресивних значень однаково важливими, значущими є контексти обох типів – мовні (мовленнєві) та позамовні. Перші забезпечують сприятливе лексичне «середовище» для експлікації експресивного значення на лексико-семантичному рівні, а другі (ситуативні) виявляють чинники, що впливають на формування чи модифікацію образних та емотивно-аксіологічних смислів, установлюють тісні зв'язки між денотативною та сигніфікативною сутностями, мотивують середовище, умови, де відбувається комунікація. Вони враховують соціальний стан, вік, освіту, рівень культурного розвитку учасників мовленнєвих ситуацій; систему національних цінностей (релігійних, моральних, етичних тощо); етнічні традиції та стереотипи; особливості референтної сфери; позиції, інтенції та настанови автора та ін. Отже, у межах контексту значеннєвий план експресива перебуває під впливом двох світів: вербального (світу слів та їх значень) й об'єктивної дійсності, репрезентованої згаданими вище чинниками.

Письменник зосереджує увагу слухачів на емотивно-аксіологічних значеннєвих планах лексичних одиниць, просодичних засобах, що беруть участь у моделюванні емотивно-оцінних (експресивних) значень:

*Я бачив сонце, ніби ніж у крові,
Там, де в лісах кінчається земля,
І думав: щоб, ну щоб скажу корові,
Коли вона питає, де теля (5, с. 49).*

Дбаючи про втілення своїх задумів, забезпечення оригінальності у висвітленні актуальних проблем життя народу, Д. Павличко активно залучає значний арсенал експресивних засобів, якими позначені всі мовні рівні, а особливо лексико-семантичний, що бере активну участь у відображенні фрагментів національної картини світу через призму власного «я». Саме він і є найвагомішим засобом суб'єктивізації художніх текстів та оригінальним виявом ідіостилю письменника.

Поява оказіональних одиниць нероздільно пов'язана з порушенням мовної норми. Відхід від мовної норми обов'язково має бути естетично виправданим. Коли людина має високе чуття мови, то вона вловлює всю чарівність відступів від неї.

Письменники намагаються змінити слово для того, щоб воно повному вигранувало. Поява таких видозмін саме в поетичному творі пояснюється:

– дотриманням вимог силаботонічного віршування, зокрема збереження ритміки строфи:

І в темностях шаліють обороги,

Де пахне сіно груддю молодиць.

І виростають у святоші роги,

А ратички – в невинних янголиць (5, с. 69) (молодиць – янголиць);

– прагненням надати номінації відповідного стилістичного забарвлення:

Високе небо творчості,

Ти повне ластівочості... (5, с. 43);

І на твоєму непороччі

Лечу я в безконечний гріх (5, с. 157);

З рабів народжувались рабєнята... (5, с. 151);

Не схожий він на Командора,

Що встав творити чесну месть (5, с. 43).

Як бачимо, Д. Павличко активно використовує неологізми, зокрема авторські, адже спосіб мислення творчої людини просто неможливо втиснути в якісь рамки.

Ознакою майстерності автора є вдалі метафори. Метафори Д. Павличка образні, яскраві, вони легко створюють зорове уявлення і бажаний поетові настрій. Наділені посиленою експресивністю, суб'єктивністю у сприйманні світу, вони виконують важливу естетичну функцію.

Кожна метафора є, по суті, скороченим порівнянням. Проте якщо в порівнянні схожість вказана прямо, то в метафорі – опосередковано. У цій лаконічній образній формулі неприпустимі зайві деталі, як-от: обставини місця і часу. Метафора Д. Павличка є не лише ресурсом образного (поетичного) мовлення, але й джерелом нових значень слів, які здатні виконувати описову та номінативну функції, закріплюючись за індивідом як його назва. Наприклад:

*Смаглява ніч в колісці гір
Гойдала місяця малого.
Чоло біленьке як папір
І голубі очата в нього (5, с. 49);
Я пам'ятаю дощ, який ходив за мною,
Немов теля. Лизав, пригладжував слюною
Мій непокірний чуб. І запах молока
Лишавсь на голові... І жаль мені донині,
Що гострим батіжком я бив його по спині
І відганяв той дощ од себе, як бичка (5, с. 74);
З неба голубої миски
Лється спека (5, с. 50);
Черешня, як та мати, край дороги,
У жиликах селянські чорні ноги.
Сорочка цвіту білого на ній –
Мережка у блакиті весняній (5, с. 55).*

Сконцентруючи та узгоджуючи у своєму потужному семантичному полі найвіддаленіші чи найнесумісніші асоціації, метафора постає суцільним нечленованим тропом, який може розгортатися у внутрішній сюжет, не прийнятний з погляду раціоналістичних концепцій. Метафора подібна до загадки, але з тією відмінністю, що не підлягає декодуванню, вимагаючи визнання за собою нової реальності, побудованої за естетичними принципами.

Поет, удосконалюючи художню вартість своїх творів, удається до паронимазії. Д. Павличко добирає не перше-ліпше близькозвучне слово, а саме те, яке задовольняє більш високим вимогам, не тільки формально-естетичним, але й семантично-образним:

*Я долаю **струс** і **стрес**,
Я з тобою **граю** й **граюсь**
За сценарієм небес (5, с. 175);*

*Він біг, немов стелився в ковилі;
Серця ж гатили, наче ковалі* (5, с. 154).

Дмитро Павличко – естет, він залюбки вдається до мовної гри, розрахованої на поціновувачів слова, його поезія наскрізь пронизана відчуттям драматичних суперечностей у світі, людській душі. Поет шукає гармонічні співзвучності не тільки між явищами світу, а й поміж звичайними словами мови. Цей пошук породжується ще й глибоким внутрішнім поетичним чуттям і прискіпливим «філологічним відбором».

М. Лубківський справедливо пише: «Не знати в сучасній нашій літературі іншого автора, який так досконало володів би даром телескопічного і мікроскопічного проникнення за межі тривіального побуту, так мудро і міцно зв'язував би найвіддаленіші асоціації, так лагідно і співчутливо сприймав усе, що діється навколо нього, але не відмовлявся й від іронії та сарказму...» [3, с. 23]. Наприклад:

*Тим часом наші дорогі подруги
Не помирали в самотині з туги,
А брали наших слуг собі в мужі,
Дітей родили, мов некли коржі!* (5, с. 151).

Д. Павличко майстер шифрувати підтекст, майстер алюзій:

*Караюсь, мучуся і каюсь
В провинах тих, яких нема!* (5, с. 196);
*Ніхто не хоче викидати гній
Зі стаєнь там, де панував Авгій...* (5, с. 204).

Така поезія розрахована на ерудованого читача, адже для неї характерне використання тонких натяків на твори інших письменників, історичні та міфологічні сюжети. Для лінгвістичного аналізу багатьох віршів важливо враховувати міжтекстовість, закладену в смислову програму тексту.

Літературно-художній твір як діалектична єдність раціонального, естетичного й емоціонального, як система словесних художніх образів – це не тільки образне відтворення дійсності й естетичного освоєння світу. У кожному художньому творі закладені можливості відповідного впливу на почуття, свідомість і волю читача. Поет не дозволяє собі бути вульгарним, коли йдеться про інтимну сферу, тут він дуже обережно добирає кожне слово:

*Я поруч був. Я відгортав
Краї сорочки і спідниці.*

*Я серед запахущих трав
На грудях бачив дві суніці,
Дві ягоди із молоком,
Снагою внутрішньою ситі... (5, с. 182);
Хто там зчинив переполох,
На діло дивлячись пошлюбне...? (5, с. 179);
Боялися, що наша кінська хіть
Оберне нас на коней мимохіть (5, с. 152).*

Д. Павличко має тонке відчуття художнього слова, вродження почуття міри, йому властива висока елегантність поетичної манери, що визначає ретельний відбір тих чи тих мовних засобів. Лексема як самодостатня одиниця в художньому тексті віддзеркалює особливості індивідуальної мовотворчості митця слова.

Проблема поетичного синтаксису як надзвичайно важливого компонента поетичної мови загалом та конкретного індивідуального авторського стилю (ідіостилу) зокрема не висвітлена належним чином у працях українських мовознавців. Попри те, що в поетичному синтаксисі «конденсується зміст думки, переданої в певній ритміко-інтонаційній динаміці, в індивідуальній неповторній тональності ліричного монологу» [6, с. 57], він залишається на периферії досліджень, адже особливості синтаксису не так рельєфно проступають на площині художнього тексту, як явища лексичні.

У композиції речення найвиразніше відображається спосіб вербального формування думки в процесі творення тексту, а отже, реалізується властива конкретному авторові специфіка застосування синтаксичних засобів художньої комунікації.

Загалом у текстах Д. Павличка (прихильника класичного римування) переважає плавний ритміко-інтонаційний лад вірша, притаманний українським народним пісням, тому цілком природно, що пісні «Два кольори», «Долиною туман тече», «Явір і яворина», «Лелеченьки», «Впали роси на покоси...» та ін. (муз. Олександра Білаша) завоювали любов і популярність.

Новатором форми назвати Д. Павличка важко, оскільки його поетична мова відзначається превалюванням синтаксично повних речень, які не вступають у конфлікт із ритміко-інтонаційною структурою вірша, здебільшого завершення речення збігається із завершенням віршового рядка або цілої строфи. Досить часто, що

загалом є типовим для віршованої мови, автор використовує інверсивний порядок оформлення речення:

*Ні, не буде
 Душі людської зігрівати
 Дзвінкою мовою чужою
 Перевертень... (5, с. 41);
 За кожну кулю по копійці*

Йому сплатила вже казна (5, с. 44) (інверсія: присудок-підмет, додаток перед присудком, означення після додатка).

Інверсія є вдалим прийомом виділення змістової значущості, надання фразі особливого стилістичного забарвлення.

У творах Д. Павличка наявна велика кількість звертань, їх можна розподілити на такі групи:

1) риторичні звертання:

*Тарасе! Правдо возвелика!
 Мій боже, вірую – ти є!* (5, с. 47);

2) звертання, якими гукають, просять когось, закликають:

*Стала біля нього Смерть:
 – Добрий день, дідуго!* (5, с. 139);

3) звертання з виразною спонукальною функцією – попереджувальною, заборонною, наказовою:

*Цар подумав: «Щось тут є...»
 – Говори, хлоп'я моє (5, с. 137);
 Дивіться, Ярославно, на щитах
 Його несуть хоробрі побратими,
 Та ви лише скажіть йому: «Максиме!...» (5, с. 91);*

4) звертання, що виражають різноманітні реакції мовців, їхні внутрішні переживання; вони передаються інтонацією, підказаною текстом:

*Дівчино, мій пишний короваю,
 Я тебе люблю, та не кохаю,
 Бо якби кохав, мій хлібе суцїй,
 Відкроїв би красць запахуцїй,
 І спожив би, наче тіло Бога...
 Але ж ні, моя ти струнконога,
 Не торкнись тебе, росино рання,
 Хоч би вмерти мав з голодування (5, с. 176).*

Письменник тяжіє до використання вставлених конструкцій. В окремих випадках припадає по дві і більше вставлені конструкції на одне основне речення: *Я одразу побачив на ній*

*Сліди від округлого хліба
(такий моя мати випікала),
пляму від розлитого молока
(моя неувважність!),
а далі, немов на екрані,
побігли на ній кадри з мого дитинства* (5, с. 265).

У Д. Павличка є вірш «На цій землі жили ми споконвік...», у якому обсяг вставлених конструкцій перевищує обсяг основного тексту:

*На цій землі жили ми споконвік,
Лише обличчя змінювали трохи.
(Так змінює своє русло потік,
Але вода клекоче крізь епохи
Одна і та ж!) Одна і та ж душа
Вела мене то під варязькі шатра
(Там танець твій у люстрі палаша
Виблискував і пригасав, як ватра),
То під мечетей виляючий крик
(Там ти – в петлі, а може, і в намисті, –
Хан ластився до тебе, мов арик,
Свої дари приносячи нечисті),
То під готичних знаків нагаї
(Там вигоріли кісники твої,
В сивинах, як огні знамен когорта)* (5, с. 167).

Вставлені конструкції різні за будовою і характером зв'язку з основним реченням. Серед них прості непоширені двоскладні одиниці: *Закричи з жалю до мене Люто й зло, Щоб моє життя натхненне Ще жило, Щоб виймав я – ти ж горіла! – Біль солодкий з твого тіла, Як бджоли жало* (5, с. 170); прості поширені повні двоскладні структури: *І досі – тільки сном візьмуться очі – Я чую журні мамині слова, Лечу стежками поміж ниви отчі, де кров'ю сонця збризкана трава* (5, с. 49); прості поширені неповні двоскладні речення: *Пожирачі м'ясива та кав'яру. Мішки, набиті кільцями ковбас, Чи мав би я – а за яку ж то кару? – До боротьби запалювати вас!* (5, с. 193); односкладні речення:

*Цей світ, немов митець (Далі, Марчук, Шагал), Нормальний чоловік, що не впадає в шал, Але він творить нас шаленими й спокійно Спостерігає наш кривавий карнавал (5, с. 133); Я, слава Богу, вивчився потрошку, Хоч діло це (не смійтеся!) складне (5, с. 94); складні речення зі сполучниковим і безсполучниковим зв'язком (див. приклади з вірша «На цій землі жили ми споконвік...»); надфразні єдності: *Тоді мерцій – Із круглих спин здирати гній Та на свинячому хребті Шукати літери святі... (Колись начальство наказало, Щоб окремішно від усіх Для нього підсвинка на сало Годовано було. На сміх Позначили свинарки милі Начальственным ім'ям свиню). Отож поглядь її по рилі! – Яви пошану їй свою (5, с. 45).**

Розглянуті вставлені синтаксичні конструкції виконують у реченнях найрізноманітніші функції: допомагають створити цілісне уявлення про діючих осіб, повідомляють додаткові біографічні дані, називають умови, обставини й т. ін., коли відбувалися події тощо.

Для підсилення особливого емоційного стану, внесення у твір схвильованості, піднесеності, акцентуації на певних позиціях поет часто вдається до риторичних запитань. Оскільки таке питання не потребує відповіді, воно фіктивне, проте його сила базується саме на властивій питальним реченням інтонації очікування відповіді, інтонації, покликаний привернути увагу читача:

*Де я живу, скажіть? Чому проти рожна
Щодня я мушу йти, кому найнявся в кмети,
Для кого я пишу ці київські сонети,
Коли на довкруги – суцільна чужина? (5, с. 90).*

У той час як розповідні й спонукальні речення можуть мати емоційне забарвлення (є окличними), а можуть бути й емоційно нейтральними (неокличними), питально-риторичні речення завжди супроводжуються емоційно-експресивним забарвленням. Крім того, питально-риторичні речення – конструкція гнучка, багата різними можливостями. Ними можна виражати почуття, роздуми. Насиченість віршів питально-риторичними конструкціями акцентує увагу на тому, про що йдеться в питанні.

У досліджених поезіях виявлено синтаксичні конструкції, які складаються із запитання і відповіді. Основне призначення їх – зосередити увагу читача на окремих фактах. У художній мові Д. Павличка це засіб увиразнення, збільшення експресивності:

О рідне слово, хто без тебе я?

*Німих жебрак, старцюючий нетяга,
Мертвяк, оброслимий плиттям саркофага,
Прах, купа жалюгідного рам'я* (5, с. 88).

Одним з організуючих засобів поетичного тексту є повтор. Повтор окреслює реалії дійсності та акцентує на них увагу, а дистантно розміщені повторювані одиниці формують композицію твору, дозволяють виявити ключові поняття. На використанні лексичних, синтаксичних повторюваних мовних засобів базуються наскрізні теми. Використання повтору створює атмосферу не просто інформування про події, а живої розповіді:

*Сусіди, і щури, і миші, і газети,
І телевізора смертельного мана – все чужомовне, все* (5, с. 90);
*Та в стогонах я розпізнав слова
І зрозумів – вона жива, жива!* (5, с.162);
*Вона сміється гірко: «Чоловіки?
Були, були, звичайно, та не ті»* (5, с. 177);
*Поклич мене сама, поклич,
Поклич сама,
Тоді візьму я в руки бич
Теж мовчком! (5, с. 171);
Трупи, трупи,
Студених тіл труйливі купи
І більш нічого!* (5, с. 189).

Природно, що з повторюваністю мовної одиниці пов'язана смисловидільна функція, яка полягає в акцентуванні уваги не лише на елементах конструкції, а й на підтекстових смислах.

Крім моделей зі сталою структурою, у тексті функціонують трансформовані системи, ключові елементи яких, повторюючись у новому контексті, набувають додаткових відтінків. Повторюваними постійними величинами можуть виступати ключові слова, образи. Послідовно вживані мовні засоби здатні набувати нових асоціацій та вражень: *То чим же ми гірші за пана поляка?* (5, с. 191); *То чим же ми гірші за чеського брата, За брата словацького?* (там само); *То чим же ми гірші за угра й румуна...* (5, с. 192); *То чим же ми гірші за наших сусідів...?* (там само); *А тим же ми гірші, що йшли в яничари, Пишалися рабством, розводили чвари, За ласки володаря крихту малу...* (там само).

З кожним разом повторюване речення посилює експресивне навантаження:

Ні! Прийди, не дай померти

Від самотності! Прийди! (5, с. 180)

Основна функція повтору – художнє увиразнення мови, зміцнення її експресивно-зображальних властивостей. Повтор сприяє відображенню хвилюючих моментів у житті людини, стану збудження, підвищення емоційного реагування на щось. Отже, у смисловому плані повтор не механічний процес, а важливий момент організації тексту, не менш відповідальний, ніж вибір і вживання іншого, нового, слова. У канві художньої оповіді повтор виконує композиційну, смисловидільну функцію.

Однакове розміщення членів речення – показник структурного паралелізму. Симетричне розташування посилює ритмічність конструкції, підкреслює однотипність побудови компонентів, які при цьому зазнають актуалізації. Паралелізм підтримується також тотожністю форм вираження членів речення:

У небесах схоластики

Не видно мислі-ластівки,

Не видно думки-блискавки,

Що бігає нависоки (5, с. 42);

Ми прагнем слова – не зітхання,

Жаги життя – не житія! (5, с. 47).

Структурний паралелізм є ознакою книжного мовлення. Наявність конструкцій, побудованих за цим принципом, у поетичному мовленні цілком закономірна.

Яскравим та індивідуально-авторським почерком вирізняється в канві текстів один з улюблених тропів Дмитра Павличка – порівняння. Порівняння містить у собі метафоричність співставлення поєднаних понять, підкреслює і підсилює образ одного предмета чи явища за рахунок іншого, викликає певні естетично направлені асоціації та почуттєво-оцінні реакції.

До основних функцій, які виконує операція порівняння, належить встановлення тотожності (повної або часткової) та відмінності між порівнюваними об'єктами.

За типом компаративної модальності розрізняють логічні та образні порівняння, традиційно розмежовуючи їх на основі зіставно-кількісних та чуттєво-образних показників. Мета зіставлення в

логічному порівнянні – лаконічно пояснити сутність одного предмета шляхом його порівняння з іншим або показати, наскільки гарним / поганим є предмет, який порівнюють, стосовно об'єкта, який більшість мовців оцінює як позитивний чи негативний. В образних порівняннях зіставляють одиниці однакових та різних класів. Як логічні, так і образні порівняння зорієнтовані на пізнання об'єктивної та уявної реальності, хоч указують на непрямую характеристику предмета.

Серед об'єктів порівняння в поезії Д. Павличка найбільш частотними є одиниці таких класів: 1) явища природи; 2) рослини; 3) побутові речі; 4) людина: *Золотою Йду травною, як водою, Коники з-під ніг – як бризки. Блискотить, як мирисниця, Сонце у моєму глеці...* (5, с. 50); *Мосяжним топірцем опришка На грушці висить молодик* (5, с. 52); *Стоять з дощами хмари на горі, Так ніби вийшли з штольні шахтарі. Там блискавиця біла, як береза, Або як сміх у вугільній журі* (5, с. 122); *Твоя душа звіздаста і смаглява, Як ніч, що светра віхоли зняла. Твоє волосся пахне, як отава З-під скатерті рідвяного стола* (5, с. 158); *Напав я на тебе раптом На стежці посеред степу, Нахлинув, як дощ краплистий, Як проливень буревійний, Липневий джигун-музика, Просяяний блискавками, Співаючий дощ любові* (5, с. 163); *Я в пазуху зайду тайком, Неначе злодій до комори. Там пахнуть груди молоком, Мов травами гуцульські гори* (5, с. 172).

Письменник уникає традиційних порівнянь, він майстер оригінальних конструкцій, що відображають його світосприйняття. Порівняння є одним із складників процесу відображення дійсності у свідомості людини і відтворення її в мовній діяльності. Порівняльні звороти входять до системи понять, за допомогою якої носії мови сприймають, класифікують та інтерпретують світ.

Отже, авторська своєрідність у використанні мовних засобів витворює індивідуальний стиль (ідіостиль) письменника. Сукупність зображально-виражальних засобів письменника тоді дає ефект, коли закономірно поєднується в художньо мотивовану систему, зумовлену індивідуальністю митця.

Дослідження мовного аспекту ідіостилу дає можливість побачити індивідуальну неповторність письменника у представленій ним вербально-естетичній картині світу, оцінити його внесок у

систему вже функціонуючих словесних художніх засобів національної мови, визначити загальні закономірності й провідні тенденції розвитку літературної мови.

Аналіз художніх творів Дмитра Павличка дає змогу говорити про створення індивідуально-авторського стилю шляхом прискіпливого відбору і використання явищ мови не тільки для певного смислового навантаження, а й для естетичного впливу на читача.

Для лінгвостилістики такі дослідження цікаві насамперед тим, що показують, як реалізуються можливості художнього стилю відповідно до естетичних задумів автора, як мовотворчість окремого письменника збільшує і збагачує виражальні засоби загальнонаціональної мови.

Література

1. Вокальчук Г. М. Словотворчість українських поетів ХХ ст. : [монографія] / Г. М. Вокальчук ; відп. ред. С. Я. Єрмоленко. – Острог : Національний університет «Острозька академія», 2008. – 200 с.
 2. Домилівська Л. В. Теоретичне обґрунтування категорій ідіостилістики в сучасному мовознавстві / Л. В. Домилівська // Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур : [зб. наук. пр.]. – Вип. 10. – К. : Знання, 2009. – С. 54–61.
 3. Лубківський Р. Сповідь. Молитва. Присяга : [передм.] / Роман Лубківський // Павличко Д. В. Ялівець : Поезії / Павличко Дмитро Васильович ; упоряд. і передм. Р. М. Лубківського ; [Лл. В. В. Кузьменка]. – К. : Веселка, 2004. – С. 5–34.
 4. Олійник І. Г. Мовотворчість поетів-вісімдесятників (текстові структури та поетичні номінації) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.02 / І. Г. Олійник. – К. : АН України, Ін-т укр. мови, 1993. – 17 с.
 5. Павличко Д. В. Ялівець : Поезії / Павличко Дмитро Васильович ; упоряд. і передм. Р. М. Лубківського ; [Лл. В. В. Кузьменка]. – К. : Веселка, 2004. – 399 с.
 6. Синельникова Г. Особливості семантичної структури ліричного вірша й методи його аналізу / Г. Синельникова, Т. Терновська // Вісник Луганського університету. – 2002. – №4. – С. 53–57.
 7. Ставицька Л. О. Про характер взаємодії категорії індивідуально-поетичного стилю і літературної мови / Л. О. Ставицька // Мовознавство. – 1986. – №4. – С. 61–64.
- Стаття надійшла до редакції 31.07.2012 р.

УДК: 81'255.4 (=111: =161.2)

О. А. Остроушко

ДЕЯКІ ГРАМАТИЧНІ ТРУДНОЩІ АНГЛО-УКРАЇНСЬКОГО ПЕРЕКЛАДУ (НА МАТЕРІАЛІ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕКСТІВ)

Остроушко О. А. Деякі граматичні труднощі англо-українського перекладу (на матеріалі інформаційних текстів).

У статті описано особливості перекладу українською мовою англійських пасивних, інфінітивних та дієприкметникових конструкцій, поширених в інформаційних текстах. Визначено граматичні трансформації та чинники, які впливають на вибір варіанта перекладу.

Ключові слова: переклад, граматична трансформація, пасивний стан, інфінітив, дієприкметник.

Остроушко О. А. Некоторые грамматические сложности англо-украинского перевода (на материале информационных текстов).

В статье описаны особенности перевода на украинский язык английских пассивных, инфинитивных и причастных конструкций, распространенных в информационных текстах. Определены грамматические трансформации и факторы, влияющие на выбор варианта перевода.

Ключевые слова: перевод, грамматическая трансформация, страдательный залог, инфинитив, причастие.

Ostroushko O. A. Some grammatical complications of translation from English into Ukrainian (on the materials of information texts).

The peculiarities of translation some English grammatical constructions (passive voice, infinitive and participle) into Ukrainian are described. Grammatical transformations and factors influencing choice of translation variant are determined.

Key words: translation, grammatical transformation, passive voice, infinitive, participle.

Дослідження лінгвістичних аспектів перекладу – мовленнєвої діяльності, яка забезпечує спілкування, а значить, і соціальну взаємодію носіїв різних мов, – є на сьогодні важливим завданням сучасного мовознавства. Переклад розглядається як націтворчий чинник, як чинник утвердження українства. Затвердження державного статусу української мови на території України сприяло становленню її як мови науки й техніки, а це стимулювало дослідження в галузі перекладу термінів, відтворення звучання іноземних власних назв українською мовою та українських – іноземними мовами, жанрових проблем перекладу [7, с. 18]. Незважаючи на велику кількість наукових розвідок,

що стосуються як загальних проблем перекладознавства, так і окремих результатів перекладацької праці, ще й досі наявна різновекторність дослідницьких підходів до перекладацької діяльності, існує необхідність накопичення дослідницьких матеріалів щодо узагальнення безпосередньо перекладацької практики. Перекладознавці, не відмовляючись від пошуків ідеальної моделі перекладу, прагнуть визначити й описати особливості перекладу текстів різних жанрів і стилів, виходячи з того, що текст є метою, об'єктом і результатом перекладу (В. Комісаров).

Актуальність дослідження зумовлена недостатнім порівняльним вивченням граматичних особливостей перекладу українською мовою англійських інформаційних текстів, а також сучасними вимогами до перекладу, коли йдеться про необхідність досягнення комунікативної еквівалентності оригінального й перекладного текстів.

Відмінності між текстами в граматичному плані менш виразні, ніж відмінності лексичні, однак не менш важливі й різноманітні. Тексти різняться не інвентарем і складом граматичних форм і конструкцій, а їхньою частотністю. Водночас, поділ складних випадків перекладу на граматичні та лексичні явища досить умовний, адже в кожній мові лексика тісно пов'язана з граматикую і спосіб передачі в перекладі граматичних форм і конструкцій нерідко залежить від їхнього лексичного наповнення. Усе ж існують певні загальні закономірності співвідношення та відповідності граматичних форм і конструкцій мов оригіналу й перекладу.

Уміння правильно аналізувати граматичну будову іншомовних речень, правильно конструювати речення в перекладі відповідно до норм мови і жанру перекладу – обов'язкова умова адекватного перекладу. Природно, що найбільший комплекс граматичних проблем перекладу пов'язаний із розумінням синтаксичної структури та морфологічного складу речень як мовних елементів, що є безпосередніми носіями предметної інформації. Найбільшої ваги набуває саме функціонально-стилістичний рівень речення, який певним чином включає в себе морфологічний рівень [2, с. 15–16].

Усі граматичні труднощі перекладу В. Карабан поділяє на такі групи: 1) труднощі, зумовлені розбіжностями в будові мов, у наборі їхніх граматичних категорій, форм та конструкцій; 2) труднощі, пов'язані з різним обсягом змісту подібних у двох мовах форм і конструкцій; 3) граматичні явища мови тексту оригіналу, що мають відмінні від

відповідних граматичних явищ мови перекладу функціональні характеристики; 4) граматичні явища, що мають різні частотні характеристики в мовах оригіналу й перекладу, викликані розбіжностями в мовностилістичних нормах текстів мовами оригіналу й перекладу [2, с. 17–18].

Тільки незначна частина англійських та українських висловлювань має ідентичну синтаксичну структуру та порядок компонентів. Більшість речень при перекладі вимагає застосування граматичних трансформацій, яке має спрямовуватися на адекватну передачу смислу оригіналу й урахувати норми мови перекладу [2, с. 22]. Під граматичною перекладацькою трансформацією розуміють зміну граматичних характеристик слова, словосполучення або речення в перекладі. Оскільки граматики тісно пов'язана з лексикою, значна кількість перекладацьких трансформацій має змішаний характер, тобто при перекладі відбуваються одночасно лексичні й граматичні зміни.

Звернемо увагу на найбільш частотні граматичні труднощі перекладу інформаційних текстів.

Переклад конструкцій пасивного стану

Категорія пасивного стану властива дієсловним формам і англійської, й української мов, але між англійськими та українськими пасивними конструкціями є низка відмінностей: «A peculiar feature of passive constructions in English is their much more frequent use than in Ukrainian. This is accounted for a) the use of some English irregular verbs as regular; b) the use of any of the two direct objects as subjects of the sentence in the passive voice; c) the use of prepositional objects as subjects in the passive voice; d) the use of the past participle as a nominal part of the predicate» [5, с. 160].

Залежно від лексичних та синтаксичних характеристик речення форми пасивного стану дієслова-присудка англійського речення перекладаються кількома способами:

– дієсловом пасивного стану (з постфіксом *-ся*) у відповідній часовій формі при підметі у двоскладному реченні: *Since the early 1980s, US personnel have served at the joint Soto Cano air base near the capital, **which is now used** principally for drug interdiction and humanitarian missions* (DT, 01.07.09) – «З початку 1980-х війська Сполучених Штатів служать біля об'єднаної повітряної бази в Сото

Кано, яка зараз використовується тільки для запобігання ввезенню наркотиків і задля гуманітарних місій»; *Some 100 million sharks are caught in commercial and sports fishing every year...* (DT, 02.07.09) – «Близько ста мільйонів акул щороку виловлюється в комерційних і спортивних цілях»; *Permanent residency is only allowed after five years of marriage* (DT, 02.07.09) – «Постійне місце проживання дозволяється після п'яти років шлюбу»;

– дієсловом у формі III ос. мн. тепер. і майб. часів або у формі мн. мин. часу, яке виступає головним членом односкладного неозначено-особового речення: *The shadow Chancellor bought the farmhouse in Tatton with his wife Frances shortly before he was elected to Parliament in 2001* (DT, 02.07.09) – «Тіньовий прем'єр-міністр» разом із своєю дружиною Френсіс придбали дім на фермі в Таттоні недовго до того, як його обрали в Парламент у 2001 році»;

– безособовою дієслівною формою на *-no, -to*, яка є головним членом односкладного безособового речення (з допоміжними дієсловами, що передають граматичне значення минулого чи майбутнього часу): *So far more than 7,500 people have been diagnosed with swine flu in the UK.* (G, 07.07.09) – «Більше ніж у 7 500 людей у Великобританії було діагностовано «свинячий грип»;

– пасивним дієприкметником, який разом із допоміжним дієсловом (де треба) утворює складений іменний присудок українського речення: *The poll of 997 voters was carried out between June 23 and 29* (DT, 01.07.09) – «Опитування 997 виборців було проведене 23-29 липня». При цьому може відбуватися синтаксична трансформація речення, за якої додаток англійського речення перетворюється на підмет в українському варіанті: *...in future small compasses will be issued to those detainees who request them* (DT, 01.07.09) – «У майбутньому маленькими компасами будуть забезпечені ті ув'язнені, котрі цього потребують»;

– інфінітивом (особливо в підрядних предикативних частинах умови): *Some experts have said the animals have the potential to wipe out parts of Australia's unique and fragile desert ecosystem if they are not stopped* (DT, 27.07.09) – «Деякі експерти заявили, що тварини потенційно можуть знищити значну частину унікальної і крихкої австралійської пустельної екосистеми, якщо їх не зупинити»;

– особовою формою дієслова активного стану (з синтаксичними трансформаціями речення, зокрема з перетворенням

додатка англійського речення на підмет українського): ...*this year's summit will be attended by representatives from China, Brazil, India, Mexico, South Africa, Australia, South Korea and Indonesia* (DT, 02.07.09) – «Цьогорічний саміт **відвідають представники** Китаю, Бразилії, Індії, Мексики, Південної Африки, Австралії, Південної Кореї та Індонезії».

Пасивний інфінітив у складі модального дієслівного присудка звичайно перекладається українським інфінітивом: *Engineers at Japanese firm Toyota have created a prototype wheelchair that can be controlled using brain waves* (DT, 01.07.09) – «Інженери японської фірми «Тойота» розробили дослідний зразок інвалідного візка, яким **можна керувати** подумки».

В українському реченні після модального компонента може йти іменна частина, котра складається з інфінітива допоміжного дієслова й іменної частини, вираженої, як правило, пасивним дієприкметником: *The South's spy agency has said the hacking may be linked to North Korea* (DT, 09.07.09) – «Розвідувальна служба Південної Кореї заявила, що **хакерство може бути пов'язане** з Північною Кореєю»; *For many years, this was the only cemetery where African Americans could be buried* (DT, 09.07.09) – «Протягом багатьох років це кладовище було єдиним, де **могли бути поховані афро-американці**».

Як бачимо, переклад англійських пасивних конструкцій українською мовою супроводжується низкою граматичних трансформацій, що зачіпають як морфологічні характеристики слів, так і синтаксичну будову речення загалом. Англійське дієслово пасивного стану може при перекладі замінюватися на різні форми українського дієслова: пасивний стан, безособова форма на *-но*, *-то*, дієприкметник, активний стан, інфінітив.

Переклад інфінітивних конструкцій

Інфінітив і в англійській, і в українській мовах може виконувати різні синтаксичні функції: підмета, простого присудка, частини складеного присудка, додатка, означення, обставини. Англійський інфінітив у цих функціях, коли він не входить до складу інфінітивних зворотів, як правило, не викликає труднощів при перекладі. Його українськими відповідниками можуть бути:

– інфінітив (у різних синтаксичних функціях): *Though I understand that he wants to show his love on the big day* (DT, 07.08.09) – «Тим не

менше я розумію, що в такий день він хоче **показати** свою любов»; *You have to know how language works to know whether people will understand what you are texting...* (DT, 07.08.09) – «Ви маєте **знати**, як працює мова, щоб **знати**, чи зрозуміють люди те, що ви пишете»; *My parents always knew it was a dream of mine to do this* (DT, 24.08.09) – «Мої батьки завжди **знали**, що **зробити** це було моєю мрією»; *He took just over two hours to reach the top...* (DT, 01.09.09) – «Йому знадобилося всього дві години, щоб **досягти** вершини»; *...there are no plans to change that* (DT, 01.09.09) – «**Змінювати** це планів немає»;

– іменник (як правило, віддієслівний): *This means new bees are brought in every season to ensure the plants are pollinated, spreading disease. For example bees are being transported regularly from Australia to America to pollinate crops. Beekeepers also claim that pesticides that were judged to be safe are affecting bees over time and causing the insects to die* (DT, 24.08.09) – «Це значить, що нові бджоли, які щосезону доставляються для **опилення** рослин, поширюють хворобу. Наприклад, бджоли постійно транспортуються з Австралії до Америки для **опилення** зернових. Бджолярі заявляють, що пестициди, які вважаються безпечними, з часом шкодять бджолам і спричиняють **смерть** комах»; *The Committee on Bible Translation, an independent group of conservative scholars and translators formed in 1965 to create and revise the NIV, will oversee the new revision* (DT, 01.09.09) – «Комітет з перекладу Біблії, незалежна група консервативних філологів і перекладачів, заснована в 1965 році для **створення й виправлення** нової міжнародної версії Біблії, буде наглядати за новим виправленим виданням»;

– особова форма дієслова у предикативній функції в підрядній частині складнопідрядного речення (з'ясувального, означального, мети): *The two herbivores... are new types of titanosaurs, the largest animals to ever walk the earth* (G, 22.07.09) – «Два трав'яїдних... – нові види тиранозаврів, найбільших тварин, які коли-небудь **жили** на Землі».

Англійський інфінітив, поєднуючись із залежними словами, може утворювати особливі звороти. Зворот Complex Object будується за моделлю S + P + Noun / Pronoun + Infinitive. Він являє собою синтаксичне спрощення складнопідрядного речення з підрядним з'ясувальним: підмет і присудок головної частини речення зберігаються, сполучник *that* опускається, підмет підрядної частини

стає додатком у головній, після якого йде інфінітив, що виражає дію, яку виконує або якої зазнає особа чи предмет, позначений додатком-іменником чи займенником. Цей зворот вживається після дієслів, що означають: розумову діяльність, припущення, сподівання; прохання, вимогу, пораду, дозвіл; сприймання за допомогою органів чуттів; емоційне ставлення [3, с. 193–195].

Вибір варіанта українського перекладу звороту Complex Object буде залежати від лексичного значення дієслова, після якого він вживається, від лексичного значення й граматичної форми самого інфінітива [4, с. 259]. Як правило, цей зворот перекладається складнопідрядним реченням із підрядним з'ясувальним, у якому англійському інфінітиву відповідає особова дієслівна форма, що виконує роль присудка (головного члена речення) в підрядній частині. Indefinite Infinitive перекладається дієсловом у формі теперішнього або минулого часу; Perfect Infinitive завжди перекладається минулим часом; після дієслова *expect* інфінітив перекладається дієсловом у формі майбутнього часу: *Wedding disaster: throwing of bride's bouquet causes plane to crash* (DT, 14.07.09) – «Нещастя на весіллі: кидання букета нареченої стало причиною того, **що розбився літак**» (можливий і варіант: «...кидання букета нареченої спричинило падіння літака»); *...most astronomers believe them to be optical illusion* (G, 22.07.09) – «...більшість астрономів вважає, **що це оптична ілюзія**» (можливий і варіант: «більшість астрономів вважає їх оптичною ілюзією»); *The family asked for their privacy to be respected* (G, 07.07.09) – «Сім'я просила, **щоб була збережена конфіденційність**». Можливий і переклад українським інфінітивом або віддієслівним іменником: *...the flowers were sucked back into the engine, causing it to catch fire and explode* (DT, 14.07.09) – «Квіти засмоктало назад у двигун, що спричинило **його загоряння й вибух**»; *Michael Fitter... first asked Mary Oaten to marry him during the second world war...* (G, 05.07.09) – «Майкл Фіттер уперше **просив** Мері Оутен **вийти за нього заміж** під час другої світової війни»; *I finally forced them to do something...* (G, 13.07.09) – «Я врешті змусив їх що-небудь **зробити**».

Типовим для англійських інформаційних текстів виявився зворот Complex Subject. Він також уживається для спрощення складних речень: підмет підрядної частини стає підметом простого речення, присудок головної частини змінюється й узгоджується з новим підметом, а безпосередньо після нього виступає присудок підрядної частини у формі

інфінітива, який продовжує означати дію підмета [3, с. 198]. З погляду перекладу розрізняють два види Complex Subject: з формою активного та формою пасивного стану дієслова-присудка. Речення з пасивною формою дієслів (що означають думку, припущення, сподівання; наказ, прохання, дозвіл; сприймання за допомогою органів чуттів) перекладається переважно складнопідрядним реченням із підрядним з'ясувальним, у якому головну частину складає неозначено-особова або безособова форма дієслова-відповідника особової форми англійського дієслова-присудка, а підрядну частину утворює підмет, який відповідає підмету англійського речення, та особова форма дієслова-присудка, яка відповідає інфінітиву англійського речення [2, с. 106–107]. Неперфектний інфінітив звичайно перекладається формою теперішнього часу, а перфектний – формою минулого часу дієслова-присудка підрядної частини: *The professors **are said to have** renovated houses...* (DT, 24.08.09) – «Кажуть, що професори мають відновлені будинки...»; *The end product **is expected to provide** pilots and air traffic controllers with maps and graphic displays showing rapidly evolving likely areas of storms and turbulence* (G, 09.07.09) – «Очікується, що кінцевий продукт забезпечуватиме льотчиків і диспетчерів картами й графічними зображеннями, котрі показуватимуть території можливих штормів і турбулентності»; *Each region across the world **is believed to have** a unique isotopic profile, reflected in the food, water and air particles. Anyone who visits a specific region **is thought to absorb** elements from the immediate environment* (G, 12.07.09) – Вважається, що будь-який регіон світу має унікальний ізотопічний профіль, який відбивається в їжі, воді, повітрі. І кожен, хто відвідує певний регіон, на думку науковців, абсорбує елементи з навколишнього середовища»; *Once completed the lake **is supposed to cover** 770 square miles...* (G, 18.07.09) – «Припускають, що, завершене, озеро покриватиме близько 1 200 квадратних кілометрів».

Речення, у яких вжито Complex Subject з активною формою дієслова-присудка (дієслова *to seem, to happen, to appear, to prove, to turn out*, прикметники *sure, certain, likely, unlikely* тощо), можуть перекладатися з аналогічними трансформаціями або простим реченням, ускладненим вставною конструкцією, у яку трансформується особова форма англійського дієслова-присудка [4, с. 266]: *...sleeping seven or eight hours per night **appears to be** optimal for health* (DT, 02.07.09) – «Семи- або восьмигодинний сон, певно, є оптимальним для здоров'я»; *Production **is now likely to rise**...* (DT, 01.09.09) – «Видобуток зараз, цілком імовірно,

зростає»; *The disease seems to be spreading faster in the UK than elsewhere.* (G, 07.07.09) – «Здається, хвороба поширюється у Великобританії швидше, ніж де-інде».

Бачимо, що в англійських конструкціях із Complex Subject міститься інформація різного плану: особова форма дієслова-присудка передає модальне значення ймовірності / неймовірності, можливості / неможливості, вірогідності дії тощо, названої інфінітивом, а також указує на джерело повідомлення, як правило, неокреслене, неозначене. Подібні синтаксичні комплекси дають змогу авторам дотриматися вимоги об'єктивності викладу інформації, уникнути категоричності щодо певних подій. Це зумовлює й вибір українського відповідника при перекладі: дієслівної форми в неозначено-особовому значенні, у безособовому значенні або модального прислівника: *About 85,000 people are expected to attend each day of the three-day festival in Balado, Kinross-shire...* (G, 12.07.09) – «**Очікується**, що близько 85 000 людей щодня відвідають триденний фестиваль у Баладо, графство Кінроссшир (Шотландія)», *He is expected to stick to his schedule despite the accident* (G, 17.07.09) – «**Очікують**, що він дотримається свого розкладу, незважаючи на пригоду»; *The bird, highly prized by Arab falconers, will be named by the prince, who is said to have a keen interest in falcons* (G, 13.07.09) – «Птаха, високо поціновуваного арабськими сокольнічими, принц, котрий, **як говорять**, захоплюється соколами, назве сам»; *The tour is reported to be U2's most expensive to date.* (G, 01.07.09) – «Цей тур U2, **як повідомляють**, буде найдорожчим на сьогодні»; *...they seem to be holding up very well.* (DT, 01.07.09) – «Вони, **здається**, продовжують почуватися дуже добре».

Норми мови перекладу можуть вимагати глибшої синтаксичної трансформації речення: *Men living in Manchester are less likely to survive to their mid-70s than those anywhere else in England and Wales* (G, 09.07.09) – «Чоловіки, які проживають у Манчестері, мають менше шансів дожити до 70–75 років, аніж ті, хто проживає в Англії чи Уельсі».

Переклад англійського інфінітива залежить від його лексичного значення, граматичної форми, синтаксичної функції, від контекстуального оточення, зокрема від форми дієслова-присудка, якщо інфінітив входить до складу зворотів. Також важливим чинником є норми мови перекладу, що в ряді випадків дають можливість вибору варіантів перекладу.

Переклад дієприкметників і дієприкметникових конструкцій

Дієприкметник як особлива дієслівна форма наявний в обох мовах, але різниться набором граматичних форм і синтаксичними функціями.

Англійська мова має дві форми дієприкметника: дієприкметник теперішнього часу (Participle I) і дієприкметник минулого часу (Participle II). Participle I близький за значенням до прикметника і прислівника. Він називає ознаку предмета чи дії, яка виникає внаслідок дії, яка виконується чи вже виконана. Цей дієприкметник виконує функції означення й обставини. В останньому разі він відповідає українському дієприслівнику, позначаючи дію, котра відбувається одночасно з дією присудка або передує їй. Адвербіальний дієприкметник звичайно співвідноситься з семантичним суб'єктом, названим підметом, однак в англійській мові існує так звана абсолютна конструкція, у якій дієприкметник має свій власний семантичний суб'єкт, ці конструкції означають супутню дію чи мають причинне значення [1, с. 83–85]. Participle II має лише одну форму й переважно ад'єктивні риси, вживається атрибутивно, у складі складеного іменного присудка та відокремлених конструкцій. Як і Participle I, Participle II може утворювати абсолютні конструкції, маючи в такому разі свій семантичний суб'єкт і реалізуючи дієслівні риси [1, с. 82–83].

Український дієприкметник являє собою неособову дієслівну форму, що позначає дію або стан як реалізовану в часі ознаку особи або предмета, тобто називає ознаку предмета за дією. Дієприкметник поєднує в собі ознаки дієслова і прикметника. За своїм значенням дієприкметники поділяються на дві групи: активні й пасивні. Активні дієприкметники виражають ознаку предмета щодо виконуваної ним дії – носій ознаки і виконавець дії співпадають. Такі дієприкметники в сучасній українській літературній мові вживаються рідко. Пасивні дієприкметники виражають ознаку предмета, на який спрямована дія, тобто ознаку особи або предмета, зумовлену дією іншої особи або предмета (носій ознаки – один предмет, а виконавець дії – інший). Український дієприкметник виконує синтаксичні функції означення й іменної частини складеного іменного присудка. Поєднуючись із залежними словами, український дієприкметник утворює дієприкметниковий зворот, котрий відокремлюється в позиції після

означуваного слова або якщо має додаткове обставинне значення. Функція обставини українському дієприкметнику, на відміну від англійського, не властива. Натомість українська мова має іншу особливу дієслівну форму – дієприслівник, який являє собою незмінну дієслівну форму, що позначає додаткову дію, пояснюючи в реченні основне дієслово-присудок. Дієприслівник поєднує в собі ознаки дієслова й прислівника, завжди виконує функцію обставини і, як правило, відокремлюється в реченні [6, с. 396–400, 403]. Український дієприкметник, на відміну від дієприслівника, утворюється від обмеженої кількості дієслів.

Такі граматичні відмінності між дієприкметниками в обох мовах в основному й зумовлюють способи перекладу англійських дієприкметників. Англійський дієприкметник нечасто перекладається українським дієприкметником. Це переважно властиво пасивним дієприкметникам: *The ultimatum issued by the OAS to the new government prompted the ousted leader to delay plans to return home on Thursday* (DT, 01.07.09) – «Ультиматум, **висунутий** ОАД (Організацією американських держав) новому уряду, спонукав колишнього главу держави відкласти плани повернення додому в четвер»; *Opponents of the treaty say it is a repackaged version of the EU Constitution, rejected by French and Dutch voters in 2005* (DT, 09.07.09) – «Противники договору стверджують, що він є зміненою версією Конституції ЄС, відхиленої виборцями Франції та Голландії в 2005 році»; *A Burger King Bacon Double Cheeseburger bought in Brazil contains 3.2g of salt, while one bought in the UK contains much less – 2.1g of salt in every burger* (G, 23.07.09) – «Бургер «Подвійний чізбургер із королівським беконом», куплений у Бразилії, містить 3,2 г солі, тоді як такий самий бургер, придбаний у Великобританії, містить набагато менше солі – 2,1 г у кожному».

Як правило, український переклад англійського речення являтиме собою складнопідрядне речення з підрядним означальним, у якому англійському дієприкметнику відповідатиме особова форма українського дієслова-присудка підрядної частини. Передусім це стосується перекладу Participle I: *...he saw the lion **staring** at him from some bushes* (G, 18.07.09) – «він побачив лева, який пильно дивився на нього з-за кущів»; *They want to use the *Aphalara itadori*, which is a psyllid - a small **jumping** insect that eats a specific plant – to attack Japanese knotweed (*Fallopia japonica*)...*

(Obs, 19.07.09) – «Вони хочуть використати листоблішку *Aphalara itadori* – маленьку комашку, яка може стрибати й харчується певним видом рослин, – у боротьбі проти японського горця птичого (*Fallopia japonica*)...»; ...*he discovered a comet orbiting Jupiter* (G, 22.07.09) – «він відкрив комету, яка обертається по орбіті навколо Юпітера».

Можливий також переклад інфінітивом чи віддієслівним іменником: *Miss Brown spent the money in the United States and Italy trying to conceive* (DT, 14.07.09) – «Міс Браун витратила гроші у Сполучених Штатах та Італії у спробах завагітніти».

Англійський дієприкметник у функції обставини часто трансформується в український дієприслівник: *Specialising in classical music and cultural programming, Poland's Dwojka station is entirely financed by the public license fee* (DT, 09.07.09) – «Спеціалізуючись на класичній музиці й культурних програмах, польська радіостанція «Двойка» повністю фінансується за рахунок ліцензійної плати»; ...*they spend too much of their time indoors, watching television or playing computer games* (G, 13.07.09) – «вони проводять надто багато часу вдома, дивлячись телевизор чи граючи в комп'ютерні ігри»; *When shown the unusually large-looking poppy seeds, General Khodaidad, Afghanistan's minister of counter-narcotics, said they were a strain of "super poppy"* (DT, 01.07.09) – «Побачивши незвичайно велике на вигляд макове зерня, генерал Ходейдед, міністр Афганістану з боротьби з наркотиками, заявив, що це штам «супер-маку».

Англійське речення з дієприкметниковим зворотом, особливо з абсолютним зворотом, може трансформуватися на складне складносурядне чи безсполучникове речення: *Mecca, in Saudi Arabia, is a focal point for all Muslims and the centre of Islamic pilgrimage, the Hajj, visited by more than 2 million followers every year* (DT, 01.07.09) – «Мекка в Саудівській Аравії – святе місце для всіх мусульман і центр мусульманського паломництва, хаджу, її відвідують щороку більше ніж два мільйони паломників»; *Sought after for their meat, fins, cartilage and oil, a third of all open water sharks - including the great white and hammerhead - face extinction...* (DT, 02.07.09) – «Акул виловлюють заради їхнього м'яса, плавників, хрящів і жиру, через що третина усіх акул, що живуть у відкритому морі, зокрема велика біла акула і молот-риба, опинилася перед загрозою вимирання»; *Explosions rocked two private factories in central India on Sunday, killing at least eight people and injuring another 40* (G, 06.07.09) – «У неділю

пролунали вибухи на двох приватних фабриках у центральній Індії, унаслідок чого загинули щонайменше 8 людей і травмовано ще 40».

Основними чинниками, які впливають на вибір українського варіанта перекладу англійського дієприкметника, є його лексичне й граматичне значення, синтаксична функція, входження до складу зворотів, граматичні особливості українського дієприкметника, норми мови перекладу.

Отже, найтипівішими граматичними труднощами перекладу англійських інформаційних текстів є переклад конструкцій пасивного стану, інфінітивних і дієприкметникових конструкцій. Лексичне й граматичне значення англійських дієслівних форм, їх синтаксична функція, входження до складу зворотів, контекстуальне оточення, граматичні особливості українського дієслова, норми мови перекладу визначають обсяг граматичних трансформацій, які зачіпають як морфологічні характеристики слів, так і синтаксичну будову речення загалом.

Перелік умовних позначень використаних джерел

DT – «Daily Telegraph»

G – «Guardian»

Obs – «Observer»

Література

1. Иванова И. П. Теоретическая грамматика современного английского языка : [учебник] / Иванова И. П., Булакова В. В., Почепцов Г. Г. – М. : Высшая школа, 1981. – 285 с.
2. Карабан В. І. Посібник-довідник з перекладу англійської наукової і технічної літератури на українську мову. Ч. 1. Граматичні труднощі / В'ячеслав Іванович Карабан. – Флоренція – Страсбург – Гранада – Київ : TEMPUS, 1997. – 317 с.
3. Коваленко А. Я. Науково-технічний переклад: [навч. пос. для шкіл з поглибл. вивч. англ. мови, ліцеїв, гімназій, коледжів] / Алла Яківна Коваленко. – Тернопіль : Видавництво Карп'юка, 2001. – 284 с.
4. Корунець І. В. Теорія і практика перекладу (аспектний переклад) : [підручник] / Ілько Вакулович Корунець. – Вінниця : Нова книга, 2001. – 448 с.
5. Корунець І. В. Порівняльна типологія англійської та української мов : [навч. пос.] / Ілько Вакулович Корунець. – Вінниця : Нова книга, 2003. – 464 с.
6. Шевчук С. В. Сучасна українська літературна мова : [навч. пос.] / С. В. Шевчук, Н. Г. Шкурятяна. – К. : Літера, 2000. – 688 с.
7. Шмігер Т. В. Історія українського перекладознавства ХХ сторіччя: ключові проблеми та періодизація: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філ. наук : спец. 10.02.16 «Перекладознавство» / Т. В. Шмігер. – К., 2008. – 22 с.

Стаття надійшла до редакції 13.07.2012 р.

ОСОБЛИВОСТІ МАНІПУЛЯТИВНОГО МОВНОГО ВПЛИВУ У ВІЙСЬКОВИХ І ПРАВООХОРОННИХ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАННЯХ УКРАЇНИ

Посмітна В. В. Особливості маніпулятивного мовного впливу у військових і правоохоронних періодичних виданнях України.

У статті обґрунтовано специфіку маніпулятивного мовного впливу в дискурсі вітчизняних військових і правоохоронних друкованих видань. Виявлено основні цілі застосування маніпуляцій в аналізованій галузевій періодиці, визначено мовні та дискурсивні засоби маніпулятивного впливу, встановлено його неструктуривний характер.

Ключові слова: маніпулятивний мовний вплив, комунікативні цілі, засоби мовного впливу, деструктивний і неструктуривний вплив.

Posmitnaya V. V. Особенности манипулятивного речевого воздействия в военных и правоохранительных периодических изданиях Украины.

В статье обоснована специфика манипулятивного речевого воздействия в дискурсе отечественных военных и правоохранительных печатных изданий. Выявлены основные цели использования манипуляций в анализируемой отраслевой периодике, определены языковые и дискурсивные средства манипулятивного воздействия, установлен его неструктуривный характер.

Ключевые слова: манипулятивное речевое воздействие, коммуникативные цели, средства речевого воздействия, деструктивное и неструктуривное воздействие.

Posmitna V. V. Features of manipulative speech influence in the Ukrainian military and law-enforcement periodicals.

The article identifies the specificity of manipulative speech influence in the discourse of national military and law-enforcement printed editions. The main purposes of manipulation in the examined branch periodicals are pointed out, language and discourse means of manipulative influence are identified, its non-destructive nature is determined.

Key words: manipulative speech influence, communicative purposes, means of speech influence, destructive and non-destructive influence.

Маніпулювання масовою свідомістю – одна з найбільш гострих проблем сьогодення. Сучасна людина живе в мегайнформаційному просторі і не може уникнути впливу засобів масової комунікації. У цьому контексті надзвичайно важливим є питання про відповідність чи невідповідність здійснюваного впливу моральним нормам суспільства, загальнолюдським цінностям.

Пошук шляхів розв'язання проблем маніпулятивного мовного впливу зумовлює полеміку серед представників різних наукових напрямів [6; 8; 9; 10; 11; 12; 14 та ін.]. Науковці досліджують його природу, виявляють основні характеристики, визначають засоби, аналізують цілі та прогнозують наслідки застосування [3; 5; 9; 10; 11]. Маніпулювання є одним із основних аспектів дослідження масмедійного дискурсу [1; 2; 4; 7; 9; 10; 11; 13].

Питання про особливості маніпулятивного мовного впливу у вітчизняних військових і правоохоронних друкованих виданнях не було об'єктом спеціального дослідження, хоча це питання набуває сьогодні все більшої актуальності. Маніпулювання в публіцистичних текстах військової та правоохоронної сфер може стати особливо небезпечним – як для окремої особи, так і для суспільства загалом. Специфічна тематика вимагає чіткого визначення цілей застосування маніпулятивного впливу та обережності у використанні мовних засобів, оскільки від цього залежить зорієнтованість громадської думки або на спокій у країні і мирне співіснування, або на ворожнечу і розпалювання війни.

Завдання цього дослідження – виявити цілі застосування маніпуляцій, встановити специфіку маніпулятивних прийомів, визначити основні засоби маніпулювання, з'ясувати характер маніпулятивного мовного впливу у військових та правоохоронних періодичних виданнях.

Ураховуючи зміст різних дефініцій маніпулятивного впливу [3; 5; 6; 11 та ін.], тлумачимо його як прихований вид мовно-психологічного впливу, спрямований на збудження в реципієнта намірів, що відповідають комунікативним інтенціям суб'єкта впливу. За основний критерій виділення маніпулятивного впливу приймаємо його прихований характер, неусвідомлюваність адресатом [11, с. 31]. Вважаємо, що саме прихований характер визначає такі особливості маніпулювання, як усвідомлюваність суб'єктом [там само] та здійснення поза волею об'єкта [11, с. 151].

Розглянемо маніпулятивний мовний вплив у військовій періодиці на матеріалі журналів «Військо України» та «Слово честі». На перших сторінках щомісячного журналу «Військо України» друкуються повідомлення про основні заходи керівництва держави, що стосуються силових структур, з обов'язковими посиланнями на висловлення

Президента України та Міністра оборони України. В одному з номерів названого журналу (№ 6, 2011 р.) розміщені три повідомлення із заголовками-цитатами з виступів вищого керівництва. Повідомлення пов'язані за структурою та змістом: Президент України окреслює проблему (*Корупція є загрозою національній безпеці України*) – у Міністерстві оборони України одразу ж уживають конкретних заходів щодо її вирішення (*Внутрішній аудит, що впроваджується в Міністерстві оборони України з наступного року, є сучасним випробуваним інструментом запобігання та протидії корупції*) – усе це відбувається паралельно з іншими реформами, які ще раніше визначив Міністр оборони України і які відповідають загальному напряму розвитку національної безпеки України (*До 2016 року Україна повинна мати Збройні Сили нового зразка, і ніхто, крім нас, це завдання не виконає*). Отже, на тлі відкритого інформативного мовного впливу (які напрями діяльності визначає нам керівництво) здійснюється і прихований – формується позитивна оцінка послідовних і злагоджених дій керівництва, навіюється думка про необхідність реформ у військах, а також про важливість узгоджувати власні кроки з керівними настановами і швидко реагувати на рішення вищих посадових осіб.

Із власне мовних засобів, що сприяють реалізації прихованого впливу, слід виділити регулярне підкреслення посадових регалій (*Президент України – Верховний Головнокомандувач Збройних Сил України Віктор Янукович; начальник Генерального штабу – Головнокомандувач Збройних Сил України генерал-полковник Григорій Педченко*); регулярне цитування висловлень керівництва в текстах повідомлень; уживання оцінної лексики, слів у переносному значенні (*«корупційний податок» є важким тягарем; масштабна тінізація економіки; корупція є гальмом модернізації; реформування – процес болючий*); стилізований контраст наведеної експресивно забарвленої лексики і стандартних офіційно-ділових конструкцій (*заходи з оптимізації структурних підрозділів; усунення виявлених недоліків; питання щодо підготовки запровадження; завдання підготовки внутрішніх аудиторів*); використання інклюзивної функції займенників (*ми з вами повинні запропонувати способи боротьби; ніхто, крім нас, це завдання не виконає*).

Реалізуванню прихованих ілюктивних намірів сприяють і невербальні, дискурсивні, засоби мовного впливу (обрамлення червоним кольором; виділення жирним шрифтом цитатних заголовків;

розмір шрифту цитати тим більший, чим вища посада мовця; контекстуальна узгодженість змісту заголовків; принцип розміщення фотографій – знімок Міністра оборони України поруч зі знімком Президента України, але дещо нижче).

В іншому номері журналу «Військо України» надрукована стаття «*Фарватер миру – 2011*»: *братерство по-флотськи*, типова для цього видання розповідь про проведення військових навчань. На перший погляд, мета авторів – проінформувати читача про чергові військові навчання, детально ознайомити з найбільш цікавими моментами та результатами. Проте значна кількість засобів вказує на те, що інформування підпорядковане іншим, прихованим, але більш важливим завданням:

– сформувати високу оцінку рівня боєздатності армії та підготовки українських військовослужбовців: вживання (і повторення) слів з оцінним значенням (*успішно; спроможність; нищівний удар; злагоджено; повітряні аси; цілковите накриття цілі; пряме влучення; морська піхота виявила свої найкращі якості: мобільність, швидкість, рішучість, здатність виконати бойове завдання понад усе*), характеристика озброєння та техніки, а також описування їх можливостей (*мінні тральщики; двоорудійні артустановки АК-725; вертоліт Ка-27; великий десантний корабель маневрував, успішно боровся з морськими мінами та здійснив низку бойових стрільб*);

– сформувати позитивну оцінку співпраці з російськими військовими: *сьогодні важливо разом протидіяти таким колективним загрозам, як піратство і тероризм; в умовах повної довіри, взаємовиручки та порозуміння; злагодженість та зміцнення взаємодії; регулярне вживання слів дружній, взаємодія, спільно, співробітництво, об'єднаний; конструкції з оцінним значенням: справжнє свято військової доблесті й звитяги;*

– переконати в миротворчому характері діяльності військових: уже в заголовку вжито слова *мир і братерство*; у самому тексті задля цього використовуються вислови: *миротворчі операції; створили зони безпеки для цивільного населення; ліквідували незаконні збройні формування; створення безпечної економічної діяльності й захисту судноплавства;*

– навіть думку про те, що безпека потребує вкладання коштів в армію: підкреслення масштабності заходу (*міжнародний захід; насичення*

й інтенсивність навчань; баталія; виконання цілого комплексу завдань на морі, у повітрі та на суші); наведення конкретних цифрових даних (у навчанні взяли участь 9 бойових кораблів, 10 літальних апаратів, 64 одиниці автобронетанкової і спеціальної техніки); наведення думки про залежність боєздатності від технічного забезпечення зі слів самих учасників заходу (Запорожкою високого результату стали належна технічна готовність та справність озброєння і військової техніки. Я був упевнений у наших силах).

Досягненню прихованих цілей сприяє зацікавленість, на формування якої спрямовані такі мовні засоби: слова з емоційним забарвленням (*кинулись у двобій; спортивний запал; приголомшливий*), розмовна лексика (*дали фору; наші хлопці*), асоціативний ефект заголовка та підзаголовків (*по-флотськи; морський бій*), слова в переносному значенні (*«воював»; «міни»; «збірна»; «супротивник»; родзинка; дії «чорних беретів»*); стильовий контраст (*хитромудра комбінація; пальма першості у стовідсотковій укомплектованості*) та ефект несподіванки (один із розділів названий *«Фарватер миру» розпочинається з ... футболу*). Із дискурсивних засобів слід назвати: 1) велику кількість яскравих фотографій, що відразу привертають увагу, вони займають площу практично таку саму, як і текст, переважна більшість із них розміщена на перших двох сторінках, навіть текст цих сторінок надрукований на тлі фотознімка; 2) структурну особливість: одразу після вступної частини, що містить стислу характеристику події, надрукований розділ про футбольний матч між учасниками навчань, представлений як емоційна дружня розповідь. Реалізації названих прихованих цілей сприяє їх узгодженість із когнітивними уявленнями українських читачів (позитивна конотація концепту *захисник* в етнічній картині світу; *сила* та *почуття обов'язку* як необхідні компоненти змісту концепту).

На досягнення виявлених цілей спрямовані й маніпулятивні прийоми в текстах часопису внутрішніх військ МВС України «Слово честі» (військове видання, пов'язане також із правоохоронною сферою, оскільки висвітлює діяльність військових правоохоронців). Навіюванню позитивної оцінки слугують урочисті висловлювання, піднесений стиль, слова з позитивним оцінним значенням: *Нові випробування – нові перемоги; Сила – у злагодженості; Внутрішні війська продовжують успішно розвиватися, стають загартованішими та міцнішими; Наш внесок у боротьбу з наркобізнесом; На варті безпеки ЧАЕС*. Висловлюється також

упевненість у тому, що труднощі нас не лякають, ми вміємо їх долати: *«У державі є військове формування, яке попри всі негаразди виконує покладені на нього завдання, має міцний бойовий дух», – зазначив командувач; Начальник Навчального центру внутрішніх військ МВС України полковник Олександр Рачок: «Головне, що у нас є потенціал і бажання працювати».*

Проблеми не замовчуються, але вони подаються як такі, що вже вирішуються. Саме наявністю проблем пояснюється необхідність реформування. Приклад зі статті про підведення підсумків службово-бойової діяльності внутрішніх військ: *Занепокоєння командування внутрішніх військ МВС України викликає ситуація з підготовкою молодших командирів та фахівців. Вимагає покращення система відбору та проведення занять із особовим складом у Навчальному центрі внутрішніх військ. Командувач наказав відповідним посадовим особам до вересня підготувати Положення про Навчальний центр та опрацювати нові методики й програми навчання різних категорій військовослужбовців.* Інший приклад: *Не можна не відзначити негативну тенденцію масового відтоку офіцерів батальйонної ланки. За шість місяців поточного року з лав внутрішніх військ звільнився 151 офіцер, що вівчі більше, ніж за аналогічний період минулого року... Удосконалення системи військового управління вже почалося.*

Отже, основними цілями застосування маніпулятивного впливу в дискурсі аналізованих військових видань є: 1) формування думки про достатній рівень обороноздатності армії та про правильність здійснюваних керівництвом кроків (у нас усе йде так, як і має бути); 2) навіювання думки про необхідність реформ (це змінить наше життя на краще, ми всі повинні працювати в одному напрямі).

Визначимо цілі та засоби застосування маніпулятивного мовного впливу у друкованих виданнях, пов'язаних із діяльністю правоохоронних органів, на матеріалі газет «Іменем закону» та «Кримінальна хроніка».

Періодичні видання МВС підтримують лінію держави та уряду, тому загальна мета здійснення ними маніпулятивного впливу – викликати схвалення державної політики та бажання її підтримувати, сформувати позитивну оцінку урядових заходів (особливо ініційованих МВС) і дій правоохоронців, сформувати відчуття захищеності, впевненості в майбутньому. Аналіз дозволяє стверджувати, що

налаштування на позитивний лад є однією з основних маніпулятивних цілей періодики МВС.

Періодичні видання правоохоронних органів сприяють запобіганню злочинності, тому негативне ставлення в читача повинні викликати всі, без винятку, порушення закону і права (навіть незначні, навіть власні), а також самі правопорушники (без поділу на «своїх» і «чужих», «благородних» і «неблагородних», із запереченням поняття «благородний злочинець»). При цьому зазвичай дискредитується попереднє керівництво та уряд, досить часто саме діяльністю колишніх керівників пояснюється високий рівень злочинності, велика кількість правопорушень та ДТП тощо.

Інколи проблеми державного рівня примушують представників влади приймати так звані «непопулярні» рішення, ініціювати заходи, що дадуть результати в майбутньому, сьогодні ж вони можуть сприйматися громадянами тільки як порушення усталеного, звичного способу життя. Підготувати громадян до позитивного сприйняття цих змін, дати час осмислити їх значення та необхідність – ще одне маніпулятивне завдання правоохоронних видань. Проаналізуємо втілення маніпулятивних цілей на конкретних прикладах.

У двох номерах газети «Іменем закону» (№ 1 та № 3 за 2008 р.) надруковані статті, присвячені заходам посилення безпеки дорожнього руху. Усі дискурсивні та мовні засоби в цих статтях спрямовані на переконання читача в необхідності нових рішучих заходів для вирішення проблеми правопорушень на дорогах, а також у правильності та прогресивності підходів нового керівництва. Уже в заголовку статті *Невигаданий екстрім, або Автошляхи як фактор демографічної кризи* підкреслюється масштабність проблеми. Назва рубрики *Злободенний момент* вказує на актуальність порушеного у статті питання. Структурування тексту вважається одним із основних маніпулятивних прийомів [2, с. 148]. Стаття складається з 4-х розділів: перший має назву *Поблажливість до добра не довела* і демонструє неефективність заходів попереднього керівництва; у другому розділі, *Бешкетливі українці*, детально, з наведенням цифрових даних, характеризується рівень ДТП, звертається увага на кількість загиблих; у третьому розділі під назвою *А все ж, чого нам не вистачає?* автори намагаються виявити причини правопорушень на дорогах і планомірно підводять читача до думки, що всі колишні засоби боротьби не здатні покращити становище; нарешті, у четвертому

розділі, *Без компромісів*, вказуються ті нові рішучі заходи, які й вирішують проблеми, а щоб читач переконався в ефективності цих засобів, наводяться позитивні результати, що вже дали про себе знати.

Графічне і кольорове виділення окремих цифрових повідомлень та заголовка (білим кольором на червоному або на чорному фоні), різнокольорові графіки свідчать про застосування такого відомого методу впливу, як виділення окремих фрагментів. Сама стаття, розміщена на чорному фоні, виділяється з-поміж інших – таким чином привертається увага. Символіка кольору застосовується також для психологічного впливу – формування почуття тривоги і неспокою: такі негативні стани, як відомо, людина прагне подолати, а тому наведені в тексті заходи сприймає як вихід, отже, позитивно.

Як метод мовного впливу у статті використовується й аргументований коментар подій [1, с. 19], зокрема такі прийоми цього методу, як 1) постійні посилання на факти та 2) посилання на авторитети. Посилання на факти (одразу привертають увагу чотири графіки з інформацією про кількість ДТП та потерпілих, три графічно виділені цифрові повідомлення такого самого характеру, у самому тексті декілька разів наводяться цифрові дані) формують враження дійсно жахливої ситуації на українських дорогах. Посилання на авторитетну думку начальника ДДАІ про результативність нових засобів боротьби з правопорушниками також використовується як аргумент у доведенні необхідності цих заходів.

З інших маніпулятивних прийомів найбільш виразними є такі: 1) повторення слів *потерпілий, аварійний* в оцінюванні минулорічної ситуації, та *покращення, новий, зміни*, коли йдеться про сьогодення; крім того, читача неодноразово запевняють у тому, що *ситуація ґрунтовно вивчена, сьогодні під постійним контролем*; 2) надання матеріалу в надмірній кількості – перенасичення цифровою інформацією, що заважає об'єктивно оцінити ситуацію; 3) велика кількість порівнянь: порівнюється рівень аварійності в Україні у 2007 році та за 15 днів 2008 року, рівень смертності внаслідок ДТП в Україні і в інших країнах Європи тощо, порівняння доповнені висновками про складність ситуації (*обігнали всю Європу*) та її погіршення – усе це спрямовано на формування в читача думки про необхідність нових, рішучих заходів; 4) маніпулювання поняттями: методи боротьби колишнього керівництва іронічно названі

лібералізацією, стан на дорогах унаслідок таких дій – екстримом; при цьому яскраво виражене спрощення понять: протиставлення минуле-сучасне має «чорно-білий» характер [2, с. 147].

Негативна оцінка ситуації на автошляхах та позитивне сприйняття нових заходів формується значною мірою за допомогою таких мовних засобів: підсилення заперечення (*аж ніяк не сприяють*), гіперболізація (*гіпераварійна ситуація; зростання аварійності набуло галопуючого темпу; ситуація кардинально покращилась*), іронія (*«вагомий» внесок у погіршення; така «дрібниця», як справність технічного засобу*), стильовий контраст (*кепська демографічна ситуація; ДТП скоюється «нід шафе»; позитивний результат не забарився*), оцінні сталі сполуки (*з хворої голови на здорову; рубали з плеча; розводимо руками*) та ін.

Подібні засоби досягнення тієї самої мети використовуються також у статті *Що може ДАІ без «кумівства»?* Композиція тексту інша, але так само «виграшна». Текст умовно можна поділити на три частини, що відображають причинно-наслідкові зв'язки: 1) жахливий рівень ДТП минулого року (за словами Міністра внутрішніх справ) – і низка заходів щодо «покращення, підвищення...»; 2) знову слова Міністра внутрішніх справ, його враження як водія – і оцінка нових заходів; 3) і втретє чергується пояснення необхідності змін (слова начальника ДДАІ) – і перерахування конкретних заходів щодо покращення. Як бачимо, яскраво виражений також прийом посилання на авторитети. Крім того, використовуються прийоми: маніпулювання поняттями, зокрема навішування ярликів (*кумівство; свати-куми*); повторення (*мобільні групи швидкого реагування; оперативні мобільні групи*); підсилення заперечення (*виконували неналежним чином і не в повному обсязі; на жаль, не сповна використовували*); маніпулювання спрощеними поняттями, підсилене експресивно-емотивними метафорами, у яких оцінка «гарно / погано» пов'язана з поняттями «верх / низ» (раніше – *низька щільність нарядів ДПС*; сьогодні – *підвищено щільність*).

Через півроку, перед упровадженням нових засобів боротьби з порушниками правил дорожнього руху, у газеті «Іменем закону» знову з'являються статті, присвячені цій темі. У них використовуються як основні такі самі методи мовного впливу – аргументований коментар подій, посилання на факти, посилання на авторитети. Залишаються також основні маніпулятивні прийоми:

1) структурування тексту (виявлення проблеми, пояснення причин неефективності попередніх засобів боротьби, переконання в необхідності застосування нових засобів, гарантування позитивного результату); 2) маніпулювання спрощеними поняттями: зберігається протиставлення минуле – сучасне та з'являється протиставлення сучасне – майбутнє, тепер характер протиставлення можна назвати «чорно-сіро-білим» (минулого року була *погана* ситуація на дорогах, цього року після впровадження нових засобів боротьби вона стала *кращою*, але *кардинально* змінити ситуацію на краще, *поставити крапку* в боротьбі з порушниками здатен саме цей, найновіший засіб – відеоспостереження); 3) процес номінування (*тенденційний хабародавець і хабароотримувач*); 4) велика кількість порівнянь (*тепер – скоро буде; поки що – вже незабаром*; стало *менше* порушень; *поменшало* поранених і загиблих; потрібен *суворіший* закон).

Позитивне сприйняття нових урядових заходів формується знову за допомогою таких мовних засобів: перебільшення (*кардинально покращити; об'єктивною може бути лише відеокамера*), іронія (*лихачі; ювілейний арешт; поєднувати основну роботу з «хобі»*), стильовий контраст (*застосування камер відеоспостереження – і головне ноу-хау; базікання по мобіліці за кермом; відмовляються від «відкупного»*), використання оцінних сталих сполук (*лихачам радять тримати кишені ширше*).

У газеті «Кримінальна хроніка» (№ 2, 2008 р.) у той самий період була надрукована стаття *Фальшивок у нас вистачає... або Правила дорожнього руху для всіх однакові*, що також відображає боротьбу із правопорушеннями на дорогах. Проте, відповідно до цільових установок видання, основна увага звертається на конкретні факти порушень (зміст статті – вилучення піддроблених і недійсних документів – заявлений уже в заголовку та в назві підрубрики: *Операція «Документ»*), а також підкреслюється закономірність, регулярність виявлення порушень працівниками ДАІ. Прямого протиставлення раніше – тепер, як у газеті «Іменем закону», немає, проте виявляється протиставлення приховане. У загальному контексті тогочасної правоохоронної періодики відбувається навіювання установки: сьогодні панує законність, раніше – *кумівство* (ярлик *кумівство* – маніпулювання спрощеними поняттями).

Лейтмотив статті – сьогодні всі рівні перед законом. Про це

свідчить її структурування: у заголовку та в кінці тексту повторюється вислів *Правила дорожнього руху для всіх однакові*, у висновку думка узагальнюється: *У правовій державі все має робитися на правовій основі*, отже, принципові, рішучі дії правоохоронців – необхідна умова розбудови правової держави.

Сам текст побудований як довірлива розмова із читачем: у вступі з метою зацікавлення ставляться запитання (*Якими ж підробленими документами намагаються махлювати зараз водії-відчайдухи? На чому намагаються зекономити?*); перехід до основної частини, тобто до наведення конкретних фактів, відбувається за допомогою вставної конструкції *Скажемо відразу*, завдяки чому основний текст сприймається як безпосередня відповідь на поставлені запитання; вставні слова взагалі використовуються протягом усього тексту (*словом; як кажуть; скажімо; як відомо*); використовується розмовна лексика та фразеологія (*водії-відчайдухи; корочки; підсовують; фальшивки всякого роду і масті; видавити скупу сльозу*), а також властиві розмовному стилю неповні речення (*І правильно; Ніяк*).

Крім структурування тексту, як засіб маніпуляції використовується процес номінування (недійсний або підроблений документ – *фальшивка, макулатура*), застосовується іронія (*є у водіїв-порушників «хобі»*). Своєрідно використана інклюзивна та дистанційна функція займенників: спочатку займенник *ми* об'єднує автора і читача як членів одного суспільства (*фальшивок у нас вистачає*), потім, завдяки вживанню займенників другої особи, читач відчуває себе в ролі порушника (*На вашому вітровому склі... звичайна фальшивка, якої вже при першій зустрічі зі співробітниками ДАІ ви неодмінно позбудетесь*). Слово *неодмінно* підсилює ефект попередження: якщо *ви* порушите закон і цим протиставите себе суспільству, *ви* обов'язково будете покарані. Після цього *водії-порушники (вони)* послідовно відмежовуються від «співрозмовників» – автора та читача. Складається враження, що, попередивши *вас*, автор тепер упевнений, що *ви* не порушите закон, і після попередження *ви* із «чужого» стали «своїм». Тільки в кінці статті, у підтексті, вже не для *вас*, а для *нас усіх* попередження повторюється, імовірно, для підсилення виховної функції (*Хто і які посади не займав би, а Правила дорожнього руху для всіх однакові*).

Дослідження маніпулятивного мовного впливу у вітчизняних правоохоронних виданнях дозволяє стверджувати, що ситуація в суспільстві не прикрашається, а роль правоохоронців у боротьбі зі злочинністю не перебільшується. Усі маніпулятивні засоби

спрямовані на досягнення основних цілей: 1) сформувати думку про ефективність дій правоохоронних органів; 2) застерегти, закликати до обачності та навчити протидіяти злочинцям. Наведені цілі об'єднують переважну більшість статей різного змісту: про боротьбу з наркоторгівлею, торгівлею людьми, виробництвом та поширенням порнографії, з шахрайством. Самі злочини при цьому не описуються детально. Це дозволяє стверджувати, що така інформація наводиться не з метою привернення уваги до газети, а ризик того, що матеріал може бути використаний як інструкція до злочинних дій, мінімальний. Це відрізняє правоохоронні видання від більшості сучасних вітчизняних ЗМІ, особливо телебачення.

Характеризувати такий маніпулятивний вплив як неструктуривний дозволяє його орієнтування на позитивні результати. По-перше, це відчуття стабільності та захищеності, дефіцит якого сьогодні гостро відчувається українцями. По-друге, формування позитивного іміджу правоохоронця, повага до захисників правопорядку, що є необхідним у правовому суспільстві. У результаті створення позитивного іміджу правозахисника покращується ставлення до правоохоронних органів; демонструється позитивний приклад для майбутніх правоохоронців, зокрема курсантів; у представників молодшого покоління формується бажання стати правоохоронцями; образ правозахисника-професіонала служить застереженням потенційним порушникам правопорядку.

Дослідження маніпулювання у друкованих виданнях військової та правоохоронної сфер дозволило виявити основні мовні та дискурсивні прийоми, за допомогою яких здійснюється маніпулятивний вплив і які можуть слугувати індикаторами для виявлення маніпуляцій. Регулярність використання певних прийомів залежить не тільки від маніпулятивних цілей, а й від специфіки тієї сфери діяльності, яку обслуговує друковане видання. Наприклад, у регулярному цитуванні керівництва держави та міністерства, в апелюванні до авторитету враховується соціальний контекст, адже військові та правоохоронці звикли керуватися наказами; у постійному протиставленні негативного минулого і позитивного майбутнього враховується прагматичний контекст: показати, що все змінюється на краще. Загалом аналіз військових та правоохоронних ЗМІ засвідчив, що в текстах цих видань маніпулятивний мовний вплив не буває деструктивно спрямованим. Деструктивний маніпулятивний вплив реалізується там, де є негативні ідеологічні установки, а військові та

правоохоронні видання націлені на позитив.

Викладені спостереження дозволяють стверджувати, що маніпулювання в аналізованих виданнях здійснюється в межах кооперативних комунікативних стратегій. Аналіз комунікативних стратегій мовного впливу у військовій та правоохоронній періодиці розглядаємо як перспективу дослідження.

Література

1. Глинчевский Э. И. Средства речевого воздействия в языке СМИ / Э. И. Глинчевский // Вестник МГУ. Сер. 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2005. – № 4. – С. 18–27.
2. Дмитрук О. В. Маніпулятивні прийоми у сучасних ЗМІ / О. В. Дмитрук // Мовні і концептуальні картини світу : зб. наук. праць. – К. : КНУ, 2004. – № 10. – С. 143–150.
3. Доценко Е. Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита [Электронный ресурс] / Е. Л. Доценко. – СПб. : Речь, 2004. – Режим доступа : <http://www.rech.spb.ru>.
4. Желтухина М. Р. Тропологическая суггестивность масс-медиального дискурса : о проблеме речевого воздействия тропов в языке СМИ : [монография] / М. Р. Желтухина – М. : Ин-т языкознания РАН, 2003. – 656 с.
5. Иссерс О. С. Коммуникативные стратеги и тактики русской речи / О. С. Иссерс. – М. : Издательство ЛКИ, 2008. – 288 с.
6. Кара-Мурза С. Г. Власть манипуляции / С. Г. Кара-Мурза. – М. : Академический проект, 2007. – 380 с.
7. Кудрявцева Л. О. Сучасні аспекти дослідження мас-медійного дискурсу : експресія – вплив – маніпуляція / Л. О. Кудрявцева, Л. П. Дядечко, О. М. Дорофєєва // Мовознавство. – 2005. – № 1. – С. 58–66.
8. Левин Р. В. Механизмы манипуляции. Защита от чужого влияния / Р. В. Левин. – К. : Диалектика, 2007. – 429 с.
9. Пелепейченко Л. М. Специфіка мовного впливу на читача в мас-медійному просторі військової та правоохоронної сфер України / Л. М. Пелепейченко, В. В. Посмітна // Філологічні науки : зб. наук. праць. – Суми : СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2008. – С. 104–112.
10. Почепцов Г. Г. Паблик рилейшнз, или Как успешно управлять общественным мнением / Г. Г. Почепцов. – М. : Центр, 2004. – 336 с.
11. Різун В. В. Теорія масової комунікації : [підруч. для студ. галузі 0303 «журналістика та інформація»] / В. В. Різун. – К. : ВЦ «Просвіта», 2008. – 260 с.
12. Седов К. Ф. О манипуляции и актуализации в речевом воздействии / К. Ф. Седов // Проблемы речевой коммуникации : межвуз. сб. науч. тр. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 2003. – Вып. 2. – С. 20–27.
13. Суггестивні технології маніпулятивного впливу : [навч. посіб.] / [В. М. Петрик, М. М. Присяжнюк, Л. Ф. Компанцева та ін.]; за заг. ред. Є. Д. Скулиша. – [2-ге вид.]. – К. : ЗАТ «ВПІОЛ», 2011. – 248 с.
14. Шиллер Г. Манипуляторы сознанием / Г. Шиллер. – М. : Мысль, 1980. – 326 с.

Стаття надійшла до редакції 31.08.2012 р.

ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНІ МОЖЛИВОСТІ ЕКСПРЕСИВНИХ ЗАСОБІВ В ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕКСТАХ

Хоменко Г. Є. Інтертекстуальні можливості експресивних засобів в інформаційних текстах.

У статті розглядається поняття інтертекстуальності в інформаційних текстах. З урахуванням структурного та семантичного аспектів здійснено аналіз експресивних мовних засобів, зокрема, алюзії та аплікації, які демонструють інтертекстуальні властивості.

Ключові слова: інформаційний текст, інтертекстуальність, стилістичні прийоми та фігури, експресивність, алюзія, аплікація.

Хоменко А. Е. Интертекстуальные возможности экспрессивных средств в информационных текстах.

В статье идет речь о понятии интертекстуальности в информационных текстах. С учетом структурного и семантического аспектов осуществлен анализ экспрессивных языковых средств, в частности, аллюзии и аппликации, которые демонстрируют интертекстуальные свойства.

Ключевые слова: информационный текст, интертекстуальность, стилистические приемы и фигуры, экспрессивность, аллюзия, аппликация.

Khomenko H. Intertextuality of possibility of expressive facilities in informative texts.

The article deals with the notion of intertextuality in information texts. The author analysis expressive language means, including allusions and applications that demonstrate the intertextual properties, taking into account the structural and semantic aspects.

Key words: information text, intertextuality, stylistic devices and figures, expressivity, allusions, applications.

Поняття інтертекстуальності є відносно новим явищем у царині вітчизняної та зарубіжної лінгвістики. Зміст, особливості функціонування цього терміна вивчали С. Авраменко, Т. Арнольд, Р. Барт, І. Льїн, Д. Кузьменко, Н. Кузьміна, В. Налімов, Г. Новікова, І. Рубцов. Мовне втілення інтертекстуальності розглядали О. Абрамова, І. Арнольд, Р. Богранд, І. Гальперін, Ю. Лотман, В. Лукін, Л. Омельченко, О. Потебня, А. Ткаченко, Я. Швець та інші лінгвісти. Варто зазначити, що проблема інтертекстуальності донині повністю не розв'язана. Ціла низка питань стосовно прояву інтертекстуальності в текстах різних стилів, мовних маркерів інтертекстуальності потребує подальшого

детального вивчення. Це зумовлює актуальність та перспективність досліджень у сфері тексту, зокрема інтертекстуальності.

Основи лінгвістичних досліджень інтертекстуальності закладені працями Ю. Крістєвої і Р. Барта (постструктуралістська школа) та М. Риффатера і Дж. Калера (семіотична школа) [8, с. 195].

На сьогодні існує безліч визначень поняття інтертекстуальності. Досить поширеною є думка про те, що кожний текст є інтертекстом. Цей постулат обстоюють Р. Барт, Ю. Крістєва, Ж. Деріда, Ю. Лотман та інші науковці [6, с. 105]. Тобто кожний текст не існує ізольовано в часі й просторі, він у будь-якому випадку містить у собі відгомін попередніх текстів, акумулює напрацювання попередніх поколінь.

О. Баженова трактує назване вище явище як текстову категорію, яка відображає співвіднесеність текстів, їх діалогічну взаємодію в процесі функціонування, що зумовлює нашарування змісту твору [6, с. 104]. Інтертекстуальність реалізується за допомогою цілої низки стилістичних засобів. Як слушно зауважує А. Ткаченко, є різні ступені залучення попередніх текстів до власного: парафраза, ремінісценція, образна аналогія, стилізація, травестія, пародіювання, запозичення, переробка, творчість за мотивами, наслідування, цитація, аплікація, трансплантація, колаж і т. ін. [7, с. 292].

Г. Новікова розглядає це явище як багатоаспектну психолінгвістичну категорію тексту, яка вказує на його комунікативні зв'язки з іншими текстами на змістовому, лексичному, синтаксичному та стилістичному рівнях і виражається за допомогою мовних маркерів – інтертекстом [4, с. 35]. Ми підтримуємо висловлену позицію науковця, оскільки не маємо сумніву в тому, що екстралінгвістичний аспект цієї категорії відіграє велику роль. Доцільність та ефективність уплетення до тканини текстів цих мовних засобів залежить від збалансованості прагматичних пресупозицій (оцінки знань, досвіду, фізіо- та психологічного стану тощо й адресата, й адресанта) [1, с. 110]. Якщо автор невдало застосує ті чи ті маркери, це зумовить нівелювання загального експресивного впливу висловлення, може призвести до труднощів інтерпретації цього тексту читачем, викривлень основного змісту.

Дослідник Д. Кузьменко називає інтертекстеми «проявами інтертекстуальності», які можуть бути навмисне застосованими автором або несвідомими [3, с. 349]. Ми розглянемо «свідомі» інтертекстеми, зокрема, алюзію та аплікацію.

Мета нашого дослідження полягає в з'ясуванні структурно-семантичних особливостей алюзії та аплікації в інформаційних текстах.

Частотністю вживання в інформаційних текстах характеризується алюзія. Алюзія (лат. *allusion* – жарт, натяк) – стилістичний прийом, пов'язаний із використанням у тексті фольклорного, літературного, історичного чи побутового факту, а також відомого афористичного вислову, крилатого слова, ідіоми [5, с. 13]. А. Ткаченко вважає алюзію загальним принципом змістової інтерпретації тексту, який постає на основі багатьох тропів, фігур, сюжетно-композиційних вирішень, контекстуальних та інтертекстуальних конотацій тощо [7, с. 288].

Джерельною базою створення цього прийому є прецедентний феномен. Виділяють такі етнічні прецедентні феномени: прецедентний текст, прецедентний вислів, прецедентна комунікативно-прагматична ситуація та прецедентне ім'я [2, с. 51]. Відповідно, ці компоненти алюзійної сполуки виражаються цілим реченням, словосполученням або словом.

Для цього засобу експресивізації мовлення характерні двовимірність, можливість одночасного існування минулого та теперішнього, їх тісне органічне переплетення й породження нової реальності, нового смислу, економність мовних засобів, образність, асоціативність, ефектність. Алюзії сприяють кращому запам'ятовуванню інформації, змушують читача замислитися, проаналізувати висловлення, звертаючись до свого життєвого та культурного досвіду. Алюзійні конструкції дозволяють «подивитися на проблему з іншого боку».

Наприклад: *Думкою багатіти* (УТ, 2012, № 14, с. 8). Речення є алюзією до загальновідомого фразеологізму *Дурень думкою багатіє*. Автор послуговується цим висловом як заголовком до статті, що сприяє точнішому декодуванню подальшого тексту. Алюзія має іронічне семантичне наповнення. У прикладі *В гарячій царині Гефеста* (ЧГ, 2012, № 68, с. 22) алюзія теж має форму заголовка. Автор натякає на античного бога вогню Гефеста, покровителя та знавця ковальської справи, проводить паралелі між цим міфічним героєм та головним персонажем своєї статті, підкреслюючи його вправність, обізнаність, високий професіоналізм, креативність та працелюбність. Журналіст «романтизує» доволі буденну та важку професію коваля, викликає в читачів повагу до цього виду діяльності.

Назва статті: *Синдром Балаганова* (УТ, 2012, № 14, с. 62) виступає алюзією до літературного та кінематографічного творів

«Золоте теля», які набули статусу прецедентності. Автор вдало доповнює цей стилістичний прийом ще кількома згадками про цей прецедентний текст: *Ось і виходить, що діями наших державних мужів керує не розум, а підсвідомість. Точно як у Шури Балаганова. З однією відмінністю – бортмеханіка «АнтилопиГну» одразу схопили за руку і потягли до міліції* (УТ, 2012, № 14, с. 62). Експресивний потенціал наведеного засобу інтенсифікує вживання автором слова «синдром», який, зазвичай, використовується в медичній практиці та позначає хворобу чи її симптоми.

У прикладі *Бджоли не гудуть* (УТ, 2012, № 14, с. 80), який виноситься автором у заголовок статті, теж має місце алюзія – натяк на гумористично-сатиричну українську пісню *«Мертві бджоли не гудуть»*, що змальовує швидкоплинність людського буття. Цей експресивний засіб має форму усіченої назви пісні. Згаданий вислів розшифровується читачем як натяк на згаданий вище музичний твір та як констатація факту (*Узимку 2006 року американські пасічники помітили щось незвичне: багато бджолосімей гинули без усіякої видимої причини*) (УТ, 2012, № 14, с. 80).

У висловленні *Дехто зміщує традиції, створює «слов'янські» мантри. Деякі ж замість «просвітлення» отримують «затемнення» свідомості – іноді в буквальному сенсі* (УТ, 2012, № 14, с. 82) присутній натяк (алюзія) на термін *просвітлення*, який існує в площині перетину релігії, літератури, культури, філософії та інших галузей. Уважаємо його збірним поняттям, символом.

Речення *6 червня українське суспільство виановувало журналістів – маститих редакторів, знаних фотокореспондентів і молодих допитливих репортерів – обдарованих трудівників медійного фронту, які забезпечують безперебійний ритм інформаційного конвеєра, наперебій доносячи читачеві та глядачеві свіжі новини* (ЧГ, 2012, № 43, с. 2) теж містить алюзію. Слово *фронт* за Словником української мови за редакцією І. Білодіда позначає: 1) у шикуванні військ – лицева сторона; 2) у бойовому порядку – сторона військової частини, підрозділу, обернена до ворога, а також територія, зайнята такою частиною, підрозділом; 3) найбільше військове з'єднання, що діє під час війни під командуванням одного воєначальника; 4) місце, район, де відбуваються воєнні дії і розташовані діючі війська під час війни. Автор порівнює журналістів з військовими, акцентує увагу читача на тому, що робота працівників масмедіа дуже важка, ці люди завжди «під прицілом».

Спостерігаємо в інформаційних текстах велику кількість аплікованих конструкцій, зокрема: *Експерти називають шість **больових точок** планети, які можуть призвести до незворотних катастрофічних наслідків: танення арктичних льодовиків, вирубування лісів Амазонії, збільшення пустелі Сахара, Південна Азія (регіони, вразливі до мусонів), зміна напрямку Гольфстриму та поклади метану у Світовому океані* (УТ, 2012, № 14, с. 5). Наведений приклад ілюструє трансформацію штапму *больові точки*, який стосується вразливих місць людини в прямому й непрямому значеннях. Автор проводить паралелі між образом людини та планети. Словосполучення *больові точки планети* стає смисловим центром речення, сприяє активізації уваги реципієнта.

У прикладах: *Саме цей епізод здався нам, коли почули про підручники за 647 грн., які **Міністерство торгівлі освітою** купило у видавців* (УТ, 2012, № 14, с. 62); *І, здавалося б, гріх руки поганити об таку суму, тим більше що скандал можна було легко передбачити, враховуючи одіозність **міністра торгівлі освітою**, резонансність теми тендерних закупівель та спорідненість авторки підручника з віцепрем'єром* (УТ, 2012, № 14, с. 62) простежуємо ефектне аплікування словосполучень *Міністерство освіти* та *Міністр освіти*. Журналіст змінює сталі вислови, приєднуючи слово *торгівля*, яке повністю трансформує семантику цього мовного засобу задля підкреслення свого зневажливого ставлення до змальованого явища.

У наступному тексті: *Насправді хочу рухатись у бік психоделічного та більш важкого року, власне кажучи, вже рухаюсь. Щось таке доросло-магнетичне, **Led Zeppelin та The Doors в одному флаконі**, українсько-англомовне* (УТ, 2012, № 14, с. 72) теж натрапляємо на апліковану конструкцію. Вона ілюструє «динамічний» штапм мовлення, що не часто спостерігається в текстах. Рема (*в одному флаконі*) залишається незмінною, а тема трансформується залежно від комунікативних намірів журналіста. В аналізованому прикладі автор апелює до загальновідомих рок-груп задля конкретизації основної думки висловлювання.

Речення *І робить це в такому іронічному тоні та в нестандартному для сучасного кондового й тупуватого російського кіно ракурсі, що відразу перетворюється на білу ворону, вигідно відрізняючись від жанрових **стандартів фастфуду** нашого прокату* (УТ, 2012, № 14, с. 74–75) теж демонструє вплетення вже застиглого,

сталого поняття (фастфуд, fast food), яке позначає неякісну, шкідливу для здоров'я їжу. Адресант позиціонує деякі жанрові принципи вітчизняного кінематографу як неякісні, графоманські, шкідливі для духовного здоров'я людини, підкреслює своє негативне ставлення до цього становища, засуджує його.

У прикладі *Часом починаю боятися, що так і життя може минути в марних очікуваннях змін. Хоча ми продовжуємо боротися силою слова і звуку з цим, і щось навіть виходить* (УТ, 2012, №14, с. 71) відбувається прирощення додаткового значення (вплив музики) до сталого виразу *сила слова*. У цьому випадку аплікація застосовується задля підкреслення впливу, ефектності, великої мотиваційної та сугестивної сили не тільки мови, а й музичних творів.

Аналізований вислів *Лише так можна створити конкурентне середовище іноземній музиці. Має бути також державне сприяння – надання залів для концертів національного музичного виробника* (УТ, 2012, № 14, с. 71) зображує аплікування прикметника *музичний* до загальноновживаних висловів *національний виробник, підтримуй вітчизняного виробника*, який звужує ці поняття, деталізує їх. Музику можна вважати і процесом, і продуктом. Автор радше сприймає її як готовий продукт (у системі відносин виробник – продукт).

Іноді аплікаційна конструкція формує заголовок статті: *За власним небажанням* (УТ, 2012, № 14, с. 82). Відбувається зміщення семантичного вектора речення на протилежний. Первинний вислів *за власним бажанням* стосується трудового кодексу України та окремої статті. Автор, змінюючи цей штамп, намагається підкреслити підступність та підлість керівництва редакції, антигуманне ставлення до працівників, делікатно спонукає читача до розуміння та співчуття головній героїні тексту (*Знайому звільнили з роботи. Штат скорочували, а вона «все одно вагітна»*) (УТ, 2012, № 14, с. 82).

Або: *Сергій Фома Фоменко про кийвську школу року, музичний експорт та Україну як село імені Лукашенка* (УТ, 2012, № 14, с. 70). Зазначений фрагмент інформаційного тексту теж характеризується наявністю аплікації в заголовку. *Музичний експорт* – зміна економічного терміна *експорт (товарів, послуг, ресурсів)* на культурологічний. Другий приклад демонструє зміну вислову село ім. (культурного діяча, історичної особи) за допомогою приживлення прецедентного імені *Лукашенко*, тим самим зумовлюючи інше трактування цього вислову.

Простежуємо намір автора зацікавити, викликати в читача почуття зневаги, обурення, роздратування. Використання в одному реченні одразу двох експресивних засобів мови сприяє швидкій активізації уваги, запам'ятовуванню та іншим мнемонічним процесам адресата, дозволяє йому одразу включитися в гру та сприйняти інформацію, спираючись і на суб'єктивне ставлення автора, побачити явище «його очима». Аплікація в цьому випадку дозволяє лаконічно та експресивно проанонсувати основні тематичні блоки подальшого тексту.

Отже, інтертекстуальність інформаційних текстів має потужне підґрунтя – пласт стилістичних прийомів та фігур. Активно вживаються в інформаційному стилі алюзії, аплікації. Ці експресивні засоби застосовуються задля пожвавлення інформаційного стилю, органічного вплетення історико-культурологічних згадок, натяків у канву сучасного медіатексту. Вони дозволяють оновити «затверділий» зміст вислову, надати йому двовимірності, багатозначності, допомагають влучно та глибоко висловити думку, застосовуючи мінімальну кількість мовних одиниць.

Література

1. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : [підруч. для студентів вищих навч. закладів] / Ф. С. Бацевич. – К. : ВЦ «Академія», 2004. – 344 с.
2. Блохина Н. Г. Современный русский язык. Текст. Стили речи. Культура речи : [учебн. пособ.] / Н. Г. Блохина. – Тамбов, 2010. – 191 с.
3. Кузьменко Д. Сучасні підходи до тлумачення поняття «інтертекстуальності» / Д. Кузьменко // Літературознавчі студії. Вип. 21, Ч. 1. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2008. – С. 347–351.
4. Новікова Н. Інтертекстуальність як об'єкт лінгвістичних досліджень / Н. Новікова // Вісник ЛНУ ім. Т. Шевченка (філол. науки). – Л. : ЛНУ ім. Т. Шевченка, 2010. – № 3. – С. 31–36.
5. Святовец В. Ф. Словник тропів і стилістичних фігур / В. Ф. Святовец. – К. : ВЦ «Академія», 2011. – 176 с.
6. Стилистический энциклопедический словарь русского языка / под. ред. М. Н. Кожинной. – [2-е изд., испр. и доп.]. – М. : Флинта : Наука, 2006. – 696 с.
7. Ткаченко А. О. Мистецтво слова : Вступ до літературознавства / А. О. Ткаченко. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2003. – 448 с.
8. Швець Я. Застосування термінів інтертекстуальність та інтертекст у сучасній комунікативній лінгвістиці / Я. Швець // Вісник нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології». – 2010. – № 675. – С. 195–197.

Список використаних джерел

УТ – Український тиждень, журнал, 2012 (м. Київ)
 ЧГ – Червоний гірник, газета, 2012 (м. Кривий Ріг)

Стаття надійшла до редакції 08.06.2012 р.

УДК 80(477.44)

С. В. Щербак, О. Б. Каневська

**ЛЕКСИКО-СТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКИХ
ДИТЯЧИХ ЛІЧИЛОК**

Щербак С. В., Каневська О. Б. Лексико-стилістичні особливості українських дитячих лічилок.

У статті в лексико-стилістичному аспекті проаналізовані українські народні лічилки, схарактеризовані жанрові, ритмомелодичні, лексико-стилістичні та граматичні їх особливості.

Ключові слова: усна народна творчість, лінгвостилістичний аналіз тексту, жанр, лічилки.

Щербак С. В., Каневская О. Б. Лексико-стилистические особенности украинских детских считалок.

В статье в лексико-стилистическом аспекте анализируются украинские народные считалки, охарактеризованы жанровые, ритмомелодические, лексико-стилистические и грамматические их особенности.

Ключевые слова: устное народное творчество, лингвостилистический анализ текста, жанр, считалки.

Cherbak S. V., Kanevska O. B. Lexico-stilistic particulars of childrens coutins.

The article deals with the analysis of Ukrainian folk counting-out rhymes with respect to their linguostylistic aspect. The author characterizes their genre, rhythmic, metrical, lexical, stylistic and grammatical peculiarities.

Key words: folklore, linguostylistic analysis of a text, genre, counting-out rhymes.

Одним з найбагатших і найяскравіших надбань багатовікової традиційної духовної культури українців є їх усна народна творчість. У цьому переконується кожний, хто матиме змогу ближче пізнати українські народні лічилки в живому побутуванні, ознайомитися з наявними публікаціями.

До середини ХІХ ст. дитячий фольклор не виділявся в окрему групу усної народної творчості та спеціально не записувався. Тільки від другої половини ХІХ ст. і у ХХ ст., відколи зростає зацікавленість суспільства народним життям, починається збирання та з'являються публікації зразків усної дитячої словесності В. Анікіна, О. Афанасьєва, В. Василенка, В. Верховинця, Г. Виноградова, М. Вовчка, В. Даля, П. Іванова, С. Ісаєвича, О. Капіци, М. Лисенка, І. Манжури, М. Мельнікова, П. Шейна, П. Чубинського, Д. Яворницького та ін.

Наукова зацікавленість проблематикою дитячого фольклору також починається в середині XIX ст. й розвивається спершу на тлі таких відомих у фольклористиці напрямів, як міфологічний (В. Попов) і культурно-історичний (М. Костомаров), а П. Шейн уперше створює детальну класифікацію дитячого пісенного фольклору та виділяє в ньому деякі жанри (колисанки, примовки тощо). У XX ст. пошукову роботу одним із перших продовжив Г. Виноградов, який досить точно дав визначення дитячого фольклору та детально проаналізував його жанри (зокрема лічилки), простежив зв'язки дитячого фольклору із народним побутом.

Необхідно зауважити, що лічилки ще не були об'єктом лінгвостилістичного аналізу, завданням якого є виявлення власне мовних елементів (фонетичних, лексичних, словотвірних, морфологічних, синтаксичних), які складають підґрунтя естетичної специфіки художнього твору, в тому числі й такого, що належить до усної народної творчості.

Актуальність нашої статті полягає в науковій цікавості сучасного мовознавства, літературознавства та фольклористики до проявів національного менталітету в мові українських народних лічилок, відображенню в них фрагментів національного колориту.

Мета статті – проаналізувати українську народну дитячу лічилку в лексико-стилістичному аспекті.

Лічилка – це коротенька римовка, що сягає давнього народного побуту та ритуалів, коли вже існували певні системи лічби. Наприклад: *Павлику, равлику, / Вистав роги / На чотири стоги: / Тобі два, мені два – / Поділимось обидва* [4].

Лічилки є живим фольклорним жанром, вони передаються, передусім, усно, варіюються в колективній пам'яті народу, перш за все – дитячого співтовариства, на відміну від казок або скоромовок, які частіше за все стають відомими дітям через книжки або через розповіді дорослих.

Більшість фольклористів указує, що лічилка виникла в глибокій старовині як засіб розподілу на роботу, яка за тих часів була не тільки важкою, а й небезпечною для життя людини. Її використовували в реальному житті, тому лічилка є не самостійним літературним жанром, а прикладним, оскільки має практичне завдання: *Ходить*

*бусол по болоту / Кличе хлопців на роботу. / Хлопці кажуть – не хочу!
/ Бусол каже – заплачу!* [4].

Також є припущення, що лічилки походять від мисливського жеребкування, пов'язаного з ворожінням: «пощастить» або «не пощастить», з магічними заклинаннями, що мали принести удачу під час полювання. Тому лічилки за звуковою й синтаксичною структурою нерідко схожі до заклинань: *Сітка, вітка, / дуб, дубки – / поставали козаки, / Шабельками брязь – / вийди, князь. / Ігдики, цигдики, / цигдики де, / Абель, фабель, / дурмане, / Ікі, тікі, граматікі, / Оц, / клац, / заєць* [4]. Мотиви заклинань також знаходимо, наприклад, у такій лічилці: *Один, два, три, / Ти до мене не ходи, / Бо у мене чорний пес, / Як тя вкусить, то умреш* [2, с. 260].

У дитячих лічилках, на думку М. Лановик та З. Лановик [3, с. 608], у мовній палітрі простежуються відгомони обрядів ворожіння, а саме голкою: *Голочка, ниточка, / Стакан води, / Першим вийдеш, / Напевно, ти!* [2, с. 249] ; *Ниточка, голочка, / Синя соколочка, / Шука, карась, / А ти убирайсь* [2, с. 249].

Також, як указують фольклористи, у лічилках є відгомін обряду провіщення майбутнього: *Бігли коні під мостами / З золотими копитами. / Треба стати погадати, / Що тим коням їсти дати; Тут баба ворожила – / кусок сала / положила, / Тут воно є, / щастя моє* [2, с. 259] (варіант: *Бігли коні під мостами / З золотими копитами. / Дзень, брязь – вийшов князь!* [2, с. 256]; / *Тут циганка ворожила, / Шматок сала положила. / Ось воно є – щастя твоє!*) [4]. Згодом гра-лічба (або заклинання) втратила серйозність і стала веселими віршиками про торбу, чижика, котика, зайчика та ін. Наприклад: *Біг заєць по льоду, / Рвав траву-лободу. / Що набрав – / то й пучок, / Мій, мій сірячок* [4].

Найпоширеніший вид народної лічилки призначений безпосередньо для розрахунку гравців: *А між нами, хлопчиками, / Хтось не слухається мами. / Раз, два, три, / Це, напевне, будеш ти* [2, с. 261]. Вона вчить дітей дотримуватися правил гри, тому що вибирає того, хто буде водити, справедливо, без обману: *Одинчики, / Драбинчики, / На кулики, / На мулики, / Доцичок, / До палок, / Мотовильце, / Вразок, / Цуцик білий, / Радивон, / Вийди вон* [2, с. 248]; *Одинчики, друганчики, / Поїхали по зайчики, / Задком, передком / На казенний двор. / Ти, казенна душа, / Одчиняй ворота. / Твій син Максим / Поламав аршин. / Шийшов, вийшов, / Пішов вон* [2, с. 245]; *Одян, другиян, / на чотири, локатян, /*

На п'ять, цур'я, / Поламав, Юр'я, / Катерина, качка, / Шавур, навур, / Шишов, вийшов, / вон пішов [2, с. 248].

До цього ж виду лічилок належать такі, де немає прямої словесної вказівки на те, хто водить або виходить після рахування, його заміною останнє виразне слово: *Остан, / Барабан, / Сімсот, груддя, / Паламар, / Суддя, / А ти кум, / А ти мум, / А ти нись – / Оступись* [2, с. 249]; *У зеленому садку / Сидить котик в холодку. / Лапкою чеше вус, / Язичком лиже пуз, / Хвостиком круть-верть, / Сіру мишку хан!* [2, с. 265].

Існує багато лічилок – «ігрових прелюдій» (за термінологією Г. Виноградова), де передбачається не просте однократне перерахування учасників гри з визначення того, хто буде водити, а своєрідна гра з участю всіх гравців (тих, кого рахують): – *Ласю-Парасю, / Де була? / – У лісі. / – Що їла? / – Горісі. / – Чим кусала? / – Зубами. / – Куди клала? / – До мами; Сидить зайчик під липкою, / Сіє муку калиткою. / Ведмідь каже – На хліб? / – На хліб? / Зайчик вушками – тріп, тріп; – Де стоїш? / – На камені. / – Що п'єш? / – Квас. / – А ну злови нас!* [4]. Правила гри в них різні, але вони надають можливість гравцям як би двічі випробувати долю.

Зрозуміло, що головним компонентом багатьох лічилок є числівник / числівники: *Раз, два, три, чотири, п'ять, / Стали в колі ми кружлять. / Покружляли, розійшлися, / Ні на кого не дивися* [2, с. 264]; *Раз, два, три, чотири, п'ять, / Вийшов зайчик погулять. / А піхота вибігає / Та й у зайчика стріляє. / Піх-пах, ой-ой-ой, / Умирає зайчик мой* [2, с. 258].

Уявлення про число, виникнувши ще в глибоку давнину з практичних потреб лічби, з найпростіших вимірювань, розвивалось у зв'язку з ускладненням господарської діяльності людини, її соціальних відносин, з потребами вимірювання відстаней, часу, ваги тощо. Власне, числа-символи в народних лічилках, існують відтоді, відколи склалися поняття про них. Дуже часто в лічилках використовуються числа першого десятка, а також число сто: *Раз і два – росла трава, / три, чотири – покосили, / п'ять – на сонечку сушили, / шість – в копичку поскладали, / сім – корівку годували, / вісім – молочко давала, / дев'ять – діток напувала, / десять – привела телятко, / починаймо все спочатку; Летів рій бджілок / зі ста*

лічилка. / Зійшлися діти, / давай лічити, / бо кожна бджілка, / немов лічилка: / кого укусить – / жмуриги мусить [4].

На думку вчених, найперші еталони рахунків були єдиними: одне Сонце, один Місяць, дві руки, дві ноги [1, с. 25–26]. Це яскраво відбивається й у лічилках: **Раз і два. / Раз і два. / В нас лічилка – лісова! / В лісі – дерево дулисте, / а в дулі живе сова, / що жовтаві очі має, / Спить – удень. Вночі – літає. / Добрий сну, сові приснисть! / Я – ховаюсь! Ти – жмуригсь!** [4].

З часом із множини стали виділяти ще одну, яка складалася з трьох елементів. Знаходимо лічбу до трьох і в лічилках: **Раз, два, три, / Йшов я й ти. / По горох – / Ми удвох. / Рви стручки / У мішки, / Занеси / Й поїси** [2, с. 264]; **Їхала карета, / дзвоном дзвонить. / Вийшла пані, / лічить коні: / раз, два, три, / Вийди ти** [2, с. 263].

Пізніше в обіг вводиться число чотири, яке спочатку позначало множину взагалі (згадаємо – *на всі чотири вітри, на всі чотири боки*). Рахують до чотирьох і в лічилках: **Раз, два, три, чотири, / Мене грамоті учили – / І читають, і пишуть, / І на конику скакають** [4]

Числівники в багатьох мовах указують, що в первісній людини пальці рук є переважним знаряддям лічби, тобто постійною незмінною низкою предметів-значків, з якими при рахуванні порівнюється будь-яка інша нова низка предметів. Кисть руки – п'ять (кулак – з давньослов'янської мови) – є синонімом і фактичною основою числівника «п'ять» у багатьох народів, у тому числі й в українському. Пальці для людини, яка ледь уміє рахувати, є безцінним арифметичним посібником. Їх дуже люблять маленькі діти, що яскраво відбивається в лічилках: **Раз, два, три, чотири, п'ять! / П'ятеро пташат летять! – / Перше, друге, третє... п'яте. / Йду четвертого шукати** [4].

У давнину, коли люди вірили у чарівну силу слова, створювалися таємні, умовні системи лічби, до кожного числівника додавали заперечну частку: *ні раз, ні два*. Лічильні слова могли замінюватися співзвуччями або абракадаброю, яку розуміли люди однієї групи, адже лічба повинна утаємничити від злих сил приготування до загальної справи, коли розподілялися ролі учасників. Відгомін цього знаходимо й у народних лічилках: **Інкі, пінкі / Ляда, мінкі, / Інкі, квас, / Бутер, вас, / Ти, зайчику, / Тікай в ліс** [2, с. 251]; **Аза, двазя, / Триза, риза, / Чопик, бучик, / Жута, рита, / Де вир, пастер, / Ф'ю** [2, с. 238]; **Уну, дуну, ре, / Квінтер, квантер, же, /**

Уну, дуну, раба, / Квінтер, квантер, жаба [2, с. 241]; *Ана, део, / Рікі-накі, / Турба-гурба, / Енде, шмакі, / Део-део-краснодео, / Бац!* [2, с. 242]. Ці «таємні» слова відкривають гру, яка є наслідуванням серйозним справам: полюванню, рибальству, хліборобству, військовій справі.

У лічилці іноді лічба перекручується: *Одинчики, первинчики, / По сороку струнок, / Струнка, лепьотка, / Такова соломка, / Тік, токовий!* [2, с. 250]; числівники надзвичайно змінюються, наприклад: *Одіян, / Двіян, / Тріян, / Четирен, / Платан, / Латане, / Сукман, / Дукман, / Деревій, / Декса, / Півень, / Олекса. / Де ж він дівся? / В землю зарився – / Годі ї шукать* [2, с. 235]; *Одіян, / Другиян, / Тройцан, / Царицан, / П'ятан, / Ладан, / Струкман, / Друкман, / Деревен, / Деку* [2, с. 235].

Світ чисел в українських народних лічилках, можливо, виконує символічну функцію, відображаючи світогляд древніх. Періодичність, повторюваність традиційних чисел у лічилках засвідчує те, що вони є закономірними компонентами їх сюжетів: *Раз, два – / дерева, / три, чотири – / вийшли звірі, / п'ять, шість – / падолист, / сім, вісім – / птахи в лісі, / дев'ять, десять – / це сунічки / підвели червоні личка* [4].

В українському фольклорі знаходимо багато безглузких лічилок з абсурдними сюжетом і звуко- та словосполученням: *Дузинь, дузинь, / передузинь; вийди кінь* [4]; *Ган, ган, / Сіла баба на баран, / Поїхала в гості, / Потрощила кості. / Дика качка, / Дикий льон, / Викинь свого / Пальця вон* [2, с. 247–248]. «Заумна» мова поєднується з «числівкою» та виникає лічилка з великою кількістю беззмістовних слів і без сюжету: *Раз, два, три, / Грав я й ти. / Соні, боні, тач, / Рифа, тифа, м'яч* [2, с. 259]. Сила «заумних лічилок» полягає в гіпотетичній дії замовляння.

Іноді заумні слова починають лічилку: *Ерлички, перлички, / Червоні гудзички, / На кого випаде, / Той буде жмурити* [4]. Це свідчить про підбір слів, які асоціюються у дитини з певними предметами.

У багатьох випадках незрозумілі слова повторюються в усьому тексті, створюючи загальний ритм лічби: *Еники, беники, / їли вареники, / Еники, беники, квас, / Вийшов старенький Тарас* [2, с. 252]; *Еники, беники, / їли вареники, / еники, беники, кльош, / вийшов жмуриться матрос* [2, с. 252]. Зазначимо, що деякі фольклористи, розглядаючи лічилку «Еники, беники», підкреслюють, що вона має своє джерело

запозичення – можливий текст середньовісньонімецької примовки, якою користувалися дорослі в популярній грі «в кості».

Існують тексти лічилок, які повністю складені із безглузких слів, які утворюють єдиний ритм: *Ата, бата, симен, цур, / Ізд, ізд, ми поїдем у тік ліз, у тік лізі лавка-чорна булавка, / Ми в тій лавці танцювали, / Всі каблукі поламали, / коржик, латка* [2, с. 250]; *Ене, бене, реч, / вінтер, вінтер, жеч, / ене, бене, раба, / вінтер, вінтер, жаба* [2, с. 241] (варіант – *Ене, бене, раба, / вінтер, вінтер, жаба, / ене, бене, грець, / Вінтер, вінтер, кець* [2, с. 241]); *Паня, цура, зака, зала, / Чорні бути вдарувала, / Гон, цур, каліцур, / На костечку, брук* [4]; *Ен, тен, ті, но, / Сава, рака, рі, но, / Сава, рака, іци, така, / Ох, вай, Бім, бом* [2, с. 243].

Поширені лічилки з відомим сюжетом (про яблуко або про торбу тощо); їх ще називають «немудрені віршики»: *Котилося яблочко, / в город, в огород... / Хто взяв яблучко? / Воевод, воевод. / Воеводава жона / Породила три сина – / Й попа й дяка, / Й сребрянника, / День, брязь, / Вийшов князь* [2, с. 255]; *Котилася торба / З великого горба. / А в тій торбі / Хліб-паляниця, / З ким хочеш, / з тим поділися* [2, с. 252] (варіанти: *Котилася торба / З великого горба. / А в тій торбі / Хліб-паляниця, / Кому доведеться, / Той буде жмуритися* [4]; *Котилася торба, / З великого горба. / На кого попаде, / Тому спати припаде* [2, с. 252]).

Деякі лічилки є переінакшеними повтореннями християнських молитов: *Отче наші, / батько ваш / кури крав, / у мішок клав* [4].

Необхідно підкреслити, що серед дитячих лічилок трапляються й запозичені. Крім названої лічилки «Еники, беники», поширення набула лічилка: *Раз, два, три, чотири, п'ять! / Вийшов зайчик погулять. / Як нам бути, що робити? / Треба зайчика зловити. / Будем знову рахувати: / Раз, два, три, чотири, п'ять. / Зараз я іду шукать!* [4], що має відоме літературне джерело – віршик для дітей Ф. Б. Міллера (1851 р.); порівняємо: *Раз-два-три-чептьре-пять, / Выйшел зайчик погулять; / Вдруг охотник прибегаает, / Из ружья в него стреляет... / Пиф-паф! ой-ой-ой! / Умирает зайчик мой* [4].

Більшість лічилок – це веселі віршики, які діти часто змішують зі скоромовками, утішками тощо: *Їхав лис через ліс, / поламав сто коліс, / Треба стати, погадати, / скільки йому грошей дати; Пішла пані до комори, / Взяла крейду і пацьори / І рахує: – Раз, два, три. / А хто засміється? А то ти!* [4].

Лексико-стилістичний аналіз текстів лічилок дозволяє констатувати, що використання тих або інших лексичних одиниць у

них залежить від епохи їх створення, а також від місця (місто, село) їх активного вживання. Так, у більш давніх за віком лічилках трапляються такі слова, як: *пін, дяк, князь, воєвода, мужик, цариця; куреник, дуга, калач, воли* тощо. Наприклад: *Лічімося, берімося, / Куди нам піти. / В щипці, липці, / Старому Петру Петровичу / Щебетовичу. / Хрусь, лусь, / Піна, дзвіна, / Лікоть, кокоть, / **Князь** [2, с. 247]; Дзінь, дзінь, передзінь, / Подрагулі, пома рулі. / А Іван-капітан, / Чим коні попутав? / Сріблом-злотм / попід котом. / Брязь! / **Золотий князь** [2, с. 248]; Іван-капітан, / Чим ти коні попутав? / Сріблом-злотом / Під копитом / ворожбитом / Дінь! / Брязь / Вийшов **перший руський князь** [2, с. 247]. У більш «молодих» – *перший клас, квартира, машина* та ін. Характерне використання розмовної (*пишик, круть-верть, друзяки, хтокало, якало*) й оцінної лексики (*молодець, прехороший, розпусняк*), слів зі зменшувально-пестливими суфіксами (*горобчик, травичка, квіточки, житечко, шабельки, стульчик, баульчик, колокольчик, корольчик, драбинчики, сивенький, чубчик, голубчик, любчик, старенький, баранець, бубинець*), складних слів із повторенням синонімічних або близьких основ (*істи-пити, сова-совонька, калина-малина, суниця-чорниця, сорока-ворона*), дієслівних вигуків (*туп, туп-туп, тріп-тріп, гоп-гоп, плиг-плиг*), звуконаслідувальних слів (*ду-ду-ду, дзень, бом, квок, цок-цок-цок*).*

Український національний колорит відбивається й у тематиці лічилок (*Тарарах, тарарах, / їде Хома на волах. / На яких? – На рябих. / – На чийх? – На Мартинових*) [4], й у використанні власних імен (*Тарас, Ганнуся, Парася*), найменувань жителів (*русини, подоляночка*), специфічних, властивих українському побуту слів (*вареник, книш, паляниця, постольці, пацьори*). Наприклад: *Йшла Маринка на стежинку, / загубила там корзинку. / А в корзинці **паляниця**, / хто її з'їв, тому жмуриється* [2, с. 263]; *Ані, бані, барабані, / Їхав мужик на **барані**. / Тпру, Тпру, не скачи, / Продавай **калачі**, / **Калачі** гарячі, / три копійки задачі* [2, с.267]; *Один бан, другий бан, / Сіла баба на **баран**, / поїхала в гості, / поламала кості. / Постой, бабо, не біги, / Подавай свої **пирого** / **З луком, з перцем / І з собачим серцем*** [2, с. 247].

У тематиці багатьох лічилок відображено риси сільського побуту, сільської праці: *Йшла собака через міст – / чотири лапи, / п'ятий хвіст. / Стоїть півень на току / у червонім чобітку / Будем півника просити: / ходи жито молотити* [4]; *На городі бараболя, / Кабаки, /*

Буряки, / Редька, морква, огірки, / Пастернак, / Повний мак. / А ми кошичка візьмем / Та повнінький наберем. / Хто піде, / Той візьме [2, с. 266].

Важливою складовою частиною художньо-образної структури лічилки є її символізм, перш за все, пов'язаний із небесними тілами й явищами: *Поколело, покотило, / По дорозі волочило, / Сонце, місяць і зірки, / На кілочку вийдеш ти; Летіла лелека, / Летіла здалека, / Та й сіла на хаті / Зірки рахувати. / Не їла, не спала, / Всю ніч рахувала, / А вдосвіта збилась, / Зоря покотилась, / Упала додолу / На піжмурці в колу [4]; Наша Таня уночі / Загубила три ключі. / Місяць бачив – недобачив, Ключ! [2, с. 263].*

Лічилки відрізняються одна від одної не лише сюжетом, але й персонажами. Проведений аналіз текстів дозволяє поділити всіх персонажів лічилок на такі тематичні групи:

ТГ₁ «люди»:

1) характеристика за статтю, віком, родинними відносинами: *хлопці, дівчатки, дівчаточка, дівка, баба, дід, діти, діточки, дітки-однолітки, малята, брат, мама;*

2) характеристика за міжособистісними стосунками: *друзьки, друзі;*

3) соціальним положенням: *князь, козак, цариця, мужик, пан, пані, господиня;*

4) характеристика за національністю, місцем проживання: *подоляночка, полька, циганка, русини;*

5) власні імена: *Сидір, Каленик, Павло, Петро, Павлик, Максим, Сава, Радивон, Марко, Мартин, Хома, Іван, Йван, Роман, Василь, Тарас, Гриць, Федір; Катерина, Парася, Марія, Марічка, Маринка, Тетянка, Федора, Ганнуся, Настя.*

ТГ₂ «звірі»:

1) загальна назва: *звірі;*

2) дикі: *засць, зайчики, ведмідь, лис, мишка, їжачок;*

3) свійські: *кіт, котик, кабанці, свині, воли, корівка, телятко, баран, коза, козенятко, цап, цапок, пес, собака, коник, коні;*

ТГ₃ «птахи»:

1) загальна назва: *птахи, пташата;*

2) дикі: *бусол, лелека, чижик, зозуля, зозулиця, сова, совонька-сова, крук, горобчики;*

3) свійські: *курочка, півник, гусаки, качка, качатко.*

ТГ₄ «земноводні, риби»:

1) земноводні: *жаба, жабенята*;

2) риби: *щука-риба*.

ТГ₅ «комахи»:

1) *метелик, павучок, бджілка, джміль, оса*.

ТГ₆ «рослини»:

1) загальна назва: *трава, травичка, квіточки*;

2) дикорослі: *дуб, верба, горіх, в'яз, лоза, падолист, тополя, калина, барбарис, сунічки, лобода, будяки*;

3) сільсько-господарчі: *жито, житечко, редька, морква, огірки, пастернак, мак, буряки, кабаки, бараболя, горох*.

Так, героями багатьох лічилок є звірі, як дикі (*засць, лис, ведмідь*), так і свійські (*кіт, свиня, корова, коза*), наприклад: *Бігла лялька по току / У червонім ковпаку. / Їла цукор і медок. / Вийшов / зайчик – корольок; Іде коза, брикає, / Бородою хитає. / А борідка хиталась, / За будяки чіплялась. / Копитами цок-цок-цок! / Вибігає і цапок. / Не коліться, будяки, / Бо потопчуть вас цапки. / Туп! [4]; Ішли свині по дубині, / А за ними кабанці. / Ас, бас, бері, біс, / Та за зайцем підеш в ліс [2, с. 267].*

Отже, лексико-стилістичною основою більшості лічилок є побутова, розмовна, оцінна лексика, слова з національним українським колоритом, безглузді та лічильні слова.

Лічилка призначена одночасно й для рахування, й для гри, саме тому вони закінчуються питаннями, завданнями, вказівками та іншими вимогами: *Тікав засць через міст. / Довгі вуха, куций хвіст, / А ти далі не тікай, / рахувати починай, / раз, два, три – вийди ти; Качка з річки йшла, / гурт качок вела: / це – качатко сиве, / це – як жовта слива, / це – бруденький квачик, / це – м'яченький м'ячик, / це – як вовни жменька, / це – кривеньке, / це – сніжок побіг... / Скільки ж їх усіх?; Йшла Маринка на стежинку, / Загубила там корзинку. / А в корзинці паляниця, / Хто її з'їв, тому жмуриється [4].*

Отже, для текстів лічилок характерні імперативні конструкції, використання дієслів у наказовому способі, вигуків, звертань: *Сидить дід на кілку, / Курить люльку табаку, / А бабуля-лебедуха / Незлюбила того духа, / Раз, два, три – жмури! [4]; Діти, діти, дівчора, / Всі виходьте із двора. / Хто не заховався, / кричіте «ура» [2, с. 263]; Біля двору – дві Федори, / біля танку – дві Тетянки, / а на лузі – дві*

Ганнусі, / біля річки – дві Марічки. / Ой, дівчаток тих багато! / Порахуймо їх, друзяки! [4].

Основна особливість лічилки – чіткий ритм, можливість кричати окремо всі слова: *Стільчик, бульчик, / Сам корольчик, / Серебряний колокольчик, / Дзень, брязь, / Вийде князь* [2, с. 248].

Чіткість ритму створюється, передусім, використанням у текстах чотирьохстопного («Раз, два, три, чотири / Мене грамоті учили...») або трьохстопного («Еники-беники») хорею, тобто ритмікою силаботонічного віршування; логічним наголосом на останньому слові лічилки, а також жестами та мімікою гравців.

Для жанру лічилки характерно варіювання слів, окремих частин, взаємодія різних лічильних сюжетів – фольклорних контамінацій. Наприклад, порівняємо: *Гулі-гулі – / Такі очі, як моргулі, / Чинки-чинки, / Такі очі, як мисчинки* (варіант: *починки*), */ Чата-чата, / Такі очі, як горцата* [4].

Значимо також, що лічилки існують як у скороченому вигляді, так і в більш довгому: *Мидір, Сидір і Каленик / Збудували тут куреник. / У куренику сидять, / По варенику їдять. / В нас вареників немає, / Хто жмуритись починає?* (скорочений варіант: *Сидір, Мидір та / Каленик / Та поставили куреник / У куренику сидять / По варенику їдять*; варіант початку лічилки: *Федір, Сидір і Каленик...*; контамінований варіант: *Іде коза рогата, / веде діток, кошлата. / А хто козу туркне, / того коза штурхне. / Федір, Сидір і Каленик / Збудували тут куреник. / У куренику сидять, / По варенику їдять. / В нас вареників немає, / Хто жмуритись починає?* [4]). І не завжди лічилки з продовженням є більш давніми за походженням, частіше вони є продуктом дитячої творчості сьогодення: *Бігла лялька / коло ковалька / в семи кожухах, / в трьох капелюхах, / в небо гляділа – / злетіти хотіло. / Раз, два, три, / чотири, п'ять – / п'ять горобчиків летять, / Раз, два, три, п'ять – / йду четвертого шукать* [4].

Отже, з лічилок може створюватися палімпсест із випадковими спорідненими зв'язками: *Павлику-равлику / вистав роги / на чотири стоги. / Тобі два, мені два – / поділимось обидва. / Джибанець, воронець, / а хто вийде – молодець. / Їхала карета, / Дзвоном дзвонить. / Вийшла пані, / Лічить коні: / Раз, два, три, вийди ти. / Якало, тикало, микало, викало, / Хтокало, шокало, кликало, кудикало. / Тобі жмуритись випало. / Ану рукою затулись, не дивись. / Ходить качка на гніздечко, / Золоті несе яєчка. / Скільки їх там, відгадай. / Раз, два, три – утікай. / Раз, два, три, чотири – / Вийшли звірі, / П'ять, шість – пада лист, / Сім, вісім – птахи*

в лісі, / Дев'ять, десять – полуниці: / Хто знайде – тому й жмурилося [4]. Явище палімпсесту підтверджує життєздатність цього фольклорного жанру, його постійний розвиток.

Аналіз українських народних лічилок показав, що зміст цих творів органічно пов'язаний з українською навколишньою природою, яка знайшла свій вираз не тільки в змісті, а й у поетиці твору. Пейзажі та побутові деталі часто вносяться в образи лічилок.

Лічилка як жанр дитячого фольклору та одна зі складових процесу гри придумана для дітей і самими дітьми з метою здійснення об'єктивної справедливості при розподілі ролей. Для композиції лічилки властиві такі форми: зачин, який виражається найчастіше в рахунку; процес, що починається фактично від самого зачину, тримається за нього і розвиває тему; вихід.

Лічилка – це не тільки «прелюдія гри», а й сама гра-імпровізація, яка в гарному виконанні дарує естетичну насолоду, є справжнім джерелом людської мудрості, виразником народного світогляду, скарбницею національної духовності. Без цих веселих і смішних віршів, без словесної гри, яка в них міститься, дитина ніколи не оволодіє своєю рідною мовою досконало, не зможе виразити будь-які думки, відчуття, переживання.

Отже українська народна лічилка була в минулому одним із основних показників виразу етнічної самосвідомості українців, відіграла винятково важливу роль в їх духовному житті. У наш час цей жанр продовжує жити, функціонувати в поєднанні з кращими надбаннями народнопоетичної традиції минулого з новими явищами, породженими життям, помислами, настроями, переживаннями, ідеалами й естетичними потребами сучасної дитини.

Література

1. Войнович В. Українська міфологія / В. Войнович. – К. : Либідь, 2002. – 664 с.
2. Дитячий фольклор / [Упоряд. і передм. Г. В. Довженок]. – К. : Дніпро, 1986. – 304 с.
3. Лановик М. Українська народна словесність: [посібник для студентів гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів] / М. Лановик, З. Лановик. – Львів: Літопис, 2000. – 614 с.
4. Українські народні лічилки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: uti-puti.com.ua
Стаття надійшла до редакції 22.06.2012 р.

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ФОНОЛОГІЇ В ПІДГОТОВЦІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ-СЛОВЕСНИКІВ

Бакум З. П. Історія української фонології в підготовці майбутніх учителів-словесників.

У статті проаналізовано становлення та розвиток української фонології, з'ясовано роль знань з історії мови для практичної роботи майбутніх учителів-словесників.

Ключові слова: фонологія, фонема, історія фонології, лінгвістична компетентність, класифікація фонем, фонетична система української мови.

Бакум З. П. История украинской фонологии в подготовке будущих учителей-словесников.

В статье проанализировано становление и развитие украинской фонологии, раскрыта роль знаний по истории языка в практической работе будущих учителей-словесников.

Ключевые слова: фонология, фонема, история фонологии, лингвистическая компетентность, классификация фонем, фонетическая система украинского языка.

Bakum Z. P. History of Ukrainian phonology in training future teachers of language and literature.

The history of Ukrainian phonology in training future teachers of language and literature. The article analyzes the formation and development of the Ukrainian phonology, defines the role of knowledge of the history of language for practical work of future teachers of language and literature.

Key words: phonology, phoneme, history of phonology, linguistic competence, classification of phonemes, phonetic system of the Ukrainian language.

У теорії та практиці викладання української мови виокремлюють мовну (лінгвістичну), мовленнєву, комунікативну, культурознавчу компетенції (О. Бистрова, А. Богуш, Н. Гез, О. Горошкіна, М. Пентилюк, Г. Шелехова), що сприяє більш точному, повному і водночас конкретному визначенню мети викладання мови, моделюванню певного заняття, розробленню критеріїв та рівнів засвоєння матеріалу, оволодінню мовою, визначенню змісту предмета.

У процесі розвитку лінгвістичної компетентності майбутнього словесника вагоме місце посідає знання про фонетичну систему української мови: система знань про лінійний та нелінійний рівні фонетики (засвоєння лінгвістичних понять: звук, фонема, класифікація

звуків української мови, історичні чергування, складоподіл, фонетична та фонематична транскрипція, інтонація й ін.). Отже, ознайомлення студентів-філологів з історією української фонології – необхідна умова формування лінгвістичної компетентності майбутнього вчителя української мови.

В Україні зародження фонології пов'язане з іменами О. Курило, О. Синявського, Є. Тимченка. У подальшому фонологічні ідеї української мови розвивали П. Коструба, Л. Прокопова, Н. Тоцька та ін.

У 1917 році Є. Тимченко опублікував «Українську граматику», де подано визначення ключових понять фонетики у психологічному аспекті. Фонетика (звучня) є, відповідно до визначення вченого, наукою про форми звука. «Формою звука зветься слухове враження незалежно від значення звука» [8, с. 5]. Звуком Є. Тимченко називає «слухове враження, що сприймаємо вухом з повітряного оточення; воно може тільки тоді постати, коли повітряне оточення буде вправлене в дрижачий рух, і дрижання повітря, передаючись барабанній перепонці нашого вуха, передається слуховому нервові» [9, с. 36]. Термін «фонема» вчений спочатку вживав у значенні «звук людської мови» [9, с. 36]: «з фізіологічного становища шелестів звук є фонема, що постає, коли струмінь повітря більш або менш затримується в голосовім проводі або зближенням до себе мовних органів мовних, або моментовим замкненням, що зразу переймається» [9, с. 46]. Згодом він конкретизував поняття, назвавши фонему «звуковим типом, що об'єднує в собі групу діалектних варіантів, так до себе близьких передісторично, що ми можемо на них дивитися як на розмірну одність і відзначати окремим знаком» [9, с. 93].

У «Курсі історії українського язика» Є. Тимченко запропонував психологічне пояснення причин виникнення відтінків вимови, детально описавши процеси асиміляції, дисиміляції та інші звукові зміни, здійснив аналіз фонологічної системи української мови на різних етапах розвитку, з'ясував ряд історичних звукових змін української мови.

О. Синявський вживає термін «фонема» у значенні, яке найбільше перегукується з тлумаченням Л. Щерби: «Фонема – це не просто звук людської мови, що їх у кожній мові безліч, а такий звук, краще сказати – звуковий тип, звукова одиниця, мінімальний урізок звукового процесу – що здатний вносити диференціацію в значення

слів» [5, с. 6]. Кількість таких елементів, за словами О. Синявського, обмежена: «За певним звуком в окремому слові визнається значення фонему, якщо в мові існує інше слово з іншою фонемою на її місці і спільною рештою «фонем» [5, с. 7].

На думку О. Синявського, поняття «фонема» дещо ширше від поняття «звук», іноді вужче. Так, окремими фонемами можна вважати і такі «звуки, що при фізіологічній класифікації звуків мови не мають самостійного значення» [5, с. 8], наприклад, наголошені й ненаголошені голосні. Однак є і такі звуки, які виділяються в мові та відрізняються від інших звуків, проте це відтінки фонем, а не самі фонему, оскільки вони не диференціюють значення слова, «нефонематичного значення в українській мові білабіальне та лабіадентальне [β], це тільки відтінки однієї фонему» [5, с. 8].

Науковцем встановлено, що в українській мові нараховується 102 фонему (90 приголосних та 12 голосних), які мають різні характеристики, як щодо артикуляційно-акустичної відокремленості й самостійності, так і щодо їхньої уживаності. З погляду артикуляційно-акустичної самостійності всі ці фонему О. Синявський поділяє на чотири групи: 1) найбільш самостійні фонему – усі основні глухі, сонорні та /й/; 2) дзвінки фонему, які відрізняються від глухих участю голосу в процесі творення; 3) м'які приголосні, які є ще більшою мірою несамостійними, похідними; 4) довгі приголосні – найменш самостійні фонему, відрізняються від усіх попередніх за кількісною ознакою [5, с. 15].

О. Синявський уперше в українському мовознавстві створив розгалужену класифікацію системи фонем української літературної мови на ґрунті акустичного, артикуляційного та семантичного критеріїв, а також критерію частотності вживання фонем.

Концепція О. Синявського, запропонована у «Спробі звукової характеристики літературної української мови», була поштовхом до різноманітних дискусій поміж українських мовознавців. Першим відгуком стала публікація О. Курило «До поняття фонему» (1930 р.). На відміну від звука, який є явищем акустичним і фізіологічним, «фонему як суцільно узагальнене явище, соціальне явище є найпростішим елементом комунікації в мовному колективі» [2, с. 24–25]. Кожна фонему, з погляду О. Курило, є звуковий тип, наявний у мовній свідомості, але не кожний звук чи група звуків, зафіксовані в мовній свідомості, є фонему [2, с. 221].

За визначенням О. Курило, звук мовлення є акустичним вираженням «від суми всіх фізіологічних моментів, задіяних у творенні звука, і ми розрізняємо наголошені й ненаголошені звуки, довгі і короткі звуки» [2, с. 224].

Фонема в інтерпретації вченої є найкоротшим відтинком мови, звуковим типом, що існує в мовній свідомості членів певної мовної групи і може диференціювати слова. Наукова вартість фонем полягає в її належності до системи фонем. Характерною ознакою системи фонем є взаємовідношення між фонемами, з'ясування цих протиставлень є обов'язковим елементом встановлення системи фонем певної мови. О. Курило створила модель опису системи фонем української мови завдяки поєднанню психофонетики та елементів структурної лінгвістики.

Новим етапом у розвитку теорії фонем в Україні вважається праця М. Наконечного «Фонетика», яка є складовою «Курсу сучасної української літературної мови» за редакцією Л. Булаховського (1951 р.). М. Наконечний здійснив усебічний аналіз звукової системи української літературної мови. Фонема визначається науковцем як «найменша звукова одиниця, що відрізняє одне від одного слова тієї самої мови, подібні звучанням» [3, с. 128], використовується в мові для диференціації значень слів і форм. Конкретним проявом фонем в потоці мовлення, на думку М. Наконечного, є її численні варіанти, або відтинки, характер і тривалість їх залежать від умов, у яких вони перебувають [3, с. 134]. За підрахунками М. Наконечного, фонетична система української літературної мови складається з 6 голосних та 44 приголосних фонем.

У 1963 р. П. Коструба опублікував «Фонетику сучасної української мови», визначивши фонему «як найменшу одиницю звукової системи певної мови, що служить як матеріал для побудови і як засіб для розпізнавання і розрізювання значущих одиниць певної мови – слів та морфем» [1, с. 24]. Окремий мовний звук є фонемою, якщо він має такі ознаки: 1) здатність протиставлятися іншим звукам у рядах або парах слів, щоб із заміною однієї фонемі іншою змінювалося значення слова; 2) незалежність від фонетичного оточення, від сусідніх звуків; 3) незалежність від позиції у слові, тобто здатність виступати в усіх позиціях (на початку й у кінці слів, між голосними, перед і після інших приголосних [1, с. 79].

П. Коструба відзначив, що «усі звукові реалізації певної фонемі, її головний вияв, основні й додаткові варіанти утворюють «звукове поле» [6, с. 222] цієї фонемі. У функційній концепції П. Коструби фонема розглядається як одиниця фонологічної системи мови, як абстракція, наукове узагальнення, необхідне для з'ясування ролі звука і його функції в системі мови.

У 1973 р. опубліковано дослідження Н. Тоцької «Голосні фонемі української літературної мови», у якому було розглянуто «принципи і членування мовного потоку на окремі звуки, і встановлення системи фонем взагалі і системи голосних української літературної мови зокрема» [10, с. 128], подано ґрунтовний опис системи фонем української літературної мови в експериментально-фонетичному та фонологічному аспектах.

Згодом теорія фонемі Н. Тоцькою розглядалася у працях: «Сучасна українська літературна мова. Фонетика. Графіка. Орфоепія. Орфографія» (1981 р.), У розділі «Фонетика і фонологія», «Сучасна українська літературна мова» за ред. А. Грищенка (1997 р.; 2002 р.). Відповідно до концепції Н. Тоцької фонема є найменшою мовною одиницею, потенційно пов'язаною зі значенням, яку можна виділити з потоку мовлення завдяки тому, що мова за своєю природою є членоподільною. Окрім того, фонема є абстрактним поняттям фонетики; це звукова одиниця, яка представляє «певне узагальнення цілком визначених для даної мови, але неоднакових з артикуляторно-акустичного погляду, хоч і об'єднаних єдиною функцією звучань» [10, с. 47].

На думку Н. Тоцької, найбільше значення для теорії фонемі загальною, а також для вивчення матеріального наповнення кожної фонемі мають закономірні, обов'язкові видозміни фонем [10, с. 48], які виникають унаслідок того, що фонема під час реалізації в мовленні може потрапляти в різні фонетичні умови. Кожна фонема є узагальненням властивих саме цій фонемі звучань (алофонів). Усі алофони об'єднуються в певну невелику кількість фонем (дослідниця виділяє в українській мові 6 голосних і 32 приголосні фонемі).

Між фонемі та алофонами наявна певна єдність загального і конкретного: кожна фонема – це загальне, яке конкретно представлене у своїх алофонах. З іншого боку – алофон є лише частковим проявом фонемі. Фонема не залежить від фонетичного контексту, алофони ж

залежать від конкретного фонетичного оточення і перебувають у дистрибутивних відношеннях.

У вченні Н. Тоцької фонема – сукупність артикуляторно-акустичних ознак, що можуть бути диференційними та недиференційними. Для виконання диференційної, ідентифікаційної та конститутивної функцій суттєвими є і диференційні і недиференційні ознаки. Конститутивна та ідентифікаційна функції служать для створення звукових оболонок знаків для розпізнавання знаків (морфем, слів). Фонологічну систему української мови необхідно визначати на основі можливих протиставлень за диференційними акустично-артикуляторними ознаками [10, с. 66]. При поясненні проблеми виокремлення фонему науковець спирається і на психологічний критерій.

Н. Тоцька розмістила фонему у схемі мовного знака як той компонент, що утворює позначення і тому забезпечує процес комунікації. У концепції науковця система фонем формується на основі смислових асоціацій і встановлюється через парадигматичні ідентифікації, після чого відбувається семантична ідентифікація.

Буття фонему стає реальним саме внаслідок можливості пов'язуватися зі значенням, тому «звук вичленовується в самостійну одиницю перш за все тоді, коли він безпосередньо служить звуковою оболонкою якогось знака» [10, с. 32], а фонема потрібна в мові для розпізнавання відповідного знака.

Учителеві-словеснику важливо усвідомити три основні функції фонем: **конститутивну** (виступає як одиниця мови, що входить до складу морфему, слова); **розрізнявальну**, або **сигніфікативну**, (здійснюється через використання у словах різних звукових одиниць (*будинок – радість*), неоднакова їх кількість (*чин – почин*), тим самим створюється різна звукова оболонка слів, завдяки якій передається різний зміст); **розпізнавальну** (**перцептивну**), або **ототожнювальну**, (вичленовуючись із мовного потоку, дає змогу мовцеві розпізнавати і розрізняти окремі морфему та слова, що забезпечує можливість мовлення [11, с. 699].

Учням названі функції можна подати так: перша – творення морфем і цілих слів (*рік, річний, шкільний*); друга – розрізнення слів (вона вважається основною: *лють – ллють*; тут важливо наголосити на тому, що в українській мові в першому слові маємо одну фонему

/л'/, а в другому – дві /л' л'/, кількість звуків у цій парі слів однакова, щоправда з різною довготою); третя функція полягає у виокремленні в мовленнєвому потоці звукових комплексів, співвідносних із предметами, явищами, поняттями, завдяки чому уможливується спілкування.

У навчанні мови виникають неабиякі труднощі під час розв'язання низки практичних завдань, коли доводиться торкатися питання реалізації фонем в її варіантах. Значною мірою це стосується вправ з орфоєпії, транскрибування, елементи якого введені до шкільного курсу, часткового фонетичного розбору. Наприклад, учні довідуються, що /e/ в ненаголошеній позиції вимовляється з наближенням до [u]; буквосполучення *-ться* позначає у вимові [ц:'a]; *-шся* – [с:'a].

Без застосування терміна «фонема» відбувається засвоєння учнями орфографічних правил, які ґрунтуються на фонологічному принципі. У його основу покладено вимогу: буквами відтворювати не звуки, а фонем, представлені в мовленнєвому потоці низкою звуків, що чергуються в різних позиціях. Наприклад: [в'есни] – [в'є"сна].

Підтримуємо думку про неправомірне введення до змісту мовної освіти таких відомостей, які не сприяють кращому усвідомленню учнями звукової системи української мови. Це стосується передовсім непослідовного висвітлення в підручниках поділу приголосних звуків на тверді й м'які. Так, у всіх книжках подано тверді приголосні звуки: [б], [п], [м], [в], [ф], [ж], [ч], [ш], [д^ж], [г], [к], [х], [з], які, як написано, «не мають м'яких пар». Більше того, називання їх супроводжується уточненням: «М'якими ці приголосні в українській мові ніколи не бувають». Далі йдеться в тих же підручниках: «вони (тверді приголосні) пом'якшуються перед і» перед приголосним переднього ряду високого піднесення [i] пом'якшуються всі приголосні звуки, у тому числі й подані вище. Наприклад: [б'іле], [п'іве"н], [ф'ін'іш], [ж'інка] та ін. Звідси, тверді приголосні звуки в певних позиціях пом'якшуються, отже, можуть протиставлятися твердим, як їхні м'які пари. У такому разі автори не уникають суперечності, бо спростовується твердження про те, що названі звуки «не мають м'яких пар» і «м'якими не бувають».

Стає зрозуміло, переконання в авторів шкільних підручників про відсутність м'яких пар у твердих звуків запозичене з фонології. За її законами в українській літературній мові визнаються лише твердим:

губні /б/, /п/, /м/, /в/, /ф/, шиплячі /ж/, /ч/, /ш/, /дж /, задньоязикові /г/, /к/, /х/ і глоткова /г/ фонемі.

Наявність або відсутність будь-якої фонемі визначають за незалежною (сильною) позицією звука. Для приголосних – це насамперед їхнє місце в кінці слова (є й інші незалежні позиції). Учням необхідно пояснити, що статус фонем встановлюється за фонематичним протиставленням (опозицією): є опозиція звуків в одній і тій самій фонетичній позиції – протиставлені звуки визнаються як окремі фонемі, немає опозиції – фонемами вважаються тільки наявні звукові одиниці. Так, опозиція [син] – [син'] дозволила виділити окремі фонемі /н/ і /н'/. Відсутність протиставлення за твердістю-м'якістю в кінці слова, наприклад, [б], змушує фіксувати лише тверду фонему /б/. Таким же чином обґрунтовується наявність в українській мові інших твердих фонем.

Однак усі тверді фонемі, як засвідчують подані вище приклади, реалізуються у звуковому варіанті, коли вони стоять перед [і]. Пом'якшення перед [і], з погляду Н. Тоцької, «дає підставу вважати їх комбінаторними алофонами відповідних твердих приголосних», «усі ці приголосні можуть виступати також перед голосними заднього ряду, здебільшого в запозичених словах» [7, с. 37]. Наприклад, [б'урб].

Отже, можна констатувати, що вчення про історію української фонології дає змогу отримати уявлення не лише про особливості звукової системи української мови, що характеризується музичальністю, гармонійним звучанням, багатством звуків та їх сполучень, а й зрозуміти, як цілі класи звуків уступають у чіткі, послідовні відношення (якщо кількість вимовлюваних звуків безмежна, то кількість фонем у кожній мові можна точно підрахувати, як і кількість букв в алфавіті), засвоїти закономірну стрункність мовної системи. Окрім того, заняття фонологією уможливають усвідомлене формування орфоепічних умінь, навчають поцінювати українську систему письма, що забезпечує належний рівень правописної грамотності.

Література

1. Коструба П. П. Фонетика сучасної української літературної мови / Петро Петрович Коструба. – Ч. I. – Львів : Вид-во Львівськ. ун-ту, 1963. – 100 с.
2. Курило О. До поняття «фонема» / О. Курило // Зб. секції граматики української мови. – Кн. 1. – К., 1930. – С. 217–234.
3. Наконечний М. Ф. Фонетика / Микола Федорович Наконечний // Курс сучасної

української літературної мови : посіб. для філол. фак-тів ун-тів і фак-тів мови і літ-ри пед. ін-тів / за ред. Л. А. Булаховського. – Т. I. – К. : Радянська школа, 1951. – С. 126–287.

4. Сильченкова Л. С. Формирование фонематического слуха / Л. С. Сильченкова // Начальная школа. – 2005. – № 1. – С. 117–119.

5. Синявський О. Спроба звукової характеристики літературної української мови / О. Синявський // Наукові записки Харківської науково-дослідної кафедри мовознавства. – Х. : ДВУ, 1929. – № 2. – С. 5–33.

6. Сучасна українська літературна мова : Вступ. Фонетика / за заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1969. – 436 с.

7. Сучасна українська літературна мова : [підручник] / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін. ; за ред. А. П. Грищенка. – [3-є вид., доп.]. – К. : Вища школа, 2002. – 439 с.

8. Тимченко Є. Курс історії українського язика : Вступ і фонетика / Євген Костянтинович Тимченко. – К. : ДВУ, 1927. – 172 с.

9. Тимченко Є. Українська граMATика / Євген Костянтинович Тимченко. – К. : Час, 1917. – 168 с.

10. Тоцька Н. І. Голосні фонеми української літературної мови / Ніна Іванівна Тоцька. – К. : Вид-во Київськ. ун-ту, 1973. – 193 с.

11. Українська мова : енциклопедія / В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін. – К. : Українська енциклопедія, 2000. – 752 с.

Стаття надійшла до редакції 10.08.2012 р.

УДК 811.124'02

О. Ю. Балалаєва

ЛАТИНА І МОВИ ДЛЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЦІЛЕЙ: PRO ET CONTRA

Балалаєва О. Ю. Латина і мови для спеціальних цілей: pro et contra.

Стаття присвячена проблемі професійно орієнтованого навчання латини в немовних ВНЗ. Автор у полемічному ключі розглядає спроби механічного переносу концепції «мови для спеціальних цілей» на ґрунт навчання латини майбутніх фахівців медичного профілю, велику увагу приділяє термінологічним нюансам.

Ключові слова: професійна лінгводидактика, мова для спеціальних цілей, латинська мова.

Балалаєва Е. Ю. Латынь и языки для специальных целей: pro et contra.

Статья посвящена проблеме профессионально ориентированного обучения латыни в неязыковых вузах. Автор в полемическом ключе рассматривает попытки механического переноса концепции «языка для специальных целей» на ґрунт обучения латыни будущих специалистов медицинского профиля, большое внимание уделяет терминологическим нюансам.

Ключевые слова: профессиональная лингводидактика, язык для специальных целей, латинский язык.

Balalaeva O. Latin and Languages for special purposes: pro et contra.

The article deals with a problem of professionally oriented teaching Latin in non-linguistic universities. The author in a polemical manner considers attempt to transfer the concept of "Language for special purposes" on the ground of teaching Latin for medics, pays great attention to the nuances of terminology.

Key words: professional linguodidactics, language for special purposes, Latin.

Імпульсом для виокремлення професійної лінгводидактики вважають концепцію «Англійська для спеціальних цілей» (*English for specific purposes*) А. Вотерса і Т. Хатчинса, в який декларується підхід, центрований на вченні (*A learning centered approach*).

Подальшого розвитку концепція «Мова для спеціальних цілей» набула у працях А. Н. Васильєва, Н. Б. Гвішніані, Т. П. Добросклонської, О. О. Зяблової, А. І. Комарової, О. С. Кубрякової, В. М. Лейчика, А. П. Міньяр-Белоручевої, А. Л. Назаренко, В. Ф. Новодранової, П. Стрвенса, П. В. Сисоєва, О. В. Суперанської, С. Г. Тер-Мінасової та ін.

О. С. Кубрякова у передмові до монографії В. Ф. Новодранової зазначає, що без навчання LSP – мови для спеціальних (професійних) цілей не мислиться сучасна освіта і навіть методика міжкультурного спілкування [11, с. 8].

Термін «мова для спеціальних цілей» є дослівним перекладом англійського *Language for specific / special purposes*, аббревіатура якого LSP посідає домінуючі позиції не тільки в англійській літературі, але і в багатьох інших розвинених мовах [1, с. 16]. Вкажемо лише деякі національні еквіваленти, які вживають нарівні з англійською аббревіацією LSP: у німецькомовних країнах – це *Fachsprache*; у франкомовних країнах – це французька певної науки або області діяльності, наприклад, *France medicale* або *France chemie* [1]; у російській мові – *подъязык* (В. Ф. Новодранова, М. І. Волович, К. Ю. Симонова, Г. В. Хасаншина, А. І. Глазиріна); *специальный язык, язык для специальных целей, ЯСЦ* (В. М. Лейчик, Н. В. Соболев). Науковці зазначають також, що терміни «языки для специальных целей» і «специальные языки» в російській мові вживаються тільки для позначення певної сукупності мовних явищ. При номінації конкретних мов компонент «специальный» втрачається: прийнято говорити про *язык физики, язык лингвистики*, а не про *специальный язык физики, специальный язык лингвистики* [10].

Вітчизняні дослідники вживають релевантними поняттю LSP терміни «субмова» (М. Б. Вербенец, О. Я. Андріянова), «підмова»

(Н. В. Орлова), «мова спеціального вжитку» (А. О. Ходцева, Н. В. Астаніна, Г. Є. Бакаєва), «мова спеціального призначення» (Л. В. Туровська), «мова для спеціальних потреб» (І. М. Плотницька, О. П. Левченко, З. Ф. Кудрявцева).

Слід зазначити, що у п. 3.1.3. Державного стандарту України як еквівалент термінів «LSP, Language for special purposes» зафіксований термін «фахова мова», якому дається таке визначення: «мова, якою послуговуються у певній предметній сфері і для якої характерне використання специфічних лінгвістичних засобів вираження» (у примітці зазначається, що специфічні лінгвістичні засоби охоплюють термінологію та фразеологію і, можливо, стилістичні та синтаксичні особливості цієї предметної сфери) [14, с. 2].

Більшість згаданих досліджень LSP проводилася на матеріалі сучасних національних мов. Нещодавно О. М. Беляєвою було зроблено спробу розглянути в лінгвопрофесійному аспекті й навчання латинської мови [3–5].

Не заперечуючи актуальність і наукову значущість цих розвідок, ми не можемо погодитися з їх деякими концептуальними положеннями. Дослідниця вважає, що «урахування фахової орієнтації та спеціалізації дозволяє розглядати теоретичні та практичні аспекти методики навчання латинської мови у медичних навчальних закладах як різновид LSP» [3, с. 51]. На наш погляд, зазначене дозволяє говорити лише про методику навчання латинської мови за професійним спрямуванням, адже для надання мові статусу LSP слід ґрунтовно проаналізувати саме поняття «мова для спеціальних цілей».

У когнітивно-дискурсійному аспекті LSP розуміють «як функціональні різновиди сучасних розвинутих національних мов» [9, с. 28; 10, с. 21]. Нині латина не належить до їх числа (і до речі, перебуває у статусі мертвої мови уже декілька століть). Тому термін «латинська LSP медицини», який активно культивується у працях О. М. Беляєвої, вважаємо невдалим і неточним.

LSP виростають на базі природних мов, надбудовуються над ними, набуваючи деякі нові специфічні ознаки в лексиці, словотворенні, синтаксисі, стилістиці, що дозволяють їм обслуговувати соціолінгвістичні потреби спілкування в спеціальних сферах [10, с. 22].

В. М. Лейчик визначає мову для спеціальних цілей як «складний об'єкт сучасного багатогранного комунікативного процесу, що включає інтелектуальне пізнання світу і позначення результатів цього

пізнання всією сукупністю власних і залучених мовних / мовленнєвих засобів відповідної національної мови» [7, с. 159].

В. Ф. Новодранова подає таке визначення: LSP – це система лінгвістичних засобів загальнонаціональної мови, яка репрезентує структури знання, що склалися в певний період розвитку науки і демонструють досягнутий в цей період особливий рівень розвитку в конкретній предметній галузі знання, який є важливим для соціуму і забезпечує його власний розвиток і прогрес [13, с. 220]; система мовних засобів, що описують певну галузь знання або діяльності і використовуються фахівцями даної галузі для однозначно інтерпретованої комунікації, пов'язаної з професійною діяльністю мовців [10, с. 31].

О. М. Беляєва під LSP розуміє «сукупність унормованих вербальних та прийнятих певною професійною групою невербальних і креолізованих засобів, котрі забезпечують професійно комунікативні потреби» [4, с. 107]. (Враховуючи вищезазначене, така трактовка LSP стосовно латини може вважатися коректною лише за умови, що згадана «певна професійна група» – це давньоримські медики).

Мову для спеціальних цілей (*LSP – Language for specific purposes*) традиційно протиставляють мові для загальних цілей, (*LGP – Language for general purposes*). На думку К. Я. Авербуха, LGP і LSP, за великим рахунком, розрізняються лише в одному: в LGP функціонують тільки лексичні одиниці даної національної мови, а в LSP, крім лексичних одиниць тієї ж національної мови, функціонують одиниці спеціальної номінації (терміни конкретних предметних галузей) [1, с. 17].

У сучасній науці існує три основні підходи до співвідношення LSP і LGP, при цьому мови для спеціальних цілей розглядаються як: особливий функціональний стиль; особливий функціональний різновид загальнонаціональної мови; особливі субмови загальнонаціональної мови [10, с. 23].

Поняття «латинська LSP медицини» не може бути співвіднесене з жодним із них. Таким чином, термін «латинська LSP медицини» не відповідає визначенням LSP, має суперечливий непрозорий зміст і громіздку макаронічну зовнішню форму (словосполучення оформлене українською мовою, містить англійську аббревіацію і відсилає до мови латинської). Коректними можуть вважатися терміни «LSP медицини», «англійська (українська, будь-яка інша сучасна розвинута національна) LSP медицини». У разі нагальної потреби, елементи

латинська і LSP можуть співіснувати в межах одного терміна за наявності протези: «латинська компонента LSP медицини», «латинська складова LSP медицини», чи вужче – «латинська термінологія LSP медицини».

Отже, розглянемо як співвідносяться поняття «термінологія» і «LSP». О. О. Зяблова вважає, що кожна конкретна мова для спеціальних цілей повинна розглядатися як сформована на основі системи загальнонаціональної мови (граматики, морфології, синтаксису) і як така, що відображає організовану на особливих засадах сукупність структур знання, які склалися в міру становлення і функціонування відповідної предметної галузі і, таким чином, репрезентує головну лінгвістичну складову LSP – її термінологічну лексику [6].

В. М. Лейчик зауважує, що термінологія посідає центральне місце, є семантичним ядром лексики мови науки, яка визнається функціональним різновидом літературної мови на сучасному етапі [8, с. 119].

Розвиваючи цю думку, В. Ф. Новодранова зазначає: мовні одиниці, що входять у професійну мову, неоднорідні. Її семантичним ядром є терміни; крім них в мові фахівців використовуються номенклатурні одиниці, професіоналізми, а також нетермінологічна лексика, яка складається із загальноживаних і загальнонаукових слів [12, с. 181].

О. М. Беляєва, досліджуючи склад латинських термінологічних одиниць, функціонуючих у медицині, виокремлює чотири групи: найбільшу групу представлено асимільованими термінологічними одиницями греко-латинського походження, зафіксованими в усіх національних медичних термінологіях сучасних європейських мов, та які використовують лікарі у сучасному мовленні.

Друга група – «*termini technici*» – графічно й граматично оформлені латинською мовою номінативні одиниці, поєднані в номенклатури з офіційно затвердженим міжнародним статусом.

Третю групу презентовано одиницями, які функціонують у клінічній галузі та позначають захворювання, патологічні стани, симптоми, синдроми, процеси: *acne, acme, carcinoma in situ, anthrax, asthma, empyēma, coxa vara, hernia, herpes, ictērus, naevus, oedēma, ozaena, fluor vaginālis, tetānus* та ін. На думку дослідниці, «вони або взагалі не мають еквівалентів національними мовами, або, навіть у

разі існування національного варіанта, перевага надається саме латинському» [5, с. 6].

Слід зазначити, що наведені приклади не відповідають твердженню: по-перше, значна частина цих термінів мають українські еквіваленти (*anthrax* – ‘сибірка’, *hernia* – ‘грижа’, *ictērus* – ‘жовтяниця’, *oedēta* – ‘набряк’, *tetānus* – ‘правець’); по-друге, власне ці еквіваленти і превалюють у професійному мовленні; по-третє, переважна кількість наведених термінів є не латинськими, а латинізованими грецькими.

До четвертої, найменш чисельної групи дослідниця відносить специфічні клішовані синтаксичні конструкції та синтагми: *ultimum moriens, per vias naturāles, exitus letālis* тощо.

О. Беляєва вважає, що «ресурси латинської мови максимально використовуються у медичному дискурсі, представленому такими підвидами: педагогічний (навчальний), учасниками якого виступають викладач і студент, професійно-професійний (лікар ↔ лікар), професійно-непрофесійний (лікар ↔ пацієнт / його родичі), науковий, який передбачає принципову функціональну рівність його агентів (Барсукова М., Вострова С., Слоєва О.)» [5, с. 7]. Із цим положенням важко погодитись, навіть не зважаючи на курйозних «агентів», що презентують науковий підвид. Адже ресурси латинської мови не можуть не лише максимально, а й рівною мірою використовуватися у зазначених підвидах мовного дискурсу. Підтвердження нашої думки можемо віднайти у працях багатьох науковців, які зверталися до вивчення субмови медицини у когнітивно-дискурсивному аспекті (В. В. Жури, Л. Бесекірської, В. Ф. Новодранової та ін.).

У дослідженні В. В. Жури «Дискурсивна компетенція лікаря в усному медичному дискурсі» розроблена структура компетенцій лікаря і пацієнта, які розрізняються як за змістом, так і за обсягом інформації [112].

Л. Бесекірська вважає, що особливістю мови медицини є наявність в ньому езотеричного рівня. Це призвело до медичного білінгвізму: між собою, у внутрішньомедичній комунікації, лікарі використовують латинську мову або форми термінів греко-латинського походження, а у зовнішній комунікації лікар – хворий переважає термінологія на національній основі [2, с. 2].

В. Ф. Новодранова, вивчаючи взаємодії буденного і наукового знання в медичній термінології, зазначає: численні повсякденні позначення

хвороб використовуються як професіоналізми, створюючи місток порозуміння між лікарем і пацієнтом, оскільки наукові медичні терміни часто побудовані на греко-латинській основі і хворому не зрозумілі. Наприклад, *грудниця* (професіоналізм) – *мастит* (термін), *простріл* (професіоналізм) – *люмбаго* (термін), *задишка* (професіоналізм) – *диспное* (термін), *сухотка*, *бугорчатка* (професіоналізм) – *туберкульоз* (термін) та ін. [12, с. 181].

На таку неврівноваженість термінологічного апарату праць О. М. Беляєвої можна було б не звертати уваги, якщо б їх тема не стосувалася власне термінології, адже за висловом самої дослідниці: «ефективність навчання латинської мови для спеціальних цілей щонайтісніше пов'язана із розв'язанням низки проблем теоретичного термінознавства: комунікативної сутності терміна, диференціації терміна і номенклатурного найменування, виявлення термінологічних потенцій частин мови» [5, с. 7]. Не беручись ще раз «розв'язувати пов'язане» – тему «латинської мови для спеціальних цілей» – абсолютно погоджуємося з тим, що термінології слід приділяти увагу. Доречними є слова філолога-класика і визнаного дослідника LSP медицини В. Ф. Новодранової: «Термінознавство вступило у свій когнітивний період розвитку і переглядає свої традиційні уявлення про сутність терміна, про особливості наукових текстів і порушує нові проблеми про мову для спеціальних цілей... Проте класична латинська мова не змінювалася, як і раніше, латинський лексичний і словотвірний фонд використовується в сучасних термінологічних системах» [11, с. 5].

Отже, латина є невід'ємною складовою мовної підготовки майбутніх фахівців медичного профілю, однак не може розглядатися в одному ешелоні з іншими іноземними «мовами для спеціальних цілей»: навчання живої іноземної мови спрямоване на формування іншомовної професійної комунікативної компетенції студентів, навчання некомунікативної латинської мови – на формування їх професійно-термінологічної компетенції.

Література

1. Авербух К. Я. Общая теория термина / К. Я. Авербух. – Иваново: Изд-во «Ивановский госуниверситет», 2004. – 251 с.
2. Бесекирска Л. Интернациональная лексика в медицинской терминологии русского языка : автореф. дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.01 / Люба Бесекирска. – М., 1997. – 37 с.

3. Беляєва О. М. Аналіз дидактичних термінів, пов'язаних з професійно орієнтованим навчанням латинської мови / О. М. Беляєва // Викладання мов у вищих навчальних закладах освіти на сучасному етапі. Міжпредметні зв'язки. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна. – 2008. – Вип. 12. – С. 50–54.
4. Беляєва О. М. Інтегративність як системоформувний принцип професійної лінгводидактики / О. М. Беляєва // Вісник Черкаського університету. Серія : Педагогічні науки. – Черкаси : ЧНУ імені Богдана Хмельницького. – 2009. – Вип. 149. – С. 106–109.
5. Беляєва О. М. Професійно орієнтоване навчання латинської мови студентів вищих медичних навчальних закладів III-IV рівнів акредитації : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / О. М. Беляєва; Ін-т педагогіки НАПН України. – К., 2011. – 21 с.
6. Зяблова О. А. Принципы исследования языка для специальных целей: на примере языка экономики : автореф. дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.19 / О. А. Зяблова. – М., 2005. – 40 с.
7. Лейчик В. М. Место языков для специальных целей в структуре современного развитого национального языка / В. М. Лейчик // Стереотипность и творчество в тексте: межвуз. сб. научн. трудов / Отв. ред. М. П. Котюрова / Изд-во Перм. ун-та, Пермь, 2005. – С. 153–160.
8. Лейчик В. М. Новое в советской науке о терминах / В. М. Лейчик // Вопросы языкознания. – 1983. – № 5. – С. 118–127.
9. Лейчик В. М. Языки для специальных целей – функциональные разновидности современных развитых национальных языков / В. М. Лейчик // Общие и частные проблемы функциональных целей. – М. : Наука, 1986. – С. 28–43
10. Массалина И. П. Дискурсивные маркеры в английском языке военно-морского дела / И. П. Массалина, В. Ф. Новодранова. – Калининград : Изд-во ФГОУ ВПО «КГТУ», 2009. – 278 с.
11. Новодранова В. Ф. Именное словообразование в латинском языке и его отражение в терминологии. *Laterculi vocum Latinarum et terminorum* / В. Ф. Новодранова; Рос. академия наук; Ин-т языкознания. – М. : Языки славянских культур, 2008. – 328 с.
12. Новодранова В. Ф. Взаимодействие обыденного и научного знания в медицинской терминологии / В. Ф. Новодранова // Науковий вісник Національного медичного університету імені О. О. Богомольця. – 2009. – № 3. – С. 177–181.
13. Новодранова В. Ф. Новые подходы к определению основных понятий терминоведения / В. Ф. Новодранова // Новая Россия: новые явления в языке и науке о языке: материалы Всерос. науч. конф., г. Екатеринбург, Россия, 14-16 апр. 2005 г. / Федер. агентство по образованию [редкол. : Л. Г. Бабенко (отв. ред.) и др.]. – Екатеринбург : Изд-во УрГУ, 2005. – С. 218–323.
14. Термінологічна робота. Словник термінів. Ч. 1 : ДСТУ ISO 1087-1:2007. – Теорія та використання (ISO 1087-1:2000, IDT). – На заміну ДСТУ 3325-96; чинний від 2008-07-01. – К. : [б.в.], 2008. – V, 36 с.

Стаття надійшла до редакції 28.09.2012 р.

АДАПТАЦІЯ СТАТЕВОРОЛЬОВОГО ОПИТУВАЛЬНИКА BSRI ДЛЯ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ ШЛЯХОМ ПЕРЕФРАЗУВАННЯ

Боровцова М. С., Віняр Г. М. Адаптація статево-рольового опитувальника BSRI для молодшого шкільного віку шляхом перефразування.

У статті викладено адаптовані авторами текст, інструкцію та діагностичну процедуру україномовної версії статево-рольового опитувальника С. Бем для респондентів молодшого шкільного віку. З урахуванням особливостей психічного розвитку молодшого школяра, перелік із 60 рис і якостей, поданих у методиці, було перефразовано задля залучення образного мислення досліджуваного та нівелювання семантичних похибок, пов'язаних із переносним значенням слова, його багатозначністю, належністю до книжної лексики чи запозиченістю.

Ключові слова: статева роль, статево-рольовий опитувальник С. Бем (BSRI), маскуліність, фемініність, чоловічість, жіночість, перефразування, багатозначність слова, запозичена лексика.

Боровцова М. С., Віняр А. Н. Адаптація полоролевого опросника BSRI для младшого школьного возраста путем перефразирования.

В статье изложены адаптированные авторами текст, инструкция и диагностическая процедура украиноязычной версии полоролевого опросника С. Бем для респондентов младшего школьного возраста. С учетом особенностей психического развития младшего школьника, перечень из 60-ти черт и качеств, предложенных в методике, было перефразировано для задействования образного мышления испытуемого и нивелирования семантических погрешностей, связанных с переносным значением слова, его многозначностью, принадлежностью к книжной лексике или заимствованностью.

Ключевые слова: половая роль, полоролевой опросник С. Бем (BSRI), маскулинность, фемининность, мужественность, женственность, перефразирование, многозначность слова, заимствованная лексика.

Borovtsova M. S., Vinyar H. M. The adaptation of Bem Sex-Role Inventory to respondents from primary school by rephrasing.

Text, instruction and diagnostic procedure of Ukrainian version of Bem Sex-Role Inventory adapted by the authors for respondents from primary school are presented in the article. Considering the features of psychical development of primary scholars, authors rephrased sixty points submitted in BSRI to involve examinee's imaginative thinking and to neutralize some semantic mistakes related to figurative mean of a word, its polysemy, belonging to scientific lexicon or borrowing.

Key words: sex role, Bem Sex-Role Inventory, masculinity, femininity, manhood, womanhood.

Постановка проблеми. Сучасні соціогуманітарні дослідження, зокрема українські, все частіше торкаються проблеми вивчення репрезентацій статі: психічної, мовної, соціальної тощо. Об'єктивність дослідження гендерного та інших корелятивів статі забезпечується застосуванням адекватних валідних методів, передусім – культурно вільних, таких, що мають міжмовне, міжетнічне значення. Вказаним вимогам в аспекті визначення уявлень особистості про рольові конотати статі, що складають її гендерний концепт, відповідає опитувальник BSRI – Bem Sex-Role Inventory, розроблений Сандрою Бем [6]. З часу опублікування повного poradника авторки із використання цієї методики (у 1981 році) опитувальник не втрачає популярності до нині. Навіть попри доведення невалідності початкових шкал методики – шкал маскулінності та фемінінності, здійснене R. Hoffman і L. Borders в 2001 році [7], діагностична цінність опитувальника не викликає сумнівів, оскільки тепер він дозволяє встановлювати індивідуальні способи гендерного маркування без посилань на традиційні. Однак, розроблений для дорослих, BSRI не підходить для обстеження більш юного респондента. Потреба ж у дослідженні динамічних особливостей статевого маркування в онтогенезі українця спонукала нас адаптувати текст методики BSRI для респондентів молодшого шкільного віку шляхом перефразування здійсненого нами україномовного перекладу опитувальника.

Мета статті – здійснити адаптацію україномовної версії статевого опитувальника С. Бем (BSRI) для респондентів молодшого шкільного віку шляхом перефразування.

Аналіз останніх публікацій з досліджуваної проблеми дозволив нам встановити, що в соціогуманітарній науковій пресі наведено низку україномовних перекладів методики BSRI, жоден з яких, за нашими висновками, не відповідає достатньою мірою англійському оригіналу, тож не може бути використаним як основа для проведення подальшої адаптації. Унаслідок аналізу та коригування наявних україномовних версій BSRI нами було укладено основний текст із 60 рис і якостей опитувальника та інструкцію до нього, розраховані на респондентів підліткового, юнацького, дорослого віку. Попередніх спроб адаптації статевого опитувальника С. Бем для респондентів молодшого шкільного віку нами не виявлено. Однак дослідниками В. Скребець та

І. Шлімаковою у 2009 році було виконано подібну адаптацію методики С. Бем – для молодших підлітків, що також спиралася на перефразування, у зв'язку із чим текст опитувальника, укладений зазначеними авторами, взято нами за основу [4].

Виклад основного змісту. Психологічне діагностування молодшого школяра, за висновком Р. Немова, має свої особливості, пов'язані з індивідуальною інтелектуальною, моральною чи міжперсональною неготовністю дитини до виконання інструкції, недостатнім розвитком довільної уваги, рефлексії та самомотивації, що є нормальним для цього віку. Найбільш помітно ці особливості стають обмеженням у діагностиці особистісних якостей, а також під час використання методик, що потребують словесно-логічного, а не образного чи наочно-дійового мислення, тобто пов'язаних із оперуванням поняттями. У такому разі, застерігає автор, методика потребує спрощення та структурно-змістового змінення [2]. Спираючись на сказане, з метою нівелювання похибки дослідження уявлень про статеві ролі молодших школярів, пов'язаної з особливостями вікового психічного розвитку, нами було вжито таких заходів:

1. Визначено, що процедура обстеження молодшого школяра за статоворольовим опитувальником BSRI має відбуватись індивідуально та в усній формі. Психолог самостійно зачитує досліджуваному інструкцію та основний текст методики, власноруч фіксує відповіді дитини.

2. Розроблено детальну інструкцію досліджуваному з елементами пілотажного опитування, що дозволить психологу впевнитися, що дитина зрозуміла завдання. Текст інструкції додаємо: *«Зараз я зачитуватиму тобі твердження, а ти маєш визначити і повідомити мене, якщо вони описують чоловічу чи жіночу поведінку, чоловічі або жіночі якості. Ти можеш просто говорити мені «чоловіче» або «жіноче». А якщо ти вважаєш, що так поведуться і чоловіки, і жінки, то сповісти мене про це. Зрозуміло? Слухай перше твердження: «Має веселу вдачу: любить пожартувати, розсмішити когось». Про кого так можна сказати? Про чоловіків, жінок чи і про чоловіків, і про жінок? Молодець, усе правильно. А тепер наступне твердження...».*

3. Перефразовано основний текст опитувальника BSRI із прикметників та словосполучень у прості або складні речення, що активує образне мислення дитини поряд зі словесно-логічним та робить

більш зрозумілими пункти методики завдяки збільшенню кількості дієслів (див. Табл. 1). Перш за все, перефразування потребували ті прикметники, що в оригіналі методики вжиті в переносному значенні, як-от: *похмурий, теплий, солодкомовний*. Їхній зміст для респондента молодшого шкільного віку не є очевидним, тож потребує семантичного підкріплення у вигляді посилання на конкретні способи здійснення особистістю вказаних рис у спостережуваній поведінці.

Інша група слів потребує уточнення у зв'язку із багатозначністю. До таких ми віднесли такі: *незалежний, безпосередній, владний*. Зміст позицій, що описують ці особистісні риси і якості, було розкрито нами у складносурядних реченнях, у яких дібрано ряд присудків, що доповнюють та уточнюють один одного, тобто відсікають можливості інших тлумачень.

Деякі слова, як-от: *індивідуаліст, агресивний, схильний до аналізу, амбітний*, необхідно було перефразувати у зв'язку з тим, що вони є елементами книжної або запозиченої лексики, невідомої пересічному молодшому школяру. Перефразування цих пунктів спиралося на їх психологічні визначення, подані в словниках [3; 5].

Однак окрема група слів та словосполучень опитувальника була зумисне залишена нами без перефразування. Передусім йдеться про пункти *жіночний* і *чоловічий*, уточнення яких у межах даної методики є неприпустимим, оскільки може спотворити можливості проєкції індивідуальної семантики особистості. Адже психолога цікавить вибір респондента на основі його власного уявлення про чоловічість та жіночість, навіть якщо вони перечать соціальним гендерним очікуванням. До цієї ж групи увійшли позиції *привабливий* і *любить дітей*, які, на наш погляд, уповні розкривають свій зміст молодшому школяру.

4. Проведено апробацію адаптованого нами тексту статеворольового опитувальника С. Бем на вибірці з 80 хлопчиків 7–8 років на базі загальноосвітніх шкіл №57 і 123 та гімназій № 24 і 91 м. Кривого Рогу, а також у ДОТ «Парус» у смт. Лазурне Херсонської обл. із подальшим коригуванням.

Таблиця 1

Початковий та адаптований для молодшого шкільного віку варіанти статурольового опитувальника С. Бем (BSRI)

Основний елемент опитувальника	Адаптований елемент опитувальника
Упевнений у собі	Упевнений у собі та у своїх силах
Поступливий	Уміє поступитись іншій людині, навіть якщо правда на його боці
Здатний допомогти	Може прийти на допомогу, якщо хтось її потребує
Відстоєє власні переконання	Коли переконаний у своїй правоті, то відстоєє, захищає свою думку
Життерадісний	Радіє життю
Похмурий	Є похмурою людиною: часто має поганий настрій і рідко посміхається
Незалежний	Може сам подбати про себе, не залежить від інших людей
Сором'язливий	Часто соромиться і ніяковіє, особливо серед незнайомих людей
Сумлінний	Завжди дуже відповідально і старанно виконує всі справи, за які береться
Спортивний	Є спортивною людиною: любить заняття фізкультурою, спортом
Ніжний	Часто виявляє ніжність до когось: обіймає, гладить чи просто говорить щось хороше
Наганий	Прикидається добрішим чи злішим, ніж є насправді
Наполегливий	Докладає багато зусиль, щоб досягти того, що задумав
Улесливий	Зумисне вихваляє людей, говорить їм компліменти, щоб вони краще до нього ставилися
Щасливий	Почувається щасливою людиною
Сильний як особистість	Є сильною особистістю, не відступає від своїх задумів і рішень
Відданий	Відданий своїм друзям, рідним, не зраджує
Непередбачуваний	Є непередбачуваною людиною, завжди дивує людей тим, чого ніхто від нього не очікує
Дієвий	Більше робить, діє, ніж говорить про це
Жіночний	Жіночний
Надійний	Є надійною людиною, на нього можна покластись і він не підведе

Схильний до аналізу	Любить міркувати над чимось, думати, аналізувати
Співчутливий	Дуже співчуває людині, яка має неприємності
Ревнивий	Ревнує до інших людей
Здібний до лідерства	Має здібності для того, щоб стати лідером
Уважний до потреб інших людей	Уважний до потреб інших людей. Не думає тільки про себе
Правдивий	Завжди говорить правду
Готовий ризикнути	Не боїться ризику. Готовий ризикнути, якщо це потрібно
Чуйний	Чуйний до інших людей, розуміє їхні почуття
Потайний	Мало що розповідає про себе іншим людям, багато речей, які стосуються його життя, залишає в таємниці
Легко приймає рішення	Легко, без довгих роздумів приймає рішення
Жалісливий	Його легко розчулити, він переживає через чуже горе як через своє
Щирий	Є щирою людиною, не хитрує з іншими
Самостійний	Є самостійним: коли потрібно щось зробити, то покладається на свої сили, а не чекає сторонньої допомоги
Прагне втішити	Намагається розрадити, заспокоїти, чимось втішити того, хто сумує чи страждає
Зарозумілий	Вважає себе кращим за інших, зарозумілий
Владний	Любить командувати, керувати іншими людьми
Солодкомовний	Вміє красномовно розказати про щось
Привабливий	Привабливий
Чоловічний	Чоловічний
Теплий, сердечний	Тепло і сердечно ставиться до людей
Серйозний	Серйозна людина
Має власну позицію	Має власну позицію, власну думку
Турботливий	Турбується про інших людей
Приязний	Приязно ставиться до людей, легко може затоваришувати із кимось
Агресивний	Часто проявляє агресію: може накричати на когось, обізвати або вдарити

Довірливий	Довіряє людям, не підозрює, що вони можуть обманути чи схитрувати
Невмілий	Мало що вміє робити добре
Виступає лідером	Часто стає лідером, «душею компанії». Його поважають і рівняються на його думку.
Безпосередній	Безпосередній, простий: завжди говорить те, що думає, питає в інших те, що йому цікаво
Легко пристосовується	Легко пристосовується до нового: нових людей, нових місць, правил
Індивідуаліст	Більше любить робити щось наодинці, ніж разом з кимось
Не використовує лайливий слів	Не вживає лайливі, непристойні слова
Безсистемний	Не може організувати себе, через що часто не доводить справ до кінця
Любить позмагатись	Любить позмагатись з іншими людьми
Любить дітей	Любить дітей
Тактовний	Дуже ввічливо спілкується з іншими людьми, виявляє до них повагу
Амбітний	Ставить собі дуже високі цілі, мріє багато чого досягти. Для нього важливо бути найкращим у тому, чим він займається
Спокійний	Є спокійною, врівноваженою людиною, яку важко «вивести із себе»
Поміrkований	Має поміrkований, не бунтівний характер. Є таким, як усі

Висновки. Реалізація поставленої мети дослідження дозволяє нам стверджувати, що використання статоворольового опитувальника С. Бем в обстеженні респондентів молодшого шкільного віку можливе за рахунок адаптації його процедури та змісту, а саме: встановлення індивідуальної форми усного опитування; проголошення інструкції, доповненої вправою, що дублює основне завдання; перефразування пунктів основного тексту методики задля залучення образного мислення респондента та нівелювання семантичних похибок, пов'язаних із переносним значенням слова, його багатозначністю, належністю до книжної лексики чи запозиченістю.

Апробація адаптованого нами опитувальника BSRI на вибірці молодших школярів 7–8 років підтвердила його діагностичну

спроможність. Перспективним у контексті зазначеного ми вважаємо дослідження індивідуальної рольової семантики гендерних концептів молодших школярів для визначення синтаксичних і лексичних особливостей породження ними текстів певної статі. Проведення процедури валідазації шкал маскулінності та фемінінності для молодшого шкільного віку, зважаючи на висновки R. Hoffman і L. Borders [7], а також більш пізні заклики самої С. Бем не досліджувати якості, яких не існує [1], вважаємо неактуальним.

Література

1. Бем С. Линзы гендера. Трансформация взглядов на проблему неравенства полов / С. Л. Бем. – М. : РОССПЭН, 2004. – 336 с.
 2. Немов Р. С. Психология: в 3-х книгах / Р. С. Немов. – М. : Владос, 2001. – Книга 3. Психодиагностика. – 640 с.
 3. Немов Р. С. Психология: Словарь-справочник: в 2-х ч. / Р. С. Немов. – М. : Владос-Пресс, 2003. – Ч. 1. – 304 с.
 4. Скребець В. О. Діагностика гендерних ролей дітей молодшого підліткового віку / В. О. Скребець, І. І. Шлімакова // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка. – 2009. – Вип. 74, т. 2. – С. 142–148.
 5. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник / В. Б. Шапар. – Х. : Прапор, 2007. – 640 с.
 6. Bem S. Bem Sex-Role Inventory: Professional manual / S. L. Bem. – Palo Alto, CA : Consulting Psychologists Press, 1981.
 7. Hoffman R. M. Twenty-five years after the Bem Sex-Role Inventory: A reassessment and new issues regarding classification variability / R. M. Hoffman, L. D. Borders // Measurement and Evaluation in Counseling and Development. – 2001. – № 34. – pp. 39–55.
- Стаття надійшла до редакції 24.09.2012 р.

УДК 378.147:811.124:811.126'06

І. І. Вакулик

ОГЛЯД НОВІТНЬОЇ НАВЧАЛЬНОЇ ЛІТЕРАТУРИ З ЛАТИНСЬКОЇ МОВИ ДЛЯ НЕСПЕЦІАЛЬНИХ ФАКУЛЬТЕТІВ

Вакулик І. І. Огляд новітньої навчальної літератури з латинської мови для неспеціальних факультетів.

У статті аналізуються підручники, навчальні посібники та словники, розроблені викладачами латинської мови Національного університету біоресурсів і природокористування України. Розгляд новітніх науково-методичних розробок для неспеціальних факультетів з навчальної дисципліни «Латинська мова» зумовлений

необхідністю удосконалення професійно орієнтованої бази даних латиномовної термінології.

Ключові слова: латинська мова, неспеціальні факультети, новітні посібники, електронний словник.

Вакулик І. І. Анализ новейшей учебной литературы по латинскому языку для неспециальных факультетов.

В статье рассматриваются актуальные вопросы методики преподавания латинского языка; анализируются учебники, учебные пособия и словари, разработанные преподавателями Национального университета биоресурсов и природопользования Украины.

Ключевые слова: латинский язык, неспециальные факультеты, новейшая учебная литература, электронный словарь.

Vakulyk I. I. Review of the modern educational editions on latin language for nonspecialized faculties.

The article analyzes textbooks, manuals and dictionaries developed by Latin lecturers of National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine. The review of latest scientific and methodological learning aids on discipline «Latin language» for nonspecialized faculties is conditioned by need to improve the professionally oriented data base of Latin terminology.

Key words: Latin, nonspecialized faculties, modern manuals, electronic dictionary.

Історичний досвід свідчить, що створення та розвиток національної наукової мови відбувається, як правило, за певних умов. Перш за все, це державність етносу, яка, по-друге, зумовлює активну діяльність національно свідомої еліти – представників інтелектуального креативного прошарку суспільства, що ініціює гармонійний поступовий розвиток країни. За цих умов розвиток національної наукової мови стає запитом суспільства.

Нині наукова діяльність має інтернаціональний характер, через що та чи інша мова за певних історичних обставин виконує роль «мови науки». Зокрема, на теренах Європи у такій якості в різні часи використовували латину, французьку, англійську. Остання, починаючи приблизно з першої половини минулого століття, стає мовою світової наукової спільноти. Водночас національна наукова термінологія – неодмінний атрибут розвинутої країни: без неї неможливий освітній процес, розвиток наукових досліджень вітчизняних вчених, забезпечення відповідного до даного часу рівня загального розвитку суспільства.

Рекомендовані для навчального процесу підручники та посібники з латинської мови, що виходять з грифом Міністерства

освіти, науки, молоді та спорту України, перебувають у руслі об'єктивного процесу інтеграції науки, посилення гуманізації та гуманітаризації вищої освіти. Їх поява зумовлена необхідністю удосконалення професійно орієнтованої бази даних латиномовної термінології. Однак колишня проблема забезпеченості видавничих центрів якісним папером перетворився на нестачу коштів у видавництвах, постійний пошук авторами спонсорів друку власних творінь для забезпечення навчального процесу й здобуття студентами нових знань та удосконалення їх рівня професійної мовної підготовки.

Тому дана розвідка буде присвячена розглядові навчальної літератури з латинської мови, що ґрунтується на аналізі новітніх науково-методичних розробок для неспеціальних факультетів викладачами-латиністами Національного університету біоресурсів і природокористування України.

«Елементарний курс латинської мови та основи ветеринарно-медичної термінології» – це нормативний посібник з латинської мови вищеназваної галузі, характеризується системністю відбору й подання латинських термінів. Навчальне видання має чітку структуру викладення граматичного й лексичного матеріалу у поєднанні з термінотворенням. Позитивним є те, що кожна тема закінчується блоком питань для самоконтролю, вправами, які дають можливість оволодіти сучасною медичною термінологією та номенклатурою. Пропоновані завдання до кожної теми спрямовані на вияв теоретичних й практичних знань з латинської мови. Для більш детального висвітлення окремих питань з міжнародної ветеринарної анатомічної номенклатури можна користуватися літературою, поданою в кінці підручника. Вправи, ретельно підібрані до кожного окремого параграфу, зорієнтовані на закріплення навчального матеріалу, відпрацьовування окремих навичок, доведених до автоматизму [4].

Наприклад:

I. Визначте структуру анатомічних термінів за такими схемами:

- a) Ядро + Узгоджене означення*
- b) Ядро + Неузгоджене означення*
- c) Ядро + Узгоджене означення + Узгоджене означення*
- d) Ядро + Узгоджене означення + Неузгоджене означення*

e) Ядро + Неузгоджене означення + Узгоджене означення

f) Ядро + Прикладка

g) Ядро + Неузгоджене означення + Узгоджене означення

h) Ядро + Неузгоджене означення + Узгоджене означення

Варіант 1

1) *ventriculus sinister*

2) *manubrium sterni*

3) *musculus flexor*

4) *ligamentum tuberculi costae*

5) *tunica mucosa nasi*

6) *fossa cranii media*

7) *stratum nervi optici*

8) *musculus latissimus dorsi*

9) *arteria coronaria dextra*

10) *tuber spinae scapulae*

Варіант 2

1) *dorsum nasi*

2) *tuberculum caroticum*

3) *musculus extensor*

4) *spina scapulae dextrae*

5) *organa oculi accessoria*

6) *crista colli costae*

7) *sinus venarum cavarum*

8) *vena profunda linguae*

9) *lamina propria mucosa*

musculus longus colli

II. Перекладіть латинською мовою:

Варіант 1

1) ліве око

2) порожнина черепа

3) вирізка нижньої щелепи

4) шлункові залози

5) сліпа кишка

6) зв'язка горбка ребра

7) серединний піднебінний шов

8) права вінцева артерія

9) поперечний м'яз шиї

10) слизова оболонка язика

Варіант 2

1) кут грудини

2) права лопатка

3) куприкові хребці

4) дванадцятипала кишка

5) справжні ребра

6) гребінь шиї ребра

7) глибока поперечна зв'язка

8) середня ямка черепа

9) розрив перегородки носа

10) перелом великої гомілки

III. У поданих іменниках виділіть суфікси та визначте за їх допомогою характер захворювання:

- a) захворювання запального характеру;
- b) захворювання незапального характеру;
- c) пухлини.

Варіант 1

Варіант 2

1) <i>laryngitis</i>	4) <i>fibroma</i>	1) <i>neurosis</i>	4) <i>pleuritis</i>
2) <i>sarcoma</i>	5) <i>tracheitis</i>	2) <i>bronchitis</i>	5) <i>haematoma</i>
3) <i>dermatosis</i>	6) <i>stomatomycosis</i>	3) <i>adenoma</i>	6) <i>sclerosis</i>

Такого типу завдання можуть використовуватися як для індивідуальної самостійної роботи, так і в роботі під керівництвом викладача.

Посібник містить також екскурс у розвиток медицини та ветеринарної практики античної доби; сентенції медичного та природничого спрямування подано із відповідним коментарем. До навчального посібника додано курс латинської мови у схемах та таблицях, а також латинсько-український та українсько-латинський словники.

Оскільки важливим моментом у процесі навчання термінологічної латини є система контролю рівня знань студентів, у аналізованому виданні представлено також варіанти тестових робіт, виконання яких ґрунтується на операції вибору правильної детермінованої відповіді із серії запропонованих. Такі завдання спрямовані на формування у студентів системи алгоритмічних рішень, закріплення рецептивних умінь та навичок, необхідних для оволодіння читанням, написанням та конструюванням термінів.

Інше навчальне видання «Латинська мова та основи біологічної систематики» також зумовлене необхідністю удосконалення професійно орієнтованої бази даних латиномовної термінології. Автори посібника дотримувалися чіткої термінологічної концепції: теоретичні положення з орфоєпії, морфології, словотворення латинської мови необхідно вивчати у тісному взаємозв'язку з лексичним матеріалом та його термінологічними функціями. Тому зміст та структуризація навчального матеріалу підпорядковані провідній меті посібника – ознайомити студентів із основами латинської мови, допомогти набути практичних умінь та навичок використання фахової термінології у навчальній, науковій та виробничій діяльності. Подаємо приклади вправ на формування

латиномовної компетенції студентів [1]:

I. Перекладіть українською мовою, визначте, яку інформацію про вид містить та чи та назва:

Варіант 1	Варіант 2
<i>Lupinus albus</i>	<i>Trifolium pratense</i>
<i>Plantago maior</i>	<i>Chelidonium maius</i>
<i>Hordeum murinum</i>	<i>Medicago minima</i>
<i>Cirsium arvense</i>	<i>Setaria viridis</i>
<i>Equisetum hiemale</i>	<i>Allium microbulbum</i>
<i>Petroselinum crispum</i>	<i>Triticum compactum</i>
<i>Vitis vinifera</i>	<i>Solanum tuberosum</i>
<i>Oryza sativa</i>	<i>Chamomilla suaveolens</i>
<i>Asparagus brachyphyllus</i>	<i>Vicia angustifolia</i>

II. Перекладіть латинською мовою, визначте, яку інформацію про вид містить та чи та назва:

Варіант 1	Варіант 2
<i>Еспарцет скельний</i>	<i>Льон жовтий</i>
<i>Селера пахуча</i>	<i>Мітлиця тонка</i>
<i>Деревій дрібноквітковий</i>	<i>Молочай степовий</i>
<i>Кульбаба лікарська</i>	<i>Яблуня карликова</i>
<i>Перець однорічний</i>	<i>Виноград лісовий</i>
<i>Горох високий</i>	<i>М'ята перцева</i>
<i>Осот городній</i>	<i>Костриця червона</i>
<i>Кукурудза цукрова</i>	<i>Кріп пахучий</i>
<i>Мак снотворний</i>	<i>Лобода бурякова</i>

III. Перекладіть речення українською мовою:

1) *Secale, triticum, hordeum, panicum, avena et oryza plantae gramineae sunt.*

2) *Leptinotarsa decemlineata infestum est.*

3) *Studiosi cursus primi facultatis protectionis plantarum sumus.*

4) *Lingua Latina in biologia necessaria est.*

5) *Boletus, suillus, agaricus, russula et morchella fungi cibarii sunt, amanita fungus venenatus est.*

6) *Umbella, racemus, calathidium, panicula, spica et cincinnus inflorescentiae sunt.*

7) *Ucrainici sumus.*

8) *Pulsatilla latifolia est planta silvatica, Trifolium repens est planta*

pratensis.

9) *Pinus et abies arbores coniferae sunt, acer arbor frondosa est.*

IV. У поданих іменниках виділіть суфікси та визначте їх значення, перекладіть українською мовою:

Варіант 1

Варіант 2

<i>herbula</i>	<i>flosculus</i>	<i>cucumerarium</i>	<i>ramulus</i>
<i>agronomia</i>	<i>agricultura</i>	<i>spicula</i>	<i>inflorescentia</i>
<i>herbarium</i>	<i>seminarium</i>	<i>divisio</i>	<i>lenticella</i>
<i>arbuscula</i>	<i>foliolum</i>	<i>bestiola</i>	<i>rudimentum</i>
<i>salicetum</i>	<i>quercetum</i>	<i>pinetum</i>	<i>granulum</i>
<i>nomenclatura</i>	<i>vegetatio</i>	<i>fruticulus</i>	<i>fruticetum</i>

V. Від поданих основ утворіть прикметники, допишіть пропущені суфікси:

Варіант 1

Варіант 2

<i>vulg...</i> – звичайний	<i>arv...</i> – польовий
<i>tuber...</i> – бульбистий	<i>spin...</i> – колючий
<i>occident...</i> – західний	<i>macul...</i> – плямистий
<i>sat...</i> – посівний	<i>argent...</i> – сріблястий
<i>odor...</i> – запашний	<i>oler...</i> – городній
<i>prat...</i> – лучний	<i>spic...</i> – колосистий
<i>gramin...</i> – злаковий	<i>domest...</i> – домашній

VI. Перекладіть латинські назви рослинних угруповань:

Festucetum (valesiacaе) medicagosum (falcatae)

Festucetum (valesiacaе) bromopsidosum (inermis)

Agrostidetum (tenuis) equisetosum (arvense)

Agrostidetum (tenuis) thymosum (serpilli)

Qerceto (pubescentis)-Pineta (pallasianaе)

VII. Замініть українські терміноелементи латинськими, утворіть складні терміни та поясніть їх значення:

<i>Варіант 1</i>					
велико- багато- одно- біло- коротко-	}	- <i>florus, a, um</i>	дрібно-	}	- <i>anthus, a, um</i> - <i>carpus, a, um</i> - <i>phyllus, a, um</i> - <i>spermus, a, um</i> - <i>granulatus, a, um</i>
<i>Варіант 2</i>					
вузько- дрібно- мало- широко- довго-	}	- <i>folius, a, um</i>	багато-	}	- <i>phyllus, a, um</i> - <i>cladus, a, um</i> - <i>anthus, a, um</i> - <i>gynus, a, um</i> - <i>spicatus, a, um</i>

VIII. Від поданих основ утворіть назви зазначених таксонів, допишіть пропущені кінцеві елементи:

- Pino...* (*Gymno...*) – відділ Голонасінні
Magnoli... (*Dicotyle...*) – клас Дводольні
Phyco... – клас Фікоміцети
Cucurbit... – порядок Гарбузоцвіті
Peronospor... – порядок Пероноспоріві
Ro... – підродина Мітлицевидні
Umbelli... – родина Зонтичні

IX. Знайдіть в етимологічному довіднику, наведеному в додатках у кінці посібника, слова, утворені за допомогою числівникових терміноелементів, та з'ясуйте їх походження.

X. Перекладіть латинською мовою, виділіть словотворчі елементи:

<i>Варіант 1</i>	<i>Варіант 2</i>
<i>Льон тонколистий</i>	<i>Люпин вузьколистий</i>
<i>Обліпиха крушиновидна</i>	<i>Деревій дрібноквітковий</i>
<i>Чина круглолиста</i>	<i>Горобина чорноплідна</i>
<i>Мак білоквітковий</i>	<i>Астрагал солодколистий</i>
<i>Бадан товстолистий</i>	<i>Китник зайцехвостий</i>
<i>Вишня червоноплідна</i>	<i>Купина великоквіткава</i>
<i>Комонник жовто-білий</i>	<i>Валеріана пагононосна</i>

<i>Хрінниця рясноцвіта</i>	<i>Ковила пухнастолиста</i>
<i>Гладіолус великоквітковий</i>	<i>Жасмин голоцвітний</i>
<i>Очанка коротковолоса</i>	<i>Хрін сухоребриковий</i>
<i>Пирій ковилolistий</i>	<i>Пальчатка гребінчаста</i>
<i>Рапс олійний</i>	<i>Королиця звичайна</i>
<i>Проломник нитковидний</i>	<i>Яблуна рання</i>
<i>Жеруха бульбоносна</i>	<i>Бджола медоносна</i>

Оволодіння основами латинської мови дасть студентам змогу правильно читати, писати і перекладати латинські терміни з ботаніки, фітопатології та зоології, допоможе свідомо сприймати й опанувати біологічну номенклатуру. Навчання термінологічної латини означає також створення передумов для усвідомленого засвоєння терміоеlementів греко-латинського походження, що увійшли у відповідну субмову біології. У розділі «Морфологія» викладено граматичний матеріал, необхідний для оволодіння конструюванням, аналізом та формоутворенням біологічних термінів. Оскільки базис біологічної термінології та номенклатури становлять іменники і прикметники, найбільшу увагу приділено вивченню саме цих частин мови. Ядро лексики, відібраної для засвоєння, становлять ботанічні терміни. Викладач може комбінувати, доповнювати та розширювати лексичні мінімуми відповідно до специфіки терміносистем, що вивчаються на різних факультетах.

Посібник має чітку термінологічну спрямованість. Викладання елементів латинської граматики та словотворення послідовно зорієнтоване на вивчення студентами основ біологічної номенклатури та систематики. Звернуто увагу на структуру біномінальних, уніномінальних, тріномінальних та складених назв рослин і тварин, правила позначення назв гібридів та культурних рослин, інформативний зміст латинських біологічних номенклатурних найменувань.

Актуальність появи посібника «Латинська мова: Довідник для студентів спеціальності «Водні біоресурси та аквакультура» зумовлена абсолютною відсутністю в Україні навчальних видань з латини для зазначеного фаху. Його основний курс, у якому використано сучасну систематичну концепцію груп риб, додатки, латинсько-український та українсько-латинський словники не обмежують можливості викладача

регулювати обсяг матеріалу основного курсу відповідно до навчального плану [2].

Основний курс складається з 15 занять, кожне з яких містить теоретичну частину – граматичні і термінологічні теми, питання для самоперевірки та комплекс вправ на закріплення та систематизацію вивченого матеріалу. Починаючи з третього заняття, теоретична частина супроводжується лексичним мінімумом. Ядро лексики, відібраної для засвоєння, становлять терміни аквакультури. Викладачі можуть комбінувати, доповнювати та розширювати лексичні мінімуми відповідно до специфіки терміносистем, що вивчаються на різних факультетах.

Посібник призначений для студентів факультетів, на яких вивчаються аквакультура України та світу. Також він буде корисним і для осіб, що прагнуть вивчати термінологічну латину самостійно, а також для всіх зацікавлених фахівців-іхтіологів, зоологів, акваріумістів, фізіологів риб, спеціалістів у галузі охорони тварин і водних ресурсів. Наведемо деякі приклади завдань з навчального посібника:

I. «Розшифруйте» інформативні назви водних рослин за характером ознак, які вони відображають:

Wacopa australis, Aponogeton madagascariensis, Cryptocoryne cordata, Echinodorus parviflorus, Hygrophila difformis, Rivulus xiphidius.

II. Визначте способи вираження індіферентних видових епітетів:

Bolbitis heudelotii, Anomalochromis thomasi, Pseudotropheus lombardoi, Apistogramma borellii, Crenicichla regan, Julidochromis regan, Tropheus moorii.

III. Зробіть граматичний аналіз термінів, укажіть спосіб вираження видового та внутрішньовидового епітетів:

Carassius carassius, Cyprinus carpio carpio, Leuciscus cephalus, Perca flavescens, Perca fluviatilis, Acipenser stellatus, Blicca bioerca.

IV. Розташуйте латинські назви таксонів за рангом у правильній послідовності:

<i>Рослини</i>		<i>Тварини</i>	
	<i>царство</i>		<i>genus</i>
<i>відділ</i>		<i>тип</i>	<i>ordo</i>
	<i>клас</i>		<i>classis</i>
<i>порядок</i>		<i>ряд</i>	<i>species</i>
	<i>родина</i>		<i>tribus</i>
<i>коліно</i>		<i>триба</i>	<i>divisio/ phylum</i>
	<i>рід</i>		<i>familia</i>
	<i>вид</i>		<i>regnum</i>

V. Вкажіть, за допомогою яких уніфікованих кінцевих елементів утворюються латинські назви поданих таксонів:

<i>1) назви відділів рослин</i>	<i>a) -phyta, -spermae</i>
<i>назви підвідділів рослин</i>	<i>b) -mycotina</i>
<i>назви відділів грибів</i>	<i>c) -phytina</i>
<i>назви підвідділів грибів</i>	<i>d) -mycota</i>
<i>2) назви класів рослин</i>	<i>a) -idae</i>
<i>назви підкласів рослин</i>	<i>b) -mycetidae</i>
<i>назви класів грибів</i>	<i>c) -opsida, -dones</i>
<i>назви підкласів грибів</i>	<i>d) -mycetes</i>

IV. Попрацюйте зі словником. Знайдіть приклади термінів, у яких на межі префікса та кореня відбулася асиміляція.

Реальним утіленням сучасних інформаційних технологій у навчальному процесі є система розвиваючих засобів навчання, побудована на базі електронних навчальних посібників. У Національному університеті біоресурсів і природокористування України створено електронний латинсько-український словник ветеринарно-медичних термінів (середовище розробки: MS Visual C++ 6.0 на основі технології MFC; засіб взаємозв'язків з базами даних Access за допомогою технології ODBS). Даний словник є одним із перших в Україні електронних видань, призначених для перекладу ветеринарно-медичних термінів, терміноелементів, спеціальних медичних виразів, афоризмів та прислів'їв з латинської мови на українську і навпаки. Електронний словник дозволяє швидко знайти латинський чи український термін (терміноелемент, медичний вираз, крилатий вислів) та отримати його

переклад. Доступ до кожного з розділів словника забезпечується інтерфейсом програми (мова інтерфейсу – українська) [3].

Обсяг словника – понад 3000 тис. лексичних, словотворчих та фразеологічних одиниць. Словник має три розділи: власне «Словник», «Терміноелементи» та «Вислови».

Отже, науковцями-лінгвістами були ретельно розроблені методи практичного вивчення латиномовної термінології для неспеціальних факультетів, окреслені перспективи подальшої роботи з актуальних напрямків термінологічної науки. Напрацьований матеріал свідчить про важливість проведення науково-методичної роботи у динамічному розвитку: переконлива якість фактично-ілюстративного матеріалу у сучасному ракурсі поєднується з теоретичною інтерпретацією численних мовних фактів.

Література

1. Балалаєва О. Ю. Латинська мова та основи біологічної систематики : [навч. посібник для студ. вищ. навч. закл.] / О. Ю. Балалаєва, І. І. Вакулик. – К. : ВПЦ «НУБіП», 2012. – 324 с.
2. Балалаєва О. Ю. Латинська мова : [довідник для студентів спеціальності «Водні біоресурси та аквакультура»] / О. Ю. Балалаєва, І. І. Вакулик. – К. : Фітосоціоцентр, 2012. – 226 с.
3. Балалаєва О. Ю. Из досвіду розробки електронного латинсько-українського словника ветеринарно-медичних термінів / О. Ю. Балалаєва // Матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми науки – 2011» (27.06.11 – 05.07.2011, м. Прага). – Т. 13. – С. 32–35.
4. Вакулик І. І. Елементарний курс латинської мови та основи ветеринарно-медичної термінології : [навч. посібник для студ. вищ. навч. закл.] / І. І. Вакулик, О. Ю. Балалаєва. – К. : ВПЦ «НУБіП», 2012. – 724 с.

Стаття надійшла до редакції 21.09.2012 р.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Акімова Наталія Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри педагогіки та психології ПВНЗ «Соціально-педагогічний інститут «Педагогічна академія» (м. Кіровоград).

Ачилова Олена Леонідівна – кандидат філологічних наук, асистент кафедри культури української мови Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського (м. Сімферополь).

Бакум Зінаїда Павлівна – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри інженерної педагогіки та мовної підготовки ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Балалаєва Олена Юрївна – старший викладач кафедри української, англійської та латинської мов ім. М. О. Драй-Хмари Національного університету біоресурсів і природокористування України (м. Київ).

Боровцова Мар'яна Сергіївна – аспірант кафедри глибинної психології та психотерапії Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського (м. Сімферополь).

Вакулик Ірина Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української, англійської та латинської мов ім. М. О. Драй-Хмари Природничо-гуманітарного ННІ Національного університету біоресурсів і природокористування України (м. Київ).

Віняр Ганна Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Живіцька Інна Андріївна – викладач кафедри англійської мови з методикою викладання Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Ігнатєва Світлана Євгенівна – кандидат філологічних наук, доцент, докторант Полтавського національного університету імені В. Г. Короленка.

Інишков Артур Євгенович – асистент кафедри української мови Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Інишкова Інна Євгенівна – здобувач кафедри української мови Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Кажан Валентина Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Криворізького педагогічного

інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Калініна Раїса Павлівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри російської філології та зарубіжної літератури Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Каневська Ольга Борисівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри російської філології та зарубіжної літератури Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Карікова Наталія Миколаївна – кандидат філологічних наук, викладач кафедри мовної підготовки, педагогіки та психології Харківської національної академії міського господарства.

Колоїз Жанна Василівна – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Литовченко Ірина Олександрівна – здобувач кафедри української мови Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Любецька Вікторія Валеріївна – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри російської філології і зарубіжної літератури Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Малюга Наталія Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Наконечна Лариса Богданівна – кандидат філологічних наук, викладач кафедри філології і методики початкової освіти Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Овчиннікова Ірина Ігорівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Осіпова Тетяна Федорівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Остроушко Оксана Андріївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Посмітна Вікторія Віталіївна – доцент кафедри філології, перекладу та мовної комунікації Академії внутрішніх військ МВС України (м. Харків).

Романова Наталя Василівна – кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри німецької філології Київського національного лінгвістичного університету.

Самойленко Олена Валентинівна – аспірантка кафедри мовознавства та російської мови Горлівського інституту іноземних мов ВНЗ ДДПУ.

Тихоненко Олена Василівна – кандидат філологічних наук, завідувач кафедри української та російської мов Харківського національного аграрного університету ім. В. В. Докучаєва.

Ткаченко Юлія Віталіївна – аспірантка кафедри української мови Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Хоменко Ганна Євгенівна – здобувач кафедри української мови Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Цимбалюк Єлизавета Вікторівна – аспірант кафедри російського, слов'янського та загального мовознавства Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського (м. Сімферополь).

Шундель Тетяна Олександрівна – аспірант кафедри англійської філології Горлівського інституту іноземних мов ВНЗ ДДПУ.

Щербак Світлана Валентинівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української та світової літератур Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Юрчишин Тетяна Василівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов для зовнішньоекономічної діяльності Тернопільського національного економічного університету.

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

**Рукописи не повертаються.
Редакційна рада залишає за собою право
редагувати і скорочувати текст.**

Електронний варіант статті повинен задовольняти такі вимоги:

1. Формат А4, поля – 2,5 см з усіх боків.
2. Текст: шрифт Times New Roman, кегль – 14, інтервал 1, абзац – 1,25 см.
3. УДК
4. Анотації (українською, російською, англійською мовами) передбачають прізвище, ініціали, назву статті, текст, ключові слова (5–6 рядків 12 кеглем). Подавати перед текстом статті.
5. Ілюстративний матеріал виділяти курсивом з покликанням на джерело (1, с. 24)
6. Для покликань на джерело цитування використовувати квадратні дужки [2, с. 5].
7. Список літератури в алфавітному порядку оформлювати згідно з державним стандартом.
8. Обов'язково диференціювати тире (–) і дефіс (-), уніфікувати лапки («») та апостроф (').

Матеріали, підписані авторами, не завжди відповідають поглядам редакційної колегії. За достовірність надрукованих матеріалів відповідальність несуть автори.

До друку обов'язково додаються відомості про автора (прізвище, ім'я, по батькові (повністю), науковий ступінь, учене звання, посада, місце роботи, домашня адреса і контактний телефон).

*Адреса для
спілкування*

**пр. Гагаріна, 54
м. Кривий Ріг
50086**

+38(0564)71-42-47

Ф 54 **Філологічні студії : Науковий вісник Криворізького національного університету** : зб. наук. праць. – Вип. 7 / [редкол.: Ж. В. Колоїз (відп. ред.), П. І. Білоусенко, В. П. Олексенко та ін.]. – Кривий Ріг : ТОВ «ЦЕНТР-ПРИНТ», 2012. – 314 с.
ISBN 978–966–177–095–8

У збірнику порушено актуальні проблеми сучасної філології. Розглянуто традиційні й нетрадиційні підходи до різних лінгвістичних явищ. Представлено важливі аспекти викладання мов у школі та вищому навчальному закладі.

Для науковців-філологів і вчителів-словесників навчальних закладів різних типів.

УДК 811.161.2(082)
ББК 81.2Ук

Наукове видання
Філологічні студії
Науковий вісник
Криворізького національного університету

Збірник наукових праць

Випуск 7

Відповідальний редактор – Ж. В. Колоїз
Відповідальний секретар – Н. М. Малюга
Коректори – В. М. Борита
Г. Г. Демиденко

Макет і верстка – В. М. Борита
Г. Г. Демиденко

Підписано до друку 12.10.2012.
Формат 60x84/16. Ум. др. арк. – 15. Обл.-вид. арк. – 18,6.
Тираж – 100 прим.
Типографія ТОВ «ЦЕНТР-ПРИНТ»
вул. Співдружності, 70, м. Кривий Ріг,
Дніпропетровська обл., 50084